

आगम-व्याकरण-न्याय-ज्योतिष आदि विविध विषय मर्मज्ञ
जैनाचार्य श्री घासीलाल जी महाराज प्रणीत

प्राकृत चिन्तामणि

[लघु सिद्धान्त कौमुदी-दीपिका समन्वित]

संप्रेरक

इयामयोनी तपस्वी स्वामदेश केशरी पंडितरत्न

मुनिश्री कन्हैयालाल जी महाराज

प्रकाशक

आचार्य श्री घासीलाल जी महाराज साहित्य प्रकाशन समिति

इन्दौर

प्रस्तावना

आगमवेत्ता परम पूज्य पं० मुनि घासीलालजी महाराज स्थानकवासी जैन समाज के एक ऐसे मनीषी संत हुए हैं, जिन्हें कई शताब्दियों तक विस्मृत करना संभव नहीं होगा। उनका जन्म मेवाड़ के बनोल ग्राम में (१८८४ ई०) हुआ, दीक्षा १९०१ ई० में जैनाचार्य श्री जवाहरलालजी (१८७५-१९४३ ई०) ने दी तथा ३ जनवरी १९७३ को उनका निधन हुआ। वे ८८ वर्ष जिये। उनका यह विश्ववन्द्य जीवन-काल न केवल जैन समाज के लिए वरत्न संपूर्ण भारतीय वाङ्मय के लिए ऐतिहासिक सिद्ध हुआ। १९०१ ई० में जब उन्होंने मुनि-दीक्षा ग्रहण की तब जैन साधुओं के लिए संस्कृत का अध्ययन निषिद्ध था। परम्परानुसार उन्हें संस्कृत पढ़ने की अनुमति नहीं थी, किन्तु जैनाचार्य श्रीजवाहरलालजी ने उन्हें न सिर्फ संस्कृत पढ़ने की अनुमति प्रदान की, अपितु उन्हें संस्कृत भाषा और साहित्य का एक पारंगत विद्वान बनाने में भी गहन रुचि ली, फलस्वरूप उन्होंने न केवल संस्कृत का गहन अध्ययन किया बल्कि उस पर इतना अधिकार प्राप्त कर लिया कि आगे चलकर उनमें विपुल साहित्य का निर्माण भी किया। वे न सिर्फ एक सूत्रकार/व्याख्याकार ही थे अपितु शब्द-शिल्पी भी थे अर्थात् कारयित्री (सृजनधर्मी) प्रतिभा के धनी भी थे। उन्होंने जैन समाज में नवक्रान्ति के सूत्रधार लौकाणाह पर एक सफल महाकाव्य लिखा है। स्तोत्रों और स्तुतियों का तो कोई हिसाब ही नहीं है। वे महाकवि थे, मनीषी साहित्यकार थे।

उनके सम्पूर्ण साहित्य को हम आठ वर्गों में संयोजित कर सकते हैं—आगम साहित्य, उपांग साहित्य, मूल साहित्य (व्याख्या), छेद-साहित्य, न्याय-साहित्य, व्याकरण, कोश और काव्य। उनका अधिकांश-साहित्य अभी प्रकाशन की प्रतीक्षा में है। यह सुखद और मंगलमय है कि इन्दौर स्थित पूज्य श्री घासीलालजी महाराज साहित्य प्रकाशन समिति ने उनके इस साहित्य को प्रकाशित करने की एक व्यापक योजना तैयार की है। मुझे विश्वास है इसके द्वारा परम पूज्य प्रातः स्मरणीय पं० घासीलालजी महाराज की मनीषा का अमृत-पान हम कर सकेंगे।

फिलहाल उनके तीन ग्रन्थों के प्रकाशन का दायित्व समिति ने अपने कंधों पर लिया है; ये हैं—'प्राकृत चिन्तामणि', 'प्राकृत कौमुदी' (पाइय कोमुर्दी) तथा 'श्री नानार्थोदयसागर कोश'। उक्त तीनों

ग्रन्थ न केवल जैन साहित्य की बल्कि विश्व-साहित्य की बहुमूल्य धरोहर है। हमें विश्वास करना चाहिए कि इनके प्रकाशन से हिन्दी भाषा के अध्ययन-अनुसंधान के नये द्वार तो खुलेंगे ही, साथ ही संस्कृत-साहित्य भी समृद्ध होगा। 'नाभार्थोदयसागरकोश' एक तरह का पर्यायकोश है, जिसमें शब्दों की नाना विवक्षाओं (अर्थछवियों) पर बहुत गहराई से प्रकाश डाला गया है। अंग्रेजी में तो इस तरह के कोश-संपादन की परम्परा है किन्तु संस्कृत के नाभ्यम से हिन्दी जगत में इसका अवतरण एक महत्त्वपूर्ण कार्य है। इस कोश से हिन्दी की भाषाशास्त्रीय संपदा अवश्य समृद्ध होगी।

इस ग्रन्थत्रयी की शृंखला में से सर्वप्रथम प्रकाशित हो रहा है 'प्राकृत चिन्तामणि', जिसके कुल मिलाकर १०८ पृष्ठ हैं; किन्तु ये सब गागर में सागर हैं। टाइप छोटा है किन्तु इस बात की पूरी सावधानी रखी गई है कि यह भाषा और मुद्रण की दृष्टि से पूर्णतया निर्दोष हो। उक्त ग्रन्थ में प्राकृत भाषा (पृष्ठ १-६६), शौरसेनी भाषा (६७-७०), मागधी भाषा (७१-७३), पेशाची भाषा (७३-७५), तथा अपभ्रंश भाषा (७७-८६) की संरचना पर विचार किया गया है। यह काम ५६८ सूत्रों में संपन्न हुआ है। व्यवस्था इस प्रकार है—सूत्र, कौमुदी, और दीपिका। सूत्र और कौमुदी (अर्थ-विवृति) संस्कृत में हैं; किन्तु दीपिका में संबंधित सूत्र या सूत्रों के सरल हिन्दी में अनुवाद दे दिये गये हैं। इस तरह 'प्राकृत चिन्तामणि' संस्कृत और हिन्दी दोनों भाषा-भाषियों के लिए उपयोगी बन गयी है।

वस्तुतः आज हिन्दी और संस्कृत के जानकार तो उपलब्ध हैं; किन्तु 'प्राकृत चिन्तामणि' में जिन लोकभाषाओं के व्याकरण को प्रतिपादित किया गया है, उनके जानकार प्राप्य नहीं हैं। जहाँ तक जैन वाङ्मय का प्रश्न है, उसकी गहराइयों में उतरने के लिए प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पेशाची और अपभ्रंश भाषाओं का गहन अध्ययन आवश्यक है। इन्हें जाने बिना अर्थ का अनर्थ भी हो सकता है। वस्तुतः इस ग्रन्थ के प्रकाशन से जैन साहित्य के अध्ययन-अनुसंधान के नये क्षितिज खुलेंगे और प्राकृत के अध्ययन का मार्ग प्रशस्त होगा।

हम तपस्वी ध्यानयोगी मुनि श्री कन्हैयालालजी महाराज के कृतज्ञ हैं जिन्होंने इतनी असूत्य अप्रकाशित निधि को प्रकाशित करने का अवसर प्रदान किया।

मुझे विश्वास है कि पूज्य श्री घासीलाल जी महाराज साहित्य प्रकाशन समिति, इन्दौर निकट भविष्य में ही उनके संपूर्ण वाङ्मय के निर्दोष प्रकाशन में सफल होगी।

दीपावली १९८७

—नेमीचन्द जैन

संपादक 'तीर्थंकर', इन्दौर

अनुक्रमिका

अथाधिकारप्रकरणम्	१	अथसंयुक्तावयवलुप्रकरणम्	२५
संज्ञाप्रकरणम्	१	अथद्वित्वप्रकरणम्	२६
परिभाषाप्रकरणम्	२	अथागमप्रकरणम्	२७
लिगव्यवस्था	२	अथव्यत्ययप्रकरणम्	२८
सन्धिप्रकरणम्	२	अथतद्धितप्रकरणम्	२९
अथान्त्यह्रस्विकारप्रकरणम्	३	अथाव्ययप्रकरणम्	३०
अथचन्द्रविधिः	३	अथसुबन्तप्रकरणम्	३०
अथाजादेशादिप्रकरणम्	४	तत्रपुलिगाःसामान्य शब्दाः	३०
अथसाज्जलाजादेशप्रकरणम्	१२	आकारान्ताः पु० शब्दाः	३२
अथासंयुक्तादिह्लादेशप्रकरणम्	१३	अथ-इदुदन्ताः पु० शब्दाः	३३
असंयुक्ताचनादिह्लादेश	१५	इदुदन्ताः सा. पु० शब्दा	३३
असंयुक्तानादिह्लादेश	१५	अथ ऋदन्ताः	३३
अथकवर्गदेशः	१५	अथाजन्त स्त्रीलिङ्ग प्रकरणम्	३५
अथ चवर्गदेशः	१६	अथा इदुदन्ताः स्त्रीलिङ्ग शब्दाः	३५
अथटवर्गदेशः	१६	अथ ईदन्ताः	३६
अथतवर्गदेशः	१६	अथ ऊदन्ताः	३६
अथपवर्गदेशः	१७	अथ ऋदन्ताः	३६
अथयणादेशः	१८	अथ नपुंसक प्रकरणम्	३६
अथशषसहादेशः	१९	अथ इदुदन्ताः	३७
अथासंयुक्तानादिव्यञ्जनलुप्रकरणम्	१९	अथ ऋदन्ता नपुंसकलिङ्गाः	३९
अथ साज्जलुप्रकरणम्	१९	अथसुबन्तविशेषशब्दाः	३७
अथनिपातप्रकरणम्	२०	अन्नन्त पुलिङ्ग आत्मन् शब्दाः	३७
अनसंयुक्तह्लादेशः	२०	अथहलन्तस्त्रीलिङ्ग विशेष शब्दाः	३९

अथहलन्त नपुंसकलिङ्ग विशेष शब्दाः	३६
अथसर्वनामप्रकरणम्	३६
अथ यच्छब्दः	४०
अथ तच्छब्दः	४१
एतच्छब्दः	४२
किम् शब्दः	४३
अदृशब्दः	४३
अथयुष्मदस्मत्प्रकरणम्	४३
अथसंख्यावाचकद्वि शब्दाः	४६
संख्यावाचक त्रिशब्दाः	४६
संख्यावाचक चतुःशब्दाः	४६
अथसर्वनामस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	४७
अथनपुंसकेसर्वादिशब्दाः	४८
अथविभक्त्यन्तादेशप्रकरणम्	४८
अथस्त्रीप्रत्ययविधिः	४९
अथोत्तराद्धृतिङ्न्तप्रकरणम्	४९
तिङ्न्तप्रकरणम्	४९
अथण्यन्तप्रक्रिया	५५
अथभावकर्मप्रक्रिया	५५
अथधात्ववयवादेशागमाः	५८
अथधात्वादेशाः	६०
अथ ण्यन्त धात्वादेशाः	६३
अथकृदन्तप्रक्रिया	६४

॥प्राकृत भाषा समाप्ता॥

शौरसेनी भाषा ६७-७०

अथशौरसेनीभाषायामादेशविधिः	६७
आख्यातप्रकरणम्	६९
अथतिङ्न्तप्रक्रिया	७०
अथकृदन्तप्रक्रिया	७०
मागधी भाषा	७१-७२

अथपैशाचीभाषा	७३-७५
अथ चूलिका पैशाची प्रारम्भ्यते	७६
अथापभ्रंश प्रकरणम्	७७-८६
अपभ्रंशे अधिकारविधिः	७७
अपभ्रंशे अजादेशः	७७
अपभ्रंशे सुबन्तेसामान्यविधिः	७७
अथ स्त्रीलिङ्गशब्दाः	७८
अथ नपुंसकलिङ्गाः	७९
अथसर्वनाम पुल्लिङ्गा	७९
अथ स्त्रीलिङ्गा सर्वादयः	८०
अथ नपुंसके सर्वादयः	८१
अपभ्रंशे सर्वादौ युष्मदस्मत्प्रकरणे	
युष्मच्छब्दः	८१
अपभ्रंशे सर्वादौ युष्मदस्मत्प्रकरणे	
अस्मच्छब्दः	८१
अथ तिङ्न्तप्रकरणम्	८२
अथ धात्वादेशाः	८३
अथगुरुवर्णस्य लघूच्चारणप्रकरणम्	८३
अथादेश प्रकरणम्	८३
अथाव्ययप्रकरणम्	८५
अथस्वार्थिकाः प्रत्ययाः	८७
अथलिङ्गव्यवस्था	८८
प्राकृत चित्तामणिस्थ सूत्र सूची	९०-१००
शौर सेनी भाषा सूत्राणि	१०१
मागधी भाषा सूत्राणि	१०१
पैशाची भाषा सूत्राणि	१०२
अथापभ्रंशभाषा सूत्राणि	१०३
ग्रन्थकर्ता प्रशस्तिः	११५

॥ श्रीः ॥

॥ मंगलाचरणम् ॥

देवाहिदेवं जिनरायरायं—गुणायरं य गणिरायरायं ।
पाइयसत्थस्स पवेसणट्ठं—पणम्म चित्तमणि मा कहेमि ॥१॥

छाया—देवाधिदेवं जिनराजराजं गुणाकरं च गणिराजराजम् ।
प्राकृतशास्त्रस्य प्रवेशार्थं प्रणम्य चित्तमणि मा कथयामि ॥१॥

[अथाधिकारप्रकरणम्]

सूत्र—

- (१) अथ प्राकृतम् । १, १, १ ।
(२) सिद्धिः स्याद्वावलोकाच्च । १, १, २ ।
(३) अनुक्तमन्यव्याकरणवत् । १, १, ३ ।

कौमुदी—

आशास्त्रसमाप्तेरिभेऽधिकाराः । प्रकृतिः संस्कृतम् । तत्र भवं तत आगतं वा । तद्विविधम् । तत्समं तद्भवं च । तद्भुवमपि द्विविधं सिद्ध-साध्यसंस्कृतभेदात् । आद्यं—द्रव्यं=दर्वं । सर्वतः=सर्वत्रो । द्वितीयं—धृक्ष—इसि=वच्छाओ इत्यादि । प्राकृते प्रकृति प्रत्यय लिङ्ग कारक समाससंज्ञादयः संस्कृतवद् भवन्ति । स्ववर्ग्यसंयुक्तीङ्गी, प्लुतविसर्गौ, ऋऌलृ ए ओ षाः चतुर्थीविभक्तिः द्विवचनं चैते न भवन्ति । क्वचिद् ऐ, औ, चतुर्थ्यो एकवचनं च भवन्ति । तच्च यथास्थानं दर्शयिष्यते ।

दीपिका—

अथेति । शास्त्रसमाप्तिपर्यन्त प्राकृत आदि का अधिकार है । प्राकृत में प्रकृति प्रत्यय लिङ्ग कारक तथा समाससंज्ञा आदि संस्कृततुल्य होता है । स्ववर्गीय से असंयुक्त इङ् प्लुत-विसर्ग ऋऌ लृ ए ओ ष—चतुर्थी विभक्ति, सर्वत्र द्विवचन प्राकृत में नहीं होते हैं । कहीं ऐ औ तथा चतुर्थी के एक वचन होते हैं, यथास्थान उदाहरण

मिलेंगे । संक्षेप स्पष्ट है । अनुक्त अन्य व्याकरणवत् होता है ।

(४) बहुलम् । १, १, ४ ।

कौ० अयमप्यधिकारस्तथैव । तेनाऽत्र प्रायः सर्वमेव कार्यं क्वचित्स्यात् क्वचिन्न, क्वचिद्वा क्वचिदन्य-देवेति यथास्थानं वक्ष्यामः ।

(५) आर्वम् । १, १, ५ ।

कौ० अयमपि तथा । आर्वं सर्वविधयो विकल्प्यन्ते । तदपि अग्रे दर्शयिष्यते । इत्याधिकार प्रकरणम् ।

[संज्ञाप्रकरणम्]

(६) आदिद्वितीयौकिस्वी । १, १, ६ ।

कौ० शब्देषु प्रथम द्वितीयौ वर्णौ क्रमात्किञ्चि संज्ञ-कौस्तः ।

बौ० शब्दों में प्रथम तथा द्वितीय वर्ण क्रम से कि तथा चि संज्ञक होता है ।

(७) संयुक्तं स्किः । १, १, ७ ।

कौ० संयुक्ताहलः स्किसंज्ञकाः स्युः । द्रव्यम् ।

(८) चन्द्रोऽनुस्वारः । १, १, ८ ।

कौ० अनुस्वारश्चन्द्र संज्ञः स्यात् ।

(९) इदुपलब्धः शास्त्रे । १, १, ९ ।

कौ० शास्त्रमात्रे य उपलभ्यते नतु प्रयोगे स इत्स्यात् ।

(१०) लुप् तस्य । १, १, १० ।

कौ० इत्संज्ञकस्य लुप् स्यात् ।

१. क्रम—सर्वप्रथम सूत्र, फिर संस्कृत में कौमुदी तथा हिन्दी में दीपिका इस प्रकार क्रम सर्वत्र समझना चाहिए ।

(११) उपलब्धाऽदर्शनं लुप् । १, १, ११ ।

कौ० उपलब्धस्यादर्शनं लुप् स्यात् ।

(१२) वानिवर्तकं चित् । १, १, १२ ।

कौ० चित् विकल्पस्य निवर्तकं स्यात् ।

(१३) सानुनासिकं त्रित् । १, १, १३ ।

कौ० त्रित्कार्यं सानुनासिकोच्चारं स्यात् ।

॥ परिभाषा प्रकरणम् ॥

(७) दीर्घो दिति । १, १, १४ ।

कौ० दिति परे पूर्वदीर्घो भवति । 'जयशसोदलुप् (३, १, ४) जिणा ।

(८) ठितोद्वित्वम् । १, १, १५ ।

कौ० ठकारेत्संज्ञकस्य कार्यस्य द्वित्वं स्यात् । मिठ् सठाव स्त्रियाम् (३, १, ६) जिणम्मि, जिणस्स ।

(१०) सूत्रम् समासे परस्परं दीर्घह्रस्वौ । १, १, १६ ।

कौ० समासे परस्परमचां दीर्घह्रस्वौ बहुलं स्तः । अन्तर्वेदिः—अन्तावेई । क्वचिन्त । जुवइजणो । क्वचिद्विकल्पः । वारिमई वारीमई । दीर्घस्य = ह्रस्वः शिला-स्थलितं = सिलाखलितं । क्वचिद्वा गोरिहरिं गोरीहरिं ।

बी० समेति । समास में परस्पर दीर्घ को ह्रस्व, ह्रस्व को दीर्घ होता है । अन्तर—वेदि—सु = १, १, २८ रेफ = लुप् प्र० सू० त्त = न्ता २, २, १, १, २६, ३, १, २५ = अन्तावेई । कहीं पर नहीं होता है = जुवइ = जणो इत्यादि ।

[सिद्ध व्यवस्था]

(११) पुंसि स्नान्तशरत्तराणिप्रावृडवामादि ।

१, १, १७ ।

कौ० दामादिभिन्नाः सान्तनान्ताः शरत् तराणि प्रावृषचैते पुंसि प्रयुज्यन्ते । स्नान्तं च क्लीबमेव नतुस्त्रीलिङ्गम् । तैनाप्सरसाशीषादीनां न पुंस्त्वम् । तमस्-तमो । जन्मन्-जन्मो । सरओ । एसो तरणी । पाउसो । दामादेस्तु दामं सिरं इत्यादि । 'वावच-नादिलोचनार्थाः' 'क्लीबे गुणादिः' 'स्त्रियामञ्ज-ल्यादीभान्तो' 'वाहोराच' (१, १, १८-२१) इत्येतानि प्रा० कौ० द्रष्टव्यानि ।

बी० दामादिभिन्न सान्त-नान्त-शरत्-तराणि तथा प्रावृष शब्द पुल्लिङ्ग में प्रयुक्त होते हैं । तरणि—पुंस्त्रीलिङ्ग पुल्लिङ्ग में ही होगा ।

[सन्धिप्रकरण]

(१२) वा सन्धिरपदे । १, १, २२ ।

कौ० प्राकृते पदयोः संधिर्वास्यात् । अपदे इति निषेधात् पदयोरिति लभ्यते । व्यासर्षिः = वा-सेसी । वास इसी विसमायवो, विसम आयवो । अपदे इति किम् । कपिः कवि र्वा = कई । बाहुलकात्क्व-चिदेके पदेऽपि । करिष्यति, काही काहिइ कर्मइ ।

बी० वेति । प्राकृत में दो पदों में सन्धि विकल्प से होती है । व्यास-ऋषि-सु = २, ३, ६८ व्या = वास = १, ३, ३६, ४, ३६ ऋषि-इति-प्र० सू० वै, सन्धि = ३, १, २५ स्वादिकार्यं = वासेसी, वासइसी । विषय-आतप = प्र० सू० दीर्घ-विकल्प = १, ४, ३६ ष = स २, २, १, ३ त = य ३, १, १३, = विसमायवो (=पो २, १, ४१) पक्षे विसमआयवो । कृ-स्य-ति = ३, ३, १. २७-४, ५ = काहि-इ = प्र० सू० वा-सन्धि = काही-काहिइ ।

(१३) व्यो नं यण् । १, १, २३ ।

कौ० इदुतो र्ण् न स्यात् । दहि-एत्थ । महु-एत्थ । बी० व्योरिति । इ-तथा उ को यण् नहीं होता है । दधि-अत्र, मधु-अत्र २, १, ७ ध = ह, १, २, २३-२, ४, १७ अत्र-एत्थ = दहि-एत्थ, महु-एत्थ यहाँ क्रम से इ = य, उ = व नहीं होता है ।

(१४) एङोऽचि । १, १, २४ ।

कौ० एदेतोरचिपरे न सन्धिः । देवीए-एत्थ । देवो एत्थ ।

बी० एङोऽचीति । एकार तथा ओकार को सन्धि नहीं होती है । देवीटा = ३, १, ३१ = देवीए-एत्थ देव-सु = ३, १, १३ = देवो-एत्थ प्र० सू० सन्धि निषेध से ए-ओ को अय्-अव् नहीं होता है ।

(१५) तिङोऽचः । १, १, २५ ।

कौ० अचि तिङामचः सन्धिर्नस्यात् । होइ-इह- (भवतीह गा अत्र न दीर्घः)

वी० तिङोऽच इति । अच् से पूर्व तिङ के अच् को सन्धि नहीं होती है । अ—ति = ४, १, २, ३, ३, १ = होव—
हह = दीर्घ नहीं ।

(१६) शेषे । १, १, २६ ।

कौ० हलोलुपि सत्यवशिष्यमाणोऽचिपरे न सन्धिः ।
रजनीचरः = रयणीअरो । बाहुलकात्कुम्भकारा-
दीनां वा । कुम्भारो कुम्भआरो । चक्रवाकशात-
बाहनयोः सन्धिरेव । चक्रकाओ । सालाहणो । एत-
त्प्रतिषेधादेव समासेऽचः सन्धौ पृथक्पदत्वम् ।

वी० शेष इति । हल्-लुप् होने पर शेष अच् से पूर्व अच् को लुप् होता है । रजनीचर—सु—२, १, ३२ नी = नी
२, २, १, च लु प् = अ—प्र. सू. असधि = रथ (=ज २,
२, १, ३) नी—अरो । बाहुलकात्—कुम्भकार—सु = २, २,
१ का = आ प्र० सू० वा असधि = कुम्भारो कुम्भआरो ।
चक्र-वाक्-सु = २, ३, ६६. ७५ क = क्क २, २, १. वा
= आ चक्रकाओ । शातबाहन-सु = १, ४, ३६, २, १, २३
शात = साल २, ३, २, १ वा = आ = सालाहणो । यहाँ
पर सन्धि नित्य है ।

(१७) लुप् । १, १, २७ ।

कौ० अचोऽचि बहुलं लुप्स्यात् । तिअसीसो ।

॥ इति सन्धि प्रकरणम् ॥

वी० लुविति । अच् से पूर्व अच् को बहुल प्रकार से लुप् होता है । २, ३, ६६ मि—ति २, २, १, १, १. २६, १,
४. ३६ = दश = तिअस = ईस = तिअसीसो ।

[अथान्त्यहल्विकार प्रकरण]

(१८) हलोऽन्त्यस्या श्रुदो । १, १, २८ ।

कौ० अन्त्यहलोलुप् स्यात् । तावत् = ताव । (श्रु-
दोर्न) सद्धा । अगयो । समासे तु भयम् । सभि-
कषु । सज्जणो । नाऽप्यन्तरस्व 'उपरीदलुप्'
(१, १, ३०, ३१) अन्तरङ्ग । अन्ताउवरि ।

वी० हल इति । अन्त्यहल् को लुप् होता है । अतः तथा
उद् में नहीं । १, ४, ३६, २३, ६६ अ = स = सद्धा । २,
३, ६७ उद्ग = उग—२, २, १, ३ त = य—सु = उगयो ।
समास में उभय । सद्-भिक्षु-सु = प्र० सू० स्० द—लुप

२, ३, ६, ७६ क्षु = कषु ३, १, २५ = स—भिक्षु । सद्-
जन—सु = २, ३, ६७. ७५ दज = जज = सज्जणो ।

(१९) आक्षिप्रयाम विद्युतः । १, १, ३३ ।

कौ० लुवपवादः । स्त्रियामन्त्यहलः स्थाने आचस्थात् ।
संपया । बाहुलकात्त्यश्रुतिः = संपया । विद्युतोऽन,
विज्जू । 'रान्तेरा' ३४ । गिर = गिरा । 'क्षुत्ककुमोर्हः'
३५ । छुहा । कतुहा । 'वा घनुषि' घणुहो घणू ।
'वायुरप्सरसोः सः' ३७ । वायुसो आयू । अच्छरसा
अच्छरआ । 'दिक्प्रावृषोः सच्' ३८ दिसा । पाउसो ।
'वा सदाशिषः' ३९ । आसीसा आसीआ । इत्यादि
प्रा० कौ० द्र० ॥ आजपवादः ।

वी० आजिति । स्त्रीलिङ्ग में अन्त्यहल को अग होता है
विद्युत शब्द में नहीं । सपद्—लुप्—वाचकर—आ = संपया
२, २, ३ संपया । विद्युत—सु = १, १, २ = त = लुप् २, ३,
२१. ७५ ३१. २५ = विज्जू । २, ४, २४ म्वाथेल—टाप्
= विज्जुला ।

(२०) शरदादेरच् । १, १, ४० ।

कौ० अन्त्यहलोऽचस्थात् । सरओ । भिसओ ।

वी० शरेति । शरवादि के अन्त्यहल क अ होता है ।
शरत् = आ—वाचकर प्र० सू० अ १, १, १७ पुंस्त्व ३,
१, १३ स्वा० का० = सरओ । भिस = ष १, ४, ३६
क् = भिसओ ।

[अथ चन्द्रविधिः]

(२१) मश्चन्द्र च् । १, १, ४२ ।

कौ० अन्त्यमस्य चन्द्रः स्यात् । जलं । बाहुलकाद-
नन्त्यस्यापि । वणम्मि = वणंमि । 'अचि वा' ऋषभ-
मजितं च वन्दे = उसभमजिअं उसभं अजिअं य वन्दे ।
इत्यन्त्यहल्विकारविधिः ।

वी० मश्चेति । अन्त्य म को अनुस्वार होता है । जल—अम्
= ३, १, ३ म्—प्र० सू० चन्द्र = जलं । वण (=न २,
१, ३२)—ङि = ३, १, ६. १. १, १३ म्मि—बाहुलक-अनन्त्य
म = चन्द्र = वणंमि । १, ३, ४५, ४, ३६ ऋषभ =
उसभ-म् (=अम्) अजिअ (=त) म् = १, १, ४२ वा
चन्द्र = उसभमजिअं पक्षे उसभं अजिअ ।

(२२) हल्यमो वर्गान्त्यस्य चित् । १, १, ४५ ।

कौ० हलिपरे वर्गान्त्यानां छत्रणानां चन्द्रो नित्यं स्थान्तु मस्य । अङ्कः=अंको । 'दर्शनादिष्वचः' दसणं । वयंसो । अवरि इत्यादि । क्वचिच्छब्दः पूत्तो देवनाग सुवण्ण । 'क्त्वासुपोर्वाणसूभ्याम्' जिणणं, ण । काऊणं ण । जिणे सु, सु । "लुप् तस्यकास्यादौ" कासं कंस । मासं मंसं इत्यादि । "तदन्त्योवर्गे" पङ्क्तौ पंको अञ्जली अंजलीत्यादि । "विशत्यादौ त्या दलुप् च" विशति=वीसा । त्रिशत्=तीसा इत्यादि ।

। इत्यनुस्वार प्रकरणम् ।

बी० हलीति । हल् से पूर्व स-भिन्न वर्गान्त्य को अनुस्वार होता है । उ० स्पष्ट है ।

[अथाजादेशादि प्रकरणम्]

(२३) आदेः । १, २, १ । इत्यधिकृत्य

(२४) अव्ययत्यदादेस्तदचो वा लुप् । १, २, २ ।

कौ० आभ्यां परयोरेनयो रेवादेरचो वा लुप् स्यात् । जइमा, जइइमा । अम्हेत्थ अम्हे एत्थ । 'अरण्या-लावोः' (१, २, ३) रणं अरणं । लाऊ अलाऊ ।

बी० अव्ययेति । अव्यय तथा त्यदादि से पर अव्यय तथा त्यदादि के अच् को लुप् विकल्प से होता है । यदि १, ४, २८ य=व २, २, १ दि=इ=जइ—इमा । जइमा । अम्हे—एत्थ । लुपि=अम्हेत्थ । अरण्य-सु=१, २, ३ आदि—अ=लुप् २, ३, ६८, ७५ ण्य=ण्ण ३, १, २६ सु=सू १, १, ४२ चन्द्र=रणं, पक्षे अरणं । अलावू-सु=प्र० सू० अ—लुप् २, २, १ व—लुप् १, १, २६ असंघि ३, १, ११ सु=लुप्=लाऊ, अलाऊ ।

(२५) पदादयेः । १, २, ४ ।

कौ० आदेरचो वा लुप् । किं पि । किमवि । केण वि । केणावि । पदात्किम् अपि गच्छसि ।

बी० पदादिति । पद से पर अपि के अकार को विकल्प में लुप् हो जाता है ।

(२६) इतेशिचत् । १, २, ५ ।

कौ० पदात्परस्य-इतेरादे स्वी नित्यं लुप् स्यात् । किति । "अचस्तः" (१, २, ६) लुवपवाद् । तहत्ति । 'तेरितौवाक्यादौ' १, २, ४३ इअ जिणवयणं ।

बी० पद से पर इति के आदि अच् को नित्य लुप् होता है । किं (=किम्) प्र० सू० इति=ति=किति । तथा—इति=१, २, ३३, २, १, ७ था=इ १, २, ६ इति=ति=तहत्ति । इति जिन वचनं १, २, ४३ ति-इ-अ, २, १, ३२ न=ण २, २, १, ६=इअ जिणवयणं ।

(२७) दीर्घोस्तयवरशरिशरि । १, २, ७ ।

कौ० शषसाः शर् इति पाणिनीये । येन शरा संयुक्ता-याद्या लुप्तास्तस्मिन्शरि परे आदेरचो दीर्घः स्यात् पश्यति=पासइ । विश्वासः=वीसासो इत्यादि । "दक्षिणे हे" (१, २, ८) दाहिणो । हे इति किम् । दक्खिणो ।

बी० दीर्घेति । जिन श=ष-स के संयुक्त य=व-र श=ष-स लुप्त हुए हैं उन शेष श-व-स से पूर्व आदि स्वर को दीर्घ होता है । कश्यप-विश्वास-विश्राम-स्थिर इत्यादि में २, ३, ६८, ६९ य=व-र-लुप्-प्र० सू० दीर्घ १, ४, ३६ श-ष-स २, १, ४५ य=व ३, १, १३ म्वादिकायं=कासवो वीसासो विसामो सोमो इत्यादि । दक्षिण-सु=२, ३, ६४ क्ष=ह १, २, ८ द=दा ३, १, १३ सु=ओङ्=दाहिणो । हत्ताभावे-२, ३, ६, ७६ क्ष=क्ख=दक्खिणो ।

(२८) वा समृद्ध्यावौ । १, २, ९ ।

कौ० आदेरचो वा दीर्घः । सामिद्धी समिद्धी । समृद्धि प्रसिद्धि प्रकट प्रतिपद् प्रसुप्त प्रतिसिद्धि, सहस्र मनस्विन मनस्विनी अभिजाति प्ररोह प्रवासिन् प्रतिस्पद्धित् इति समृद्ध्यादिः ।

बी० वेति । समृद्ध्यादि में आदि अच् को दीर्घ होता है । समृद्धि-सु प्र० सू० वा-दीर्घ १, ३, २६ ऋ=इ ३, १, २५ सु-ल्लुप्=सामिद्धी । पक्षे समिद्धी । मनस्विन्—मनस्विनी 'दर्शनादिष्वचः' २२ नं २, १, ३२ णत्व १, १, २८ न् लुप्=प्र० सू० दीर्घ=मणंसि (=स्वि—२, ३, ६९) णी । माणंसिणी । माणंसी मणंसी । इत्यादि ।

(२९) मृदङ्गावावस्येच् । १, २, १० ।

कौ० आदेरस्य स्थाने नित्यामिच्छ्यात् । मिडङ्गो मुडङ्गो । सिविणो सिमिणो । आर्वे-सुमिणो । मृदङ्ग स्वप्न इषत् वेतस कृपण उत्तम मरिच व्यस्नीक व्यजन दत्त इत्यादि । दिण्णं । बाहुलकादणत्वे न

स्यात् । दत्तं । वा पक्व ललाटाङ्गार वेतसे । ११ ।
पिक्कं पक्कं [इङ्गालो अङ्गारो] णिङ्गालं णङ्गालं
वेडिसो वेअसो । 'सिः सप्तपर्णे' । (२, १, १२)
छत्तिण्णो छत्तवण्णो । 'चित्तकत्तममध्यमे' (१, २, १३)
कइमो मज्झिमो ।

बी० अतइति । मृदङ्गादि में आदि अ के स्थान में इत्व
नित्य होता है । मृदङ्ग—१, ३, ३७ मृ=मि-मु-प्र० सू०
व=दि, २, २, १, ११, २६, ३, १, १३=मिङ्गो
भुङ्गो । स्वप्न=२, ३, ६६ स्व=स=सि २, ३, ६६
प्न=पिन २, १, ३२, ४२ विण २, १, ५१ वै० म०
सिदिणो सिमिणो । दत्त=२, ३, ३४, ७५ त्त=ण्ण=
दि=दिण्ण । णत्वाचाभावे दत्तं । पक्कं=वै. इत्व, २, ३,
६६, ७५ क्व=क्क=पिक्कं पक्कं । ललाटं=१, ४, ३१
आदि ल=ण=वै. इत्व २, १, १७ ट=ड वेतस=त=ति
=२, १, १८ डि=वेडिसो पक्षे २, २, १, =वेअसो २,
४, ३ अयय=णिङ्गालं णङ्गालं । २, १, ४७ र=ल=
इङ्गालो । पक्षे अङ्गारो ॥ सप्तपर्णे=१, ४, ३५ स=छ
२, १, ४२ प=व २, ३, ६७, ६६, ७६, ७५ प्त=त्त,
ण=ण्ण 'सिः' १, २, १२ त्त=दै. इत्व=त्ति=त=
छत्तिण्णो छत्त० । कतमो—मध्यमो—त—ध्य—इत्व,
२, २, १, १, २६ लुप्—असंधि=कइमो । २, ३, २४,
७६ ध्वि=जिह्व=मज्झिमो ।

(३०) प्रथमे प—योक्तृत् । १, २, १६ ।

कौ० प्रथमे प-योरस्यक्रमादक्रमाच्चोत्वं वा स्यात् ।
पुढमं पढुमं पुढुमं पढमं । 'ध्वनिसास्नास्तावक-
योषिधत्' १, २, १८ झुणी । सुण्हा । धुवयो ।
'विष्वग्गवयवे वः' १, २, १६ । वीसुं । गउओ ।

बी० प्रथम शब्द में प—तथा य में अ—को क्रम तथा
अक्रम से उत्त्व विकल्प से होता है । २, १, २८ थ=ढ=
पुढमं ४ । ध्वनि—२, ३, १५ ध्व=अ १, २, १८ झु
३२ ण=३, १, २५=झुणी । २, ३, ३६=सास्ना=
सुण्हा । २, ३, १८ स्ता=आ=उ २, ३, ४२ स्तु=धु=
२, ३, १, ३ क=म=स्वादिकार्य=धुवयो । २, ३, ६६
व्व=प्—लुप् १, २, ७ दीर्घ=१, २, १६ उत्त्व=वीसु
१, १, २८ क्लुप् १, १, ४६ सु=सुं=वीसुं । गवय—

१, २, १६ व—अ=उ, २, २, १ य—लुप् १, १, २६
असंधि—स्वादिकार्य=गउओ ।

(३१) सर्वज्ञावो णेः । १, २, २० ।

कौ० 'जम्नोः' (२, ३, ३६) इतिणत्वे णकाराकारस्य
नित्यमुत्वं स्यात् । सर्व्वणू अहिणू । आगमणू
इत्यादि । यत्र णत्वे सत्युत्वं दृश्यते स सर्वज्ञादिः ।
तेन प्राज्ञः पण्णो इत्यादौ न । णे इति किम् । सर्व्व-
ज्जो अहिज्जो ।

बी० सर्व्वेति । सर्वज्ञादि में अ—को उत्त्व होता है । सर्वज्ञ-
अहिज्ज—आगमज्ज—२, १, ७ मि=हि, २, ३, ६६, ७५
र्व=व्व=२, ३, ३६, ७५ ज्ज=ण्ण=प्र० सू० उत्त्व २, १,
२५, स्वादिकार्य=सर्व्वणू अहिणू आगमणू । जहाँ अ
को णत्व होने पर उत्त्व दीखता हो वह सर्वज्ञादि है । अतः
प्राज्ञ १, २, ३६ ह्रस्व—२, ३, ६६ र—लुप्=पण्णो
इत्यादि । २, ३, ७१ ज्ज—ज्ज—अ=लुप् ७५ द्वित्व=
सर्व्वज्जो इत्यादि में णत्वाभाव में उत्त्व नहीं होता है ।

(३२) कन्दुकावायेच् । १, २, २३ ।

कौ० आदेरेवर्णस्य नित्यमेव स्यात् । गेन्दुअं । सेज्जा ।
कन्दुक, शय्या, सौन्दर्य, ग्राह्य, अन्न इत्यादि । 'चे
ब्रह्मचर्ये' १, २, २४ । वम्मधेरं । 'सिरन्तर्पश्चात्कर्म
पुराकर्मविचर्यपारावते' (१, २, २६) णत्वं वा । अन्ते
आरो पच्छेकम्मं पच्छाकम्मं । पुरे, रा कम्मं ।
अच्छेरं, अच्छरिअं । पारे, रावयो ।

बी० कन्दुकादि में आदि अवर्ण को नित्य एत्व होता है ।
कन्दुकं—प्र० सू० आदि—अ=ए १, ४, १४ के=मे,
क—लुप्=गेन्दुअं । शय्या=१, ४, ३६ ण=स २, ३,
२०, ७५ य्या=ज्जा—एत्व=सेज्जा । शेष स्वयं समसर्ते ।

(३३) पद्मेम्म्योत् । १, २, २६ ।

कौ० द्विरुक्ते मकारे परे आदेरस्य नित्यमोत्वं स्यात् ।
पोम्मं । 'छद्म पद्मे' (२, ३, ६७) त्यादिना—उत्वे
तु पडमं । 'सिः परस्परनमस्कारे' (१, २, ३१)
परोप्परं । नमोक्कारो । 'स्को ह्रस्वः' (१, २, ३६)
इति ह्रस्वेतु एसो पंच नमुक्कारो । अपौं वा (१, २,
३२) ओप्पिअं अप्पिअं ।

बी० द्विरुक्त स्म से पूर्व पदम शब्द में आदि अ—को ओ होता है। पदम=२, ३, ६७. ७५ दम=म्—प्र० सू० पा=पो=पोम् । २, ३, ६६. २, २, १, पडम । २, ३, ६५, ७५ स्प=प्, स्क=क् १, २, ३१ र=रो, म=मो=परोष्परं नमोक्कारो । अपितं=१, २, ३२ ओप्यिअं । अप्यिअं ।

(३४) आतोऽव्ययचामराविघञन्तेऽत् । १, २, ३३ ।

कौ० एवादेरातः स्थानेऽत्वं वा स्यात् । अहव, अहवा । चमरो चामरो । चामर, उत्खात कालक (कुमार नाराच हालिक बलाका प्राकृत तालवृन्त खादिर ब्राह्मण पूवाह) स्थापि तेत्यादि चामरादिः । घञन्ते । पवहो । पवाहो नवचिन्न । राग=रायो भागः=भायो ।

बी० आत इति । अव्यय—चामरादि तथा घञन्त में आदि आकार को अत्वं विकल्प से होता है ।

(३५) चन्द्रेऽष् कांस्याक्षौ । १, २, ३४ ।

कौ० आदेरातो नित्यमत्वं स्यादनुस्वारे सति । कंसं मंसं इत्यादि । चन्द्रेकिम् । कांसं मांसं । कांस्य मांसं पांसु पांसन कांसिक वांसिकेत्यादि कांस्यादिः । 'श्यामाक महाराष्ट्र म्होः (१, २, ३५) सामयो । मरहट्ठं मरहट्ठौ ।

बी० चन्द्र इति । कांस्यादि में आदि आ को अ नित्य होता है, अनुस्वार लुप् होने पर नहीं होता है । कांस्यं=मांसं=१, १, ४८ चन्द्र—लुप्=मांसं, २, ३, ६८ य—लुप्=कांसं । लुपो भावे प्र० सू० आ—अ=कंसं मंसं । श्यामाकं=श्या=२, ३, ६८, १, ४, ६६ सा—प्र० सू० मा=म २, १, ३, क—य=सामयो । मरहट्ठं २, ४, १६६०) ।

(३६) वा सवावावित् । १, २, ३६ ।

कौ० आदेरात इत्वं वा स्यात् । सइ सया । निसिअरो निसायरो । कुप्पिसो कुप्पासो । बाहुलकात् 'चित्स्को' (१, ३, १८) इत्योत्वं न प्रवर्तते ।

बी० वेति । सदादि में आदि आकार के स्थान में इकार विकल्प से होता है । सदा—प्र० सू० वी० आ=इ २, २, १, १, १, २६ व लुप् असन्धि=सइ, पक्ष में २, २, १, ३

दा=या=सया । निजाचर १, ४, ३६ मा=सा प्र० सू० सि० २, २, १, त्व=लुप् असन्धि=निसिअरो । पक्षे यथुति निसायरो । कुप्पिस २, ३, ६६, ७५ पि=प्पा वी० वत्त=२, १, १३ सु=ओइ=कुप्पिसो कुप्पासो । बहुल-धिकार से अथवा साक्षणिक होने से १, ३, १८ उ=को ओ नहीं होता है ।

(३७) जेजिचावाचार्ये । १, २, ३७ ।

कौ० आचार्यस्थे चाकारे आतः स्थानेऽजिचौस्तः । आइरियो, आयरियो ।

बी० आचार्य शब्दस्थ चा में आ को अ तथा इ नित्य होते हैं । आचार्य—सु २, ३, ८७ र्य=रिय प्र० सू० चा=आ अ—इ—२, २, १, ३ च लुप्—य—३, १, १३ सु=ओइ=आइरियो, आयरियो ।

(३८) स्त्यानखल्वाटयोरीच् । १, २, ३८ ।

कौ० अनयोरात ईत्वं स्यान्नित्यम् । ठीणं थीणं थिणं । 'खल्लीडो' । संखायं इति तु 'संस्त्योद्धमोः संखोद्धमौ' (४, ४, १०) इति संखादेशोक्ते प्रत्यये सिद्ध्यति ॥

बी० स्त्यानेति । स्त्यान तथा खल्वाट में आ को ई होता है । स्त्यान—सु=२, १, ३२, न=ण २, ३, ३६ स्त्या=ठा=प्र० सू० ठी=३, १, २६, १, १, ४२, सु=म—चन्द्र=ठीणं । ठल्वावाभावे २, ३, ४२, ६८ थीणं २, ३, ७६ थीणं १, ३, ३६ ह्रस्व=थिणं । खल्वाट—सु=२, ३, ६६, ७५ त्वा=त्ता=प्र० सू० ल्ली २, १ १७ ट=ठ ३, १, १३=खल्लीडो ।

(३९) स्कौह्रस्वः । १, २, ३९ ।

कौ० यथादर्शनं स्कौपरदीर्घी ह्रस्वो भवति । कव्वं मुणिन्दो जिणिन्दो ।

बी० स्काविति । संयुक्त से पूर्वदीर्घ यथादर्शन ह्रस्व होता है । काव्य—सु, मुनीन्द्र-नरेन्द्र-सु, प्र० सू० २, १, ३२ न=ण २, ३, ६८, ७५ व्य=व्व=३, १, २४.१३ स्वा० का=कव्वं, मुणिन्दो ।

एवितो वा । १, २, ४० ।

कौ० स्कौपरे आदेशिति एत्वं वा । पिण्डं, पेण्डं । सिन्दूरं, सेन्दूरं । नवचिन्न । चिन्ता ।

बी० संयुक्त से पूर्व इ को ए विकल्प से होता है ।

(४०) अल्पथि पृथिवी प्रतिधुन्मुखिक विभीतको । १, २, ४२ ।

कौ० एवादेरितः (१, २, ४२) स्थानेऽएत्वं स्यान्नित्यम् । पहा (=पथिन्) पुहवी पृढवी । पडसुआ । मूसओ, वहेऽयो । 'तेरितौ वाकादौ' इअ सियावायो ।

बी० अदिति । पथ्यादि में इ—को एत्वं नित्य होता है । पथिन्—सु=१, १, २८ धन्-लुप् प्र० सू० धि=थ=२, १७ ह० ३, १, १३=पहो । पृथिवी २, १, २६ थ=वै० ह० पक्षे २, १, ७ ह-प्र० सू० इ=अ=१, ३, ३३ पृ=पु=पृढवी, पुहवी । प्रतिधुत्=प्र० सू० ति=त १, १, ३३. त=आ २, १, १८ त=ड १, १, ६४ छं २, ३, ६६ र-लुप् १, ४, ३, ६ धु-सु पडसुआ । भुष (=वि)ः—सु १, ४, ३६, २, २, १, ३, २, १, १३=मूसयो । विभीतक-सु=१, ३, ८, २, १, ७ भी=हे १८ त=ड २, २, १, ३, क=थ ३, १, १३=वहेऽयो इति । स्था-ह्यदः=१, २, ४३ ति=त २, २, १, ११, २६ इअ, २, ३, ८७. १, १, २८ स्वाद=सिया २, २, १, ३ द=य ३, १, १३ सु=ओङ्=इअ, सियावायो ।

(४१) वा हरिद्रङ्गदशिथिले । १, २, ४५ ।

कौ० एवादेरितोऽएत्वं वा स्यात् । हलद्दी, हलद्दा । हलिद्दी हलिद्दा । अङ्गुअं इंगुअं । सठिलं सिठिलं । निम्मायं निन्मिअंमिति तु निर्माति निर्माताभ्यामेव सिद्ध्यति ।

बी० वेति । हरिद्रङ्गद तथा शिथिल में आदि इकार को विकल्प से अ होता है । हरिद्रा=प्र० सू० वै० रि-इ=अ २, १, ४७ र=ल २, ३, ६६. ७५ द्र=दद् ३, १, ३५ वै० डीप्=३, १, ११ स्वाविकार्यं=हलद्दी ४ । इङ्गुद-सु=२, २, १, १, १, २६ लुप् असंधि ३, १, २६, १, १, ४२ स्वा० का० प्र० सू० अ=अङ्गुअ । पक्षे इङ्गुअं । सिठि (=शिथि १, ४, ३६. २, १, २८) लं (=सु ३, १, २६, १, १, ४२) प्र० सू० सि=सठिलं । निर्माति-निर्मित-सु=२, ३, ६६. ७५ र्म=म्म २, २, १, ३. त्-लुप् यश्नुति १, ४, २३ नि=वै० नि ३, १, २६. १, १, ४२ स्वा० का०=णि (नि) म्मायं, नि (नि) म्मिअं । अत सूत्र में ग्रहण नहीं किया है ।

(४२) लुपिसिहनिरोचन्द्ररेफयोरीच् । १, २, ४६ ।

कौ० सिहे चन्द्रस्य निरिरेफस्य लुपि सति-इतः स्थाने ईचस्यात् । सीहो मियाणं सलिलाणशंगा' (सू० कु० १, ६, २१) णीघीसो । लुपीति किम् । सिघो । णिग्घोसो । नीसरइ (=निश्सर) नीसासो (=निश्वास) 'दीघो' १, २, ७ इत्येव सिद्धम् । हे जिह्वायाम् । १, २, ४७ । जीहा हे किम् । जिष्मा ।

बी० लुपीति । सिंह में अनुस्वार तथा निर् में र को लुप् होने पर इ के स्थान में ई नित्य होता है । सिंह-सु=१, १, ४८ चन्द्र=लुप् प्र० सू० सि=सी ३, १, १३ सु=ओङ्=सीहो । निर्घोष-सु=१, १, २६ रेफ-लुप् प्र० सू० ति=नी=१, ४, २३ वै० णी ३६ थ=स, सु=ओङ्=णीघीसो । लुपि-असति=२, १, ५३ ह=थ=सिघो । २, ३, ६६. ७६ घो=ग्यो=णिग्घो । जिह्वा-सु=२, ३, ६६ ह्वा=हा=१, २, ४७ जि=जी=३, १, ११ सु-लुप्=जीहा । २, ३, ४७, ह्वा=थ=७६ ज्म=जिष्मा ।

(४३) अद्वायुधिष्ठिरै । १, २, ४८ ।

कौ० आदेरित उत्वं वा स्यात् । जहुट्ठिलो, जहि-ट्ठिलो ॥ "द्विन्योः" १, २, ४६ । इत् उत्वं बहुलं स्यात् । क्वचिन्नित्यम् दुविहो दुरेहो । क्वचिद्वा । दुउणो विउणो । क्वचिन्न । द्विजः=द्विओ । द्विरदः=दिरओ । निमग्नः=णुमन्नो । क्वचिन्न । निवइइ ।

बी० युधिष्ठिर में आदि इ को उ विकल्प से होता है । युधिष्ठिर-सु=प्र० सू० धि=धु=वि० २, १, ७ ह्वा १, ३, २६. ४, २८ धु=ज २, ३, ६७. ७६ ठि=ट्ठि २, १, ४७ र=ल ३, १, १३=जहुट्ठिलो । पक्षे जहिट्ठिलो । द्वि-नि-मे इ को उ=बहुल प्रकार से होता है । अतः क्वचिन्नित्यं=द्विविध-द्विरेफ-सु-इ-उ २, ३, ६६ व-लुप् २, १, ७ ह्वा २, १, १३=दुविहो । दुरेहो । द्विगुण-सु-उ वि० वु २, १, १, १, ३६ दुउणो २, ३, ६७ द्=लुप्=विउणो । क्वचित् नहीं । द्विजः-द्विरद-सु=व-लुप्, ज-लुप्, द=थ=दिओ । दिरओ । निमग्न-सु-नि=नु=१, ४, २३ णु २, ३, ६७. ७५ म्न=म=सु=ओङ्=णु (नु) मन्नो ।

स्वचित् नहीं निपत्तु (=त् ३, ४, ११, ३० अक) ३, ३, १, ति=इ=नि २, १, ४, प=प निवइइ ।

(४४) इक्षु प्रवासिनोश्चित् १, २, ५० ।

कौ० अनयोरितोनित्यमुत्वं स्यात् । उच्च । पावासु । पवासु ।

बी० इक्षिवति । इक्षु तथा प्रवासिन् शब्दों में इ को उ विकल्प से होता है । इक्षु—सु—प्र० सू० इ—उ २, ३, १८ अ=छः ७६ चछ ३, १, २५. १, १, १२ सु=इक्षु—दोष=उच्च । प्रवासिन्—भु १, १, २८ न=ण २, २, १, १, १, २६=पाणिअं पाणीअं । जीर्ण में विकल्प से उ=जीर्ण—जस् २, २, ६६. ७५ पूर्ण=ण ३, १, २७ जस्=णिद् १, १, १२ दीर्घ=जुण्णाणि । पञ्च १, २, ३६ ह्रस्व ३, १, १३ स्वा० का० जिण्णो । तीर्थ में हपरे ऊ=ष्व २, ३, ६४ र्थ=वै० ह, ती=तू ३, १, २६ स्वा० तूहं । इत्वाभाव में १, २, ३६ ह्रस्व २, ३, ६६. ७६ र्थ=त्थ=तित्थं । हीन तथा विहीन में विकल्प—२, १, ३२ णत्वं=हृणं विहृणं ।

(४५) ओच्च द्विधा कृज् द्विवचने । १, २, ५१ ।

कौ० अनयोरित ओत्वं चादुत्वं च नित्यं स्तः । द्विधा क्रियते=दोहाकिज्जइ दुहाकिज्जइ । दोवयणं दुवयणं । 'ता निर्झरे वा' १, २, ५२ । ओज्झरो निज्झरो ।

शे० कृ घातु के योग में द्विधा शब्द में तथा द्विवचन शब्द में इ को ओ तथा उ होता है । द्विधाकिज्जइ (=कृ—य—ते ३, ३, १ ते=ह ३, ४, ४८ य=इज्ज १, १, २७ कृ—ह—लुप् प्र० सू० द्वि=इ=ओ—उ २, ३, ६६ व्—लुप्=दु—हाकिज्जइ । बाहुलकारकचित्केवल में भी होता है, यथा—दुहा—वि स सु र वहू सत्थो द्विवचन—(=३, १, २६. १, १, ४१ सु=य—चन्द्र प्र० सू० ५=ओ—उ=२, १, ३२ न=ण २, २, १, ३ न=य=दोवयणं दुवयणं । निर्झर—सु=न—सहित इ=नि को वै० ओ २, ३, ६६. ७६ अं=ज्ज=स्वा० का०=ओज्झरो निज्झरो ।

(४६) हरीतकी कश्मीरयोरीतोऽजाचौ । १, ३, १ ।

कौ० अनयोरीतः स्थाने क्रमाद् जाचौ स्तः । हरउई । कम्हारो । "गभीरादावित्" (१, ३, २) । गहिरं । 'वा पानीयादौ' (१, ३, ३) पाणियं । 'जीर्णोत्' (१, ३, ४) जुण्णाणि मुणीयां इहलो आदीणि सत्त-भयाई । जिण्णो अ अट्टविहो जाइकुलाइमयो । 'ह्युत्तीर्थे' १, ३, ५ । तूहं । होत्येव । तित्थं । 'वाहीनविहीनयोः' हृणं विहृणं ।

बी० हरीति । हरीतकी तथा कश्मीर में आदि ई को क्रम से अ—आ नित्य होता है । हरीतकी—सु=प्र० सू० री=र २, १, १८ त=ड २, २, १, १, १, २६ की=ई, असंधि ३, १, ११ सुलुप्=हरउई । कश्मीर—सु=प्र० सू०—आ २, ३, ५०, ५३ शर्म=स्म—म्ह, ३, १, १, १३ स्वा० का०=कम्मारी=कम्हारो । गभीरादि में आदि ई को इ=२, १, ७ ह=गहिरं । पानीयादि में विकल्प=२, १, ३२ न=ण २, २, १, १, १, २६=पाणिअं पाणीअं । जीर्ण में विकल्प से उ=जीर्ण—जस् २, २, ६६. ७५ पूर्ण=ण ३, १, २७ जस्=णिद् १, १, १२ दीर्घ=जुण्णाणि । पञ्च १, २, ३६ ह्रस्व ३, १, १३ स्वा० का० जिण्णो । तीर्थ में हपरे ऊ=ष्व २, ३, ६४ र्थ=वै० ह, ती=तू ३, १, २६ स्वा० तूहं । इत्वाभाव में १, २, ३६ ह्रस्व २, ३, ६६. ७६ र्थ=त्थ=तित्थं । हीन तथा विहीन में विकल्प—२, १, ३२ णत्वं=हृणं विहृणं ।

(४७) नीडपीठयोरेत् । १, ३, ७ ।

कौ० एत्वं वा । नेडं नीडं पेडं पीडं । "कीदृशेदशापीड विभीत-केस्वेच्" १: ३, ८ । एषु नित्यम् । केरिसो इत्यादि ।

बी० नीड तथा पीठ में ई को विकल्प से ए होता है । २, १, १७, ठ=ढ । शेषं स्पष्टम् । कीदृश—ईदृश—आपीड—विभीतक में नित्य=१, ३, ४३ ह=रि० १, ४, ३६ श=स ३, १, १३ स्वा०=केरिसो, एरिसो । २, १, १५. ३६ ङ=सप=म आमेसो २, १, ४१ णे=वे=आवेडो वहेडयो ४० सू० ४० ।

(४८) उतोऽमुकुरादौ । १, ३, ६ ।

कौ० आदेस्तोऽत्वं नित्यं स्यात् । मउरं । मुकुलं=मउलं । 'वागुरुकोपरी' गरुअं गुरुअं । अवरि उवरि । 'आज्जिद्रूते' चित्त्वान्नित्यम् । विद्वाओ तिविहो गव्वो मुणीणं । विद्रुतस्त्रिविधो गव्वो मुनीनाम् ।

बी० उतइति । मुकुरादिगण में उ को नित्य अ होता है । मुकुर—मुकुल—सु=प्र० सू० उ=अ २, २, १, १, १, २६ क—लुप्—असंधि ३, १, २६ स्वा०=मउरं, मउलं ॥ ६ ॥ गुरुक—उपरि में विकल्प=गरुअं गुरुअं ।

२, १, ४१ ष=व १, १, ४६ रि=रि=अवरि उवरि
॥१०॥ विद्रुत में णिन्व उ=आ २, ३, ६३ ण ड=ह २,
२, १, १, १, २६ त—लुप्—असंधि ३, १, १, १३ स्वा०
विद्राओ ॥११॥

(४६) २: पुरुष भ्रुकुटाचिच् । १, ३, १२ ।
कौ० रेफ सन्धिश्च उत इत्थं नित्यं स्यात् । विजिअ
कसाओ चिअ (=एव) पुरिसो । मिउडी । 'ईच्छते'
। ३ । छोअ ।

बी० रः इति । पुरुष—भ्रुकुटि णवदों में रेफ सम्बन्धी उ
को इ नित्य होता है । पुरुष=सु=प्र० सू० र=रि १,
४, ३६ ष=स० स्वा० का० पुरिसो । भ्रुकुटी—प० सू०
भ्रु—घ्रि २, ३, ६६ र—लुप् २, २, १, १, २६—क—
लुप् असंधि २, १, १७ ट=ड=मिउडी ॥१२॥

क्षतं=में उ=ई २, ३, १८ क्ष=छ, त—लुप्—
असंधि=छुअ ॥१३॥

(५०) त्सच्छोरिवनुत्सन्नोत्साहे । १, ३, १४ ।
कौ० त्सच्छयोः परयो सदेहत उतत्वं स्यान्नित्यम् ।
उत्सवः=ऊसवो । उदताःशकायस्मात्स उच्छुकः=
ऊसुओ अनुत्सन्नोसाहे इति किम् । उच्छन्नो उच्छाहो
। १४ । वा मुसल सुमगयोः । १५ । मूसलं मुसलं ।
सूहवो सुहवो ॥ दुरिर्लुपि । १६ । र—पि—ऊत्वं
वा । दुर्भगः=दुहवो ॥ १६ ॥

बी० त्सच्छोरिति । त्सतश्छ से पूर्व उ को ऊ होता है
उत्सन्न तथा उत्साह में नहीं होता है । उत्सव—सु—उच्छु
(=उद्—णु) क—सु=प्र० सू० उ=ऊ २, ३, ६७ त्स=
च्छ=त्—च्=लुप् ३, १, १३ स्वा० ऊसवो ऊसुओ
(=क २, २, १) उत्सन्न—उत्साह—सु=में २, ३, २०, ७६
त्स=च्छ=त्—च्=स्वा० का०=उच्छन्नो उच्छाहो ॥१४॥
मुसलं सुमगं—सु=में ऊ विकल्प २, १, ७, ११ भग=
हव ३, १, १३, २६ स्वा० मूसलं, मुसलं, सूहवो, सुहवो
वत्वाभावे २, २, १, ३=ग=यो=सुहवो । १५ । दुर
उपसर्ग में रेफ=लुप् होने पर उ=ऊ विकल्प होता है ।
दुर्भग=सु=१, १, २६ र—लुप् प्र० सू० दू=दु २, १,
११ ग=व ७ भ=ह ३, १, १३ स्वा० दूहवो । ऊत्वाभावे
२, २, १, ३ ग=य=दुहवो ॥१६॥

(५१) ओज्स्कौ । १, ३, १७ ।

कौ० आदेहतः स्थाने नित्य मोच् स्यात् संयुक्ते परे ।
तोण्डं मोण्डं । १७ । वा कुतूहले ह्रस्वश्चोतः । १८ ।
कोउहलं—कोऊहलं कुऊहलं । १८ ।

बी० ओजिति । आदि उ को ओ होता है संयुक्त पर में होने
पर । तुण्डं=तोण्डं । कुतूहल से उ=ऊ विकल्प, तथा तू
में ऊ को ह्रस्व । २, २, १, १, १, २६ त—लुप्—
असंधि=कोऊहलं कोउहलं । पक्षे कुऊहलं । १, ४, ६
कुतू—उतू=ओ=कोहलं ।

(५२) अबूतः सूक्ष्म दुकूले लश्चटिः । १, ३, १६ ।

कौ० ऊतोऽत्वं वा स्यात् । सण्हं मुण्हं । आर्षे मुहुमं ।
दुअल्लं दुऊलं । आर्षे दुगुल्लं ॥ ईदुदव्यूडे । २१ ।
ईत्वंवा । उव्वीढं अव्वूढं ।

बी० अबूत इति । सूक्ष्म—दुकूल में ऊ को अ होता है ।
विकल्प से तथा ऊत्वं होने पर ला को द्वित्व होता है ।
सूक्ष्म—सु=प्र० सू० ऊ=अ २, ३, ३६, श्म=ण्ह ३,
१, २६ स्वा=सण्हं । पक्षे १, २, ३६ ह्रस्व=मुण्हं ।
२, ३, ४०, ३ मुहुमं । उदव्यूड—सु=२१ सू० ऊ=ई
२, ३, ६७, ६८, ७५, द्रव्य=व्व० स्वा० का०=उव्वीढं
पक्षे अव्वूढं ।

(५३) वातूलकण्डूयहनुमत्पूच् । १, ३, ३२ ।

कौ० ऊत उत्वं स्यान्नित्यम् । वाउलो । कण्डूअउ ।
हणुमन्तो । वा मधूके । २३ । उत्वं वा । महूअं
महूअं । इदेतो नूपुरे । २४ निअरं नेउरं । पक्षे ।
नूउरं ।

बी० वेति । वातूलादि में ऊ को उ नित्य होता है ।
वातूल—सु=प्र० सू० तू=तु २, २, १, १, १, २६—लुप्—
असंधि ३, १, १, ३=स्वा०=वाऊलो । हनु=मन्त—
(=मत् ३, ४, १३) मु=२, १, ३२ नू=णू, स्वादि०=
प्र० सू० ऊ=उ=हणुमन्तो । कण्डूय-इ (=ति—ते
२, ३, १) प्र० सू० ऊ=उ—२, २, १, ११, २६ य=
लुप्—असंधि=कणूअइ । मधूक—सु=ऊ=वै० उ
२, १, ७ ६० क—लुप्—असंधि, स्वा०=३, १, २६=
महूअं महूअं । २४ । नूपुर में ऊ=वै० इ—ए—ए—लुप्
असंधि स्वा० निउरं, नेउर । पक्ष में नूउर ।

(५४) ओस्स्थतूणे । १, ३, २५ ।

कौ० अनयोस्त ओत्वं वा स्यात् । थोणा, थूणा, तोणं, तूणं । 'चित्कूर्परं तूणीरं कूष्माण्डी गृहूची मूल्य स्थूल ताम्बूल' । २६ । नित्य भूतः = ओत्वं स्यात् । कोप्परं, तोणीरं, कोहण्डी, कोहली, गलोई मोल्लं, थोरं, तम्बोलं ।

बी० ओदिनि । स्थूणा तथा तूण में ऊ को ओ विकल्प से होता है । स्थूणा = प्र० सू० ऊ = ओ २, ३, ६७ सू = लुप् = थोणा । पक्षे थूणा । एवं तोणं तूणं । २५ । कूर्परादि में ऊ को नित्य ओ होता है कूर्परं = सू = प्र० सू० ऊ = ओ २, ३, ६६, ७५ = प = प्य, स्वादि० = कोप्पर । तूणीरं = तोणीरं । कूष्माण्डी = प्र० सू० = कू = को १, २, २६-२, ३, ६५, ६१, ७५ कूष्माण्डी = हल्ली = कोहली, लत्वाभावे = कोहण्डी । गृहूची = प्र० सू० हू = हो २, १, १७ ह = त १, ३, ६ गु = ग २, २, १, च = लुप् १, १, २६ असंघि = गलोई । मूल्य = सु = प्र० सू० सू = मो २, ३, ६८, ७५ ल्य = ल्ल, स्वादिकार्य = मोल्लं । स्थूलं = स्थू = २, ३, ६७ = सु = लुप् प्र० सू० ऊ = ओ २, १, ५० ल = र थोरं । ताम्बूलं १, २, ३६ ता = त प्र० सू० ऊ = ओ = तम्बोलं । २६ ।

(५५) ऋतोऽच् । १, ३, २७ ।

कौ० आदेऽर्तोऽत्वं स्यान्नित्यम् । कयं । दिहा कियं (= द्विधाकृतमिति ऋष्यादित्वात् । घयं । २७ । आहा कृशा मृदुत्व मृदुके । २८ । कासा किसान । माउवक माउत्तणं । माउवकं, मउअं ।

बी० ऋत इति । आदि ऋ को अ नित्य होता है । कृत-घृत = तूण = सु = प्र० सू० ऋ = अ २, २, १, ३ त = य ३, १, २६ स्वादि० = कयं घयं तणं । द्विधाकृतं = ऋष्यादि पाठात् कू = ऋ = इ = कियं, २, १, ७ अ = ह २, ३, ६६ व = लुप् = दिहाकयं । कृशा = २८ सू० ऋ = वै० आ, पक्षे २६ इ = १, ४, ३६ ग = स = कासा, किसान । मृदुत्व = सु = मृदुक = सु = प्र० सू० मृ = वै० मा पक्षे २७ म २, २, १, १, १, २६ दु = द = लुप् = असंघि २, ३, २ त्व = क ७४ द्वित्व स्वादि० माउवकं । अत्वे २, ४, २० त्व = तण = माउत्तणं । मृदुक = २, ३, ७६ क = द्वित्व, पक्षे ऽद्वित्वे २, २, १, १, १, २६ क = लुप् असंघि ॥ माउवकं मउअं । २८ ।

(५६) ऋष्यादाविच् । १, ३, २६ ।

कौ० ऋष्यादिगणे आदेऽर्तोऽत्वं स्यात् । ऋषिः = इसी । कृपा = किरा । इत्यादि । २६ । वाधृष्ट मृत्युशृङ्गमसृण मृगांके । ३० । धिट्ठो घट्ठो । मिच्चू मच्चू । मिङ्गं सङ्गं । मसिणं मसणं मिअंको । मयंको । ३० । अश्विवृत्तवृन्दारके वृषभे-तुवुः । ३२ । निवृत्तं निअत्तं । वृन्दारयो वन्दारयो । उसह वसहो । ३२ ।

बी० ऋष्येति । ऋष्यादि में आदि ऋ को इ नित्य होता है । ऋषिः = इ = प्र० सू० ऋ = इ १, ४, ३६ = इ, १, २५ = इसी । कृपा = प्र० सू० कृ = कि २, १, ४१ प = व किरा । २६ । धृष्टादि में विकल्प से ऋ = इ पक्षे २७ अ = धिष्ट = २, ३, २८, ७६ ष्ट = ट्ठ ३, १, १३ स्वादि० = धिट्ठो-घट्ठो । सि-म = ल्यु २, ३, १४, ७५ ल्यु = ल्व ३, १, २५ स्वादि० = मिच्चू मच्चू । सि-स = १, ४, ३६ स = सिग संग । मसि = म, णं । मि-म = ग = २, २, १ = लु ५, असंघि = मिअंको, ३, य = मयङ्को । ३० । निवृत्त = सु = वृ = इ २ वु = ३७ व २, २, १, व = लुप्, असंघि स्वादि० = निअत्तं, निवृत्तं । वृन्दारक = सु-वृ = वु = व = २, २, १, ३ क = य, स्वादि० = वृन्दारयो वन्दारयो । वृषभ = सु = वृ उ, व = व = स, २, १, ७, म = ह स्वादि० = उसहो, वसहो ।

(५७) ऋज्वादावुच् । १, ३, ३३ ।

कौ० आदेऽर्त्त उच् स्यात् । ऋजुः = उज्जू । ऋतुः = उऊ । इत्यादि । ३३ । गीणे । ३४ । पिउहरं । इदुतीमातरि । ३५ । माइ, उहरं । क्वचिदगीणेऽपि । ३६ । माईणं (= मातृणाम्) ।

बी० ऋज्वेति । ऋजु अदि में आदि ऋ को उ होता है । ऋजुः = ऋतु = सु = प्र० सू० ऋ = उ २, ३, ८० जु = ज्जू, स्वादि० = उज्जू । २, २, १, १, १, २६ = उऊ । पितु = गृह = ३४ ऋ = उ २, २, १६ गृह = घर २, १, ७ घ = ह = पिउहरं । मातृ = हरं, (= गृह) ३५, ऋ = इ = उ त् = लुप् = असंघि = माइहरं, माउहरं । मातृ = आम् = ३६ ऋ = उ, ३, १, १० आम् = णद १, १, १२ पूर्व दीर्घ = त = लुप् असंघि = माईण, १, १, ४७ चन्द्र = माईण ।

(५८) पृथग् वृष्टि वृष्ट नप्तृकमृदंगे । १, ३, ३७ ।
 कौ० एषु शब्दः स्थाने उपुत्तौ स्तः । पिष्टं, पुष्टं, पिह्, पुहं । विट्ठी, वुट्ठी । विट्ठो, वुट्ठो । नत्तिओ-
 नत्तुओ । मिडङ्गो मुडङ्गो । ३७ । वृहस्पतौ वा । ३८ ।
 इदुतौ वास्तः । विहृष्पड, वुहृष्पड । पक्षे वृहृष्पड
 । ३८ । इजेड्-चौवृन्ते । ३९ । विण्टं, वेण्टं, वोण्टं ।
 मृष्यज्जोचः । । ४० । मृषावादः=मुसावायो,
 मूसावायो, मोसावायो । ऋपोऽरिदृप्ते । । ४१ ।
 दरिओ । आहते दुहिः । ४२ । आदिओ ।

कौ० पृथगिति । पृथग् वृष्टि वृष्ट नप्तृक तथा मृदङ्ग में
 ऋको इ तथा उ हाता है । पृथक्—१, १, २८ क—लुप्—
 २, १, ७, ८ वं. य=इ-ध—३, १, २६ स्वादि०=पिह्
 पुहं पिघ पुघं । वृष्टि—सु—वृष्ट—सु=प्र. सु. इ—उ २, ३,
 ३८, ७६ ष्ट—ट्ठ ३, १, १३, २५ स्वा० विट्ठी वुट्ठी
 विट्ठी वुट्ठी । नप्तृक—सु. प्र. सू. इ—उ २, ३, ६७, ७५
 प्त=त्त २, १, १ क=लुप् १, १, २६ असंधि=नत्तिओ,
 नत्तुओ । मृदङ्ग—सु=प्र. सू. इ उ. द—लुप् असंधि—
 १, २, १० अ=इ=३, १, १३ स्वा०=मिडङ्गो मुडङ्गो ।
 ३७ । वृहस्पति—सु=ऋ—इ उ—वि० २, ३, ४६, ७६
 स्प=प्फ २, २, १, १, १, २६ त्—लुप्—असंधि=३,
 १, २५ स्वा०=विहृष्पड वुहृष्पड । पक्षे १, ३, २७ ऋ=
 अ=वहृष्पड । ३८ । इन्ते—सु=ऋ—इ—ए—ओ,
 २, ३, ३७ स्त=ण्ट, ३, १, २६ स्वा०=विण्ट वेण्ट
 वोण्ट । ३९ । मृषावाद—सु=ऋ—उ, ऊ, ओ १, ४, ३६
 ष=स २, २, १, ३, ८=य स्वा० मुसावायो, मूसा-
 वायो मोसावायो । ४० । हृत्—सु=ऋप्=अरि २, २,
 १, १, १, २६, ३, १, १३=दरिओ । यत्तु 'हृप्तेऽरिप्ता'
 इति सूत्रं, दरिओ इति रूप न (१, २, ८८) त्रिविक्रमेण
 कृतं तच्चिन्त्यमेव । दरिओ इति रूपासिद्धेः । दरीति
 रूपापत्तेश्च । ४० ॥ आहते—सु=ह=हि, त—लुप्—
 असंधि स्वा०=अदिओ ॥ ४२ ॥

(५९) दृशि विवन्कन्वसेरिः । १, ३, ४३ ।

कौ० 'त्यदादिषु' 'वसश्च' (पा०सु०वा० ३, २, ६०)
 इतिविहिता ये विवन्-कन्-वसास्तदन्ते दृशधातो
 ह स्थाने रिः स्यात् । सरी, सरिसो । सरिक्षो । ४३ ।

केवलस्य । ४४ । रिद्धी, रिच्छो ॥ ऋषि, ऋण,
 ऋजु, ऋतु ऋषभे वा । ४५ । रिसी, इसी । रिणं
 अणं । रिज्जू अज्जू । रिऊ उऊ । रिसहो उसहो
 । ४५ ।

कौ० दृशीति । ३, २, ६० पा० सु० वा० से विहित
 विवनादिप्रत्ययान्त—दृशधातु में दृ के स्थान में रि आदेश
 होता है ।

सहृ, श, ष—सु=प्र. सू. ह=रि, १, १, २८
 ष=लुप्, १, ४, ३६ श=स=, २, ३, १८, ७६ अ=
 च्छ, ३, १, २६, १३ स्वा०=सरी । सरिसो सरिच्छो
 । ४३ । ऋष—ऋद्धि—सु—ऋ—रि, अ=च्छ, स्वा०=
 रिच्छो रिद्धी । ४४ । ऋषि-ऋण—ऋजु-ऋतु—ऋषभ
 —सु=४५ ऋ=रिः १, ४, ३६ ष=स २, १, ७ ष=ह
 २, ३, ८० ज=ज्ज, २, २, १, १, १, २६ त् लुप्
 असंधि ३, १, २५, २६, १३—स्वा०=रिसी, ण, ज्जू
 ऊ सहो । पक्षे १, ३, २७, २६, ३३ ऋ=अ, इ, उ=
 अणं । इसी । उज्जू, उऊ, उसहो ।

(६०) इलिक्कलूनवल्तेलूतः । १, ३, ४६ ।

कौ० स्पष्टम् । किलिन्नो । किलितो । (=प्त २, ३,
 ६७, ७५) ॥ ३, १, १३ सु=ओड् ।

(६१) इदेतो वा चपेटा वेदनाकेसरे देवरे

। १, ३, ४७ ।

कौ० चपेटादिष्वेत इत्वं वा स्यात् । चविडा चवेडा ।
 विवेअणा । कि, केसरं । दिअ, देवरो ॥ ४७ ॥
 उत्स्तेने । ४८ । धूणो धेणो ।

कौ० इदेत इति । चपेटादि में ए को इ विकल्प से होता है ।
 चपेटा—२, १, १५, १७, ४१. ट=ल, ड, व=प्र. सू.
 वं० ए=इ=चवि, वेलाडा । वेदना देवर—सु=२, २,
 १, ६—लुप् १, १, २६ असंधि २, १, ३२ न=ण, ३,
 १, ११, १३, स्वा० वि—वे—अणा । दिअरो देवरो ।
 ॥ ४७ ॥ स्तेन—सु=२, ३, ४२ स्ते=धे, न=ण,
 स्वा०=ए=ऊ=धू, धेणा ॥ ४८ ॥

(६२) एजैतः । १, ३, ४६ ।

कौ० आदेरैतो नित्यमत्वं स्यात् । केलासो । वैरादि-
पाठात्कइलासो । वेज्जो । बाहुलकात्क्वाचिन्न ।
कैतवं = कैअवं । ४६ । सैन्धवशनैषचरयोरित् ।
सिन्धवं । सणिच्छरो । ५० । सैन्धेवा । सिन्नं सेत्नं ।
। ५१ । दैन्यादौ चाइच्च । दइत्तं । दैत्यः = दइच्चो ।
चात् सैन्धे = सइत्तं । ५२ । वादेववैरादौ । । दइवं
देवं । दइच्चं, दिव्यं । वइरं वैरं इत्यादि । ५५ ।
घैर्यं ईच्च । ५५ । घीरं हरइ विसायो । ५५ ।

वी० एजिति । आदि ऐं को ए नित्य होता है । केलास—
वैद्य—सु = प्र० सु० ऐं = ए २, ३, २१, ७५ व = ज्ज
३, १, १३ स्वा० = वैज्जो केलासो । १, २, ३६ ह्रस्व
विज्जो । वैरादित्वात् = ऐ = अइ = कइलासो । ४६ ।
सैन्धव—शनैषचर—सु = ऐं = इ ३, १, २६ स्वा० =
सिन्धवं । १, ४, ३६ श = स २, १, ३२ न = ण २, ३,
२०, ७६ षच = छ ३, १, १३ स्वा० स—णिच्छरो
। ५० । सैन्ध—सु = ऐ = इ—ए २, ३, ६८, ७५ न्य =
न्, स्वादि = सि, सेत्नं । ५१ । दैन्य—दैत्य—सु = ऐ =
अइच्च, न्य = न्, स्वादि = दइत्तं । २, ३, १४, ७५ त्य
च्च, स्वा० = दइच्चो । सैन्ध = सइत्तं । ५२ । दैवं, वैरादि
में विकल्प से ऐ = अइ = वइरं, वैरं । दइवं देवं, २, ३,
७६ व = व्व = दइच्चं । ५३ । घैर्यं—सु = ऐ = ई २, ३,
५५ यं = यं० र—स्वा० = घीरं । रत्वाभारे १, २, ३६
ई—ह्रस्व २, ३, २७, ७५ र्यं = ज्ज = घिज्जं । ५५ ।

(६३) वाऽन्योन्यातोद्यप्रकोष्ठमनोहरसरोरुहशिरौ
वेदना—स्वदोतस्तकोवश्य । १, ३, ५६ ।
कौ० एष्वोतः स्थानेऽयं वा सतिचात्वे तकयोश्चवः
स्यात् । अन्नन्तं, अन्तुन्तं । आवज्जं आउज्जं ।
पवट्टो पउट्टो । मणहरं मणोहरं । सररुहं सरोरुहं ।
सिरविअणा सिरोविअणा । ५६ । गव्यउजा अजा-
इचः । गी = गउ गाओ गार्ह । ५७ । ऊचसोच्छ्वासे-
छषचसः । सूसासो । ५८ ।

वी० वेति । अन्योन्यादि में ओ के स्थान में अ विकल्प से
होता है । तथा आतोद्य-प्रकोष्ठ में—त—क को व होता
है । अन्योन्य—सु = प्र. सू. ओ = उ, १, २, ३६ अ, न्य

२, ३, ६८, ७५ अ—उ, १, २६ स्वा० = अन्नन्तं,
अन्तुन्तं । आतोद्य प्रकोष्ठ—सु = तो—को वं, व०—पक्षे
ह्रस्व, कृत्—२, २, १ लुप् असंधि, २, ३, २१, घ =
ज = ६८ षट = ठ ७५, ७६ ज्ज, टठ, स्वा० = आवज्जं
आउज्जं । पवट्टं पउट्टं । २, ३, ६८ रे—लुप् ॥ २, ३,
३२ त = ण = मण, णोहरं । १, ४, ३६ शि = सिर, रो
१, ३, ४७ वि, वेअणा । ५६ । गो—सु = में ओ = अउ,
आ अ, आउ, ३, १, १३, २५ स्वा० = गऊ) गाओ,
गार्ह ॥ ५७ ॥ सोच्छ्वास—सु = २, ३, ६७, ६६ च—
व—लुप् । ओ = ऊ छ = स ३, १, १३ स्वा० =
सूसासो ॥ ५८ ॥

(६४) ओत् । १, ३, ६४ ।

कौ० आदरीत स्थाने ओत्वं स्यात् । कोमुई कोसम्बी ।
नौः = नावा । ५९ । आत्गीरवे । ६० । गारवं । अउ-
मीनादौच । ६१ । मौनं = मउण । पौरं = पउरं
इत्यादि । चात् गौरवं = गउरवं ॥ उच वा कौक्षेयके
। ६२ । कुच्छेअयं । चात्—अउ = कउच्छे अयं । पक्षे ।
कोच्छेअयं । विकल्प सामर्थ्याच्च ह्रस्वः । उचसौन्दर्या-
दौ । । ६३ । चित्त्वान्नित्यम् । सुन्दरं । वीर्यतुल्य-
त्वात् सुन्दरियं ॥ इत्यजादेश विधि प्रकरणम् ।

वी० ओदिति । आदि ओ के स्थान में ओ होता है ।
कोमुदी—कोस (= शा १, २, ३६, ४, ३६) म्बी—सु =
प्र. सू. ओ = ओ २, २, १, द—लुप्—असंधि ३, १, ११
सु—लुप् = कोमुई कोसम्बी । ६४ । कौक्षेयकं—सु = ६२.
ओ = उ, अउ २, ३, १८, ७६ छ = छ—२, २, १, ३
य—लुप् क = य, ३, १, २६ स्वा० = कु, कउ, कोच्छे
अयं ॥ सौन्दर्यं, सु = ६३ सौ = सु १, २, २३ न्व = न्दे
२, ३, ५५, ८७ र्यं = र, रिय = सुन्दरं, रियं । अन्य स्पष्ट
है । । अजादेश प्रकरण समाप्त ।

[अथ साज्जलजादेश प्रकरणम्]

(६५) उमो निषण्णो वा साज्जलाऽचः । १, ४, १ ।

कौ० निषण्णो परेण साज्जलाऽदेरचः = इषेत्यस्थ
स्थाने उम आदेशो वा स्यात् । णुमण्णो, णिमण्णो
। १ । कदलविचकिलथोरित् । २ । केलं कयलं ।
लिङ्गविशिष्ट परिभाषया केली कयली । वइत्तं

विअहल्लं ॥ खेः कणिकारे । ३ । कण्णरो कण्णि-
आरो ॥ स्थविरायस्कारत्रयोदशादौ चित् । ४ ।
थेरो । एककारो । तेरह तेवीसा इत्यादि । ऐदयीवा
। ५ । ऐवीर ! तुमं चेअमे सरणं । अयिबोर !
त्वमेव मे शरणम् ।

बी० अम इति । निषण्ण शब्द में पर सस्वर व्यंजन सहित
आदि इ = हण के स्थान में उम आदेश विकल्प से होता
है । निषण्ण—सु = १, ४, २३ न = ण. प्र० सू० इष =
उम, ३, १, १३ सु = ओइ = णुमण्णो निमण्णो । १ ।
कदल—विचकिल—सु = २ सू० अद = हच् = ए. स्वा०
= केलं वेहल्लं (= ल = २, ३, ८०) पक्षे २, २, १, ३
द = ये = कयलं । २, २, १ कि = इ = विहल्लं । स्थविर
—सु = २, ३, ४२ स्थ = थ अवि = ए. स्वा० का.
थेरो । अयस्कारो = अय = ए २, ३, ६७. ७५ स्का =
क्का = एककारो । त्रयोदस = २, ३, ६६ र = लृप् प्र० सू०
अयो = ए २, १, २२, ५१ दश = रह = तेरह । त्रयोविंशतिः
१, १, ५२ तेवीसा ।

(६६) लवणमयूरमयूखोलूखलकुतूहलचतुर्थ-
चतुर्वश चतुर्गुणचतुर्वसिकुमारेष्वोत्
। १, ४, ६ ।

कौ० एषु परेण साज्जलादेरचः ओद्वा स्यात् । लोणं
सवणं इत्यादि । अपावेतेषु । ७ । ओसरइ अवसरइ ।
ओआसो अवयासो । ओवणं उअवणं । ऊदप्यूपे
। ८ । उपाध्यायः ऊज्झायो उज्झाओ उवज्झाओ ।
इति साज्जलावेश प्रकरणम् ।

बी० लवणादि ग्यारह शब्दों में परवर्ती सस्वर व्यंजन
सहित आदि अच् को ओ विकल्प से होता है । लवणं =
अव = ओ लोणं, लवणं । मो (= अयू) रो, मयूरो ।
मयूख--सु = अयू = ओ २, १, ७ ख = ह = मोहो मयूहो ।
अलु = उदू = ओ० ख = ह = २, ३, ७५, ७६ मख =
ओहलं । पक्षे ओवखलं, उखलं । दू—२, २, १—ऊ =
उऊहलं । कुतूहलं । कुऊहल—१, ३, १८ द । चतुर्वश चतुर्गुण
चतुर्वरि चतुर्थ = (थी) प्र० सू० चतुः = चो २, ३, ६६ .
७५, ७६ = चोदो (थी) । ओणुणो । ओण्वारो २, ३,
५१ वश = वह = चोदह । पक्षे । २, २, १, १, २६ =

चउत्थो चउणुणो चउहो चउण्वारो । सुकुमार—सु =
२, १, ४७ र—ल, सुकु = सो स्वा० सोमालो = सुकुमालो ।
। ६ । अप—सु—ति = ७ सू० अप = वै० ओ ३, ३, १
ति = ३३, ४, २५ सू = सर = ओसरइ । पक्षे २, १, ४१
प = थ अवसरइ । अव = ओ २, २, १ का = आ १, ४,
३६ श = स—ओआसो । पक्षे २, २, १, ३ का = या =
अवयासो । उ = ओ—वणं । २, २, १ त—लृप् = उअ
। ७ । उपाध्याय उप को ऊ, अविना ओ = २, ३, २४. ७६
ध्य = उज्झ = ऊज्झायो ओज्झायो । पक्षे उवज्झायो ।

इति साज्जलाजादेश प्रकरणम् ॥

॥ अथासंयुक्तादिहलादेश प्रकरणम् ॥

(६७) हलोऽस्केरायावतः । १, ४, १२ ।

कौ० यावदि (प्रा० २, २, १०) त्यादि सूत्रयावद-
यमधिकारः । तस्मादितः परमस्के रसंयुक्तायादेहे-
लोवक्ष्यमाणं कार्यं स्यात् ।

बी० हल इति । २, २, १० सूत्र तक हलोऽस्केः का अघि-
कार होने वक्ष्यमाणकार्य असंयुक्त—आदि हल के स्थान में
होगा ।

(६८) कीलकर्परेखः कुब्जेत्व पुष्पे । १, ४, १३ ।

कौ० एवमादेरसंस्तस्य हलः स्थाने खः स्यात् ।
खीलो । खप्परो । खुज्जो । पुष्पेतु-वन्वेउं कुब्ज
पसूणं (= वद्धवा कुब्जप्रसूनम्) । १३ । कसित
कासित योरार्थे । १४ । खसिअं खासिअं । लोकेतु
कसिअं । कन्दुकेगः । १५ । जडिलो जडिलो मन्दुअं ।
जातौकिराते चः । १५ । चिलाओ । कामरुपिणितु-
नमिमो हरकिराये । झोवा जटिले । १६ । चछौ
तुच्छे । १७ । चुच्छं छुच्छं । तूवर तगर तसरेटच्
। १८ । दूवरो टोवरो टगरो । दंशदहोर्डः । १९ ।
डसई डहूह । धो दीप्यतो । २२ । घिप्पइ दिप्पइ
नाणदीवो ।

बी० कील—कर्पर में तथा पुष्प भिन्न कुब्ज में आदि हल
को ख होता है । कर्पर—सु = प्र० सू० क = ख २, ३,
६६ . ७५ वज = ज ३, १, १३ स्वा० = खप्परो । कुब्ज
= खुज्जो । पुष्प अर्थ में कुब्जो । कसित—कासित—सु
= क = ख २, २, १ सू—लृप् ३, १, २६ ख, खासिअं ।

नेन्दुखं १, २, २३ द्र. । किरातः=कि=चि २, १, ४७
रा=जा २, २, १३ य ३, १, १३=चिलाओ । जटिल
=सु=ज=जै० अ २, १, १७ टि=टि, स्वा०=
झडिलो. जडिलो । तुच्छं=तु=वा—बु—छु=बुच्छं
छुच्छं । तूवर-तगर असर—सु=ल=ट ३, १, १३=
टूवरो टमरो २, ३, ६७ र=लुप्=टमरो । दंश—ति
वहू—ति=३, ३, १, नि=३, ३, ४, ३० अक् १,
१, ४८ चन्द्र—वा—लुप्=१, ४, ३६ श=स=डसइ
डंसइ । डहइ । दीप्—अ (३, ४, ३०) ते=द=घ वि०
३, ३, १ ते=इ ४, २, १ प=प् ४, २, ३६ ह्रस्व=
धि, दिप्पइ ।

(६६) नोणः । १, ४, २३ ।

कौ० पदादेर स्केर्नस्य णत्वं वा स्यात् । णरो नरो ।
णई नई । लण्ही निम्बनापितयोः । २४ । लि, निम्बो ।
ण्हा, नाविओ । फच् पाटि वनस परिखा परिध
परुष पारिभद्रे । २५ । ण्यन्ते पाटिघातो पनसादौ
वास्केरादेर्हलः स्थाने नित्यं फः स्यात् । पाटयति=
फालेइ फाडेइ । फणसो । वः प्रभूतमम्मथे । २६ ।
वहुत्तं वम्महो । भोविसिन्याम् । २७ । भिसिणी ।

बी० न इति । पदादि में असंयुक्त आदि नकार को विकल्प
से ण होता है । नए—सु, नवी—सु=प्र० सू० वी० ण=
घ—लुप् ३, १, १२, २५ स्वा०=णरो नरो णई नई ।
निम्ब—नापित—सु=नि=लि, ना=ण्हा=लिम्बो
१, २, १, ४१=ण्हाविओ । पक्षे निम्बो नाविओ । पट्
—णि—ति=प्र० सू० प=फ २, १, १५, १७ ट=ल,
(३, ३, १ ति=३, ११ णि=अ १६ फ=फा २१
ण=ए=फालेडेइ । पनस—परिखा—परिध—सु० प=
अ २, १, ७ ख=ष=ह ३२ न=ण ३, १, ११, १३
—वा०=फणसो फविहा फलिहो । पारिभद्र=सु=२,
१, ७ भ=ह=४७ रि=लि २, ३, ६६, ७५ द्र=ह,
१=फ, स्वा०=पालिहहो । परुष—सु=प=फ प=स
=फरुसो । २ । प्रभूतं—मम्मथ—सु=२, ३, ६६ प्र=
२=प्र० सू० व, २, १, ७ भ=य ह २, ३, ८० त=त
३, १, २६ स्वा०=वहुत्तं । आदि म=य २, ३, ५०,
७५ म=म्म, स्वा०=वम्महो । भि=वि २, १, ३२
१=विसिणी ।

(७०) योजः । १, ४, २८ ।

कौ० पदादेरस्केर्नकारस्य स्थाने जः स्यात् । यमः ।
जमो । बाहुलकात्क्वचिदनादेरपि । संयमः, संजमो ।
तोऽर्थेवाचि युष्मदि । २८ । युष्मदीयः=तुम्हेकेरो ।
अर्थवाचिनि तु जुम्हदम्हपयरणं । लोयष्टी । ३० ।
लट्ठी । णोललाटे । ३१ । णिडालं णडालं ॥ वा
लाङ्गल-लाङ्गल लाहललोहले । ३२ । णङ्गलं
णाङ्गलं णाहलो णोहलो । पक्षे । लङ्ग, ङ्गलं, ला,
लोहलो । भो विहवले मे । ३३ । भिव्भलो ।
विब्भलो इत्येव । विहलो । छः शिरायाम् । ३४ ।
छिरा सिरा । षट्सुधा-शावशमीसप्तपर्णे छच् । ३५ ।
षष्ठः=छट्टो । छुहा छावो । छमी, छतिवण्णो ।
आदेरित निवृत्तम् ।

। इत्यसंयुक्तादि हलादेश प्रकरणम् ।

बी० योज इति । पद के आदि संयुक्त यकार के स्थान में ज
आदेश होता है । यम—यणस् (१, १, १७) वापुस्त्व २८
स्—लुप् १, ४, ३६ श=स प्र० सू० य=ज ३, १, १३
स्वा०=जमो जमो । बहुलाधिकारात् संज (=य) मो
संजो (=यो) गो । क्वचित् अन्यदेव—आर्थे य—लुप्=
यथाजातं=२, १, ७ वा=हा २, २, १, ३ त=य=
अहजायं । १, २, ३६, २, ३, ६८, ७६ अहस्त्रायं (=
अहस्त्रायं) । २८ । युष्मदीयः=युष्मद्—छ १, १, २८ द
लुप्, सु=त २, ३, ५३ म्=म्ह, ४, ५, छ=केर ३,
१, १३ स्वा०=तुम्हेकेरो । अर्थवाची=युष्मद्—स्मत्प्र-
करणं=२८ यु=जुम्हदपयरणं (=प्र० २, ३, ६६ क—
२, २, १, ३) । यष्टि—सु=य=ल २, ३, २७, ७६
टि=टिठ ३, १, २५ स्वा० लट्ठी । णिडालं—१, २,
१०, ११ टी० द्र० । लाङ्ग, ङ्गल—सु=१, २, ३६
ला=ल=णङ्ग, ङ्गलं । ला, लोहल—सु=ल=ण=
णाहलो, णोहलो । विहवल—सु २, ३, ४८, ७६ ह्र=म्म
१, ४, ३३ वि=वि, स्वा०=भिव्भलो, पक्षे—विब्भले—
ह्र=भ—अभाव में २, ३, ६६ व्—लुप्=विहलो ।
षष्ठः—सुधा शावः शमी—सप्तपर्ण—सु=प्र० ३५ सू०
आदि=छ, २, ३, ६७, ७५ छ=ट्ट, २, १, ७, घा=
हा ४१ प=३, १, ११, १३ स्वा०=छट्टो=छुहा छावो
छमी । छमिवण्णो १, २, १२ द्र. । शिरा—सु ३४ शि=
की वी. छि, पक्षे १, ४, ३६ सि=छिरा सिरा । आदिः
को निवृत्ति हुई ।

॥ अथा संयुक्ता घनादिह्लादेशः ॥

(७१) सर्वत्रशेषः सः । १, ४, ३६ ।

कौ० सर्वत्र = आदावनादावना दौवा वर्तमानयोः
शेषः स्थाने सः स्यात् । श । सद्दोक्तसो । ष । सण्डो
निहसो (= निकषो) शेषः सेसो विसेसो । इत्य-
संयुक्ताघनादि ह्लादेश प्रकरणम् ।

बी० सर्वेति । सर्वत्र = आदि अथवा अनादि में स्थित =
श-ष को स होता है । शब्द-षण्ड-निकष-शेष-
विशेष-सु प्र० सू० श = ष = स २, १, ६ क = ह, २,
३, ६६ ७५ ङ = ह ३, १, १३ स्वा० = सद्दो सण्डो
निहसो सेसो विसेसो ।

॥ अथासंयुक्तानादिह्लादेश प्रकरणम् ॥

(७२) अचोऽक्षैरायावतः । २, १, १ ।

कौ० अधिकारोऽयं 'यावदि (२, २, १०) स्यादि सूत्र
यावत् ह्लाज्स्ते रितिवर्तते एव । तस्मादितः परं
वक्ष्यमानां कार्यं प्रायः प्रायः प्रायः संयुक्ता-
नादेहलः स्थाने स्यात् । इतः परमर्थाः प्रायः प्रायः-
मलुवपवादाः स्युरिति ।

बी० अच इति । २, २, १० सूत्र तक अचोऽक्षैः अधिकार
है, अतः अग्रिम कार्य प्रायः असंयुक्त-अनादि हल् के
स्थान में होगा ।

॥ अथ कवगदिशः ॥

(७३) कोमो मदकलभरकते । २, १, २ ।

कौ० अचः परयोऽनयोऽरतादेरस्केः कस्य गः स्यात् ।
मयगलो । मरगयं । लुवपवादः । वा स्थानक
वास्यादौ । २, १, ३ । ठाणगवासी । तित्थगरो ।
लोगस्सुज्जोअगरा इत्यादि । पक्षे यथाप्राप्तं
लुवादि । ठाणयवासीत्यादि । भही शीकरे । ४ ।
सीभ-हरो । सीअरो । अच्चन्द्रिकायाम् । ५ ।
चन्द्रिमा । हस्विकुर निकलस्फटिके । १६ । चिहुरो
निहसो फलिहो ।

बी० क इति । अच् से पर अनादि-असंयुक्त क के स्थान
में ग होता है । मदकल-मरकत-सु = प्र० सू० क = ग
२, २, १, ३ द = त = य ३, १, १३, २६ स्वा० =
मयगलो, मरगयं । स्थानकवासिन्-तीर्थकर सु = १, १,

२८ द-लुप् १, १, ३६ ती = ति प्र० सू० क = वै० ग
२, १, ३२, न = ण ४, ३, ३६ स्वा० = ठा ६६, ७६ र्व
= त्थ ३, १, २५, १३ स्वा० = ठाण गवासी, तित्थ-
गरो । लोकस्योद्योतकर जस् = प्र० सू० क = वै०
ग १, २, ३६ स्यो = स्यु २, ३, २१, ६८, ७५ द्यो = ज्जो
स्यु = स्सु २, २, १, २, २३ असघि ३, १,
४ जम् = दलुप् १, १, १२, पूर्वदीर्घ = लोगस्सुज्जोअगरा ।
पक्षे २, २, १, ३ क = य = ठाणयवासीत्यादि ।
शीकर-सु = १, ४, ३६ सी = प्र० सू० क = भ-
ह = सीभरो सीहरो । २, २, १ क = लुप् = सीअरो ।
चन्द्रिका = का = मा २, ३, ३६ र = लुप् चन्द्रिमा ।
चिकुरः निकष स्फटिक-सु-छ क = ह १, ४, ३६
ष = स २, ३, ६७ म्फ = फ २, १, १४ टि = ति - ३,
१, १३ सु = ओङ् = चिहुरो निहसो फलिहो । ६ ।

(७४) खघयधमाम । २, १, ७ ।

कौ० असंयुक्तानादीनामचः परेषां खादीनां स्थाने
प्रायो हः स्यात् । साहा मेहो रेहो । महो सुहो ।
अस्केरित्येव । मुख्यः = मुखो । अस्केरित्येव ।
गजजन्ते खे मेहा । प्रायइत्येव । सरिसवखला ।
पलयघणो, जिणधम्मो प्रणट्ठभयो । ७ । घोवा
पृथकि । ८ । भागिनी पुन्नागे गो मच् । ९ । भागिणी
पुन्नामाइ । लण्छागे । १० । छालो । वः सुभग
दुभंगयोरुत्थे । ११ । सूहवो दूहवो । उत्वे किम् ।
सुहयो दूहयो । इति कवगदिशः ।

बी० खेति । अच् से पर असंयुक्त अनादि खघयधम के
स्थान में प्रायः ह आदेश होता है । साहा, मेघ, रथ, मधु,
शुभ-सु = १, ४, ३६ श = स प्र० सू० छ, घ-य घ
भ = ह ३, १, ११, १३, २६ स्वा० = साहा । आदि ।
मुख्य-सु = २, ३, ६८, ७६ स्य = वखा = मुखो, खे
यहाँ संयुक्तादि में नहीं प्रायः होता है अतः प्रलयघन-
सर्पपखल, जिणधम्मं प्रणट्ठभय में नहीं होता है २, ३,
६६ प्र० प ७५ र्व = म्म २८, ७६, ७८ = द्ठ ८५ र्व =
रिष १, ४, ३६ ष = स २, १, ३२, ४१ प = व ३२
न = ण = स्वा० = सरिसव खलो इत्यादि । ७ । पृथक-
पिष्ठ १, ३, ३७ द्र० । भमिनी-६ सू० ग = म २, ३,
३२ न = ण भामिणी । पुन्नाग-जस् = ग = म ३, १, २७

जम् = इ = तुषामाई । छान—सु = य = ल, स्वा० =
छालो (ली = भी) सुहवो दूहवो १, ३, १४-१५-१६ द्र० ।

॥ अथ चवर्गदेशः ॥

(७५) वासल्लोखचित पिसाखयोश्चः । २, १, १२ ।
कौ० क्रमादयनयोश्चस्य मल्लोवा स्तः । खसिभा
खइशो पिसल्लो पिसाओ ।

बी० वेति । खइउ तथा पिसाव में वकोशः हे रा तथा
ल्ल आदेश होता है । खचित—पिसाव—सु = १२—
चि = सि, व = ल स्व० = खसिओ (= त २, २, १, १,
१, २६) १, ४, ३६ वा = वा—ति १, २, ३६ सा =
स = पिसल्लो । पक्षे खओ पिसाओ ।

॥ अथ टवर्गदेशः ॥

(७६) कैटभ शकट सटा सुटोड्ढच् । २, १, १३ ।

कौ० अचोऽस्केरेकेरेषु टोः टवर्गस्य लो नित्यं स्यात् ।
कैटवो । सयडो । सटा । स्कटिकाङ्को डयोल्लल्लो ।
१४ । फलिहो । अङ्कोल्लो । लावा पाटि चपेटा वेणु-
वडिशादो । १५ । फालेइ. फाडेइ । चविला चविडा
वेलू वेणू । वलिसो वडिसो आमेलो आवेडो पिठरेहो-
रएवडः । २, १, १६ । पिहडो पिठरो । २, १, १६ ।
बी० कैटभेति । कैटभ शकट तथा सटा में असंयुक्तानादि ट
को ड होता है । कैटभ—सु = १, ३, ४६ कै = के प्र० १३
ट = ड २, १, ४० भ = व, स्वा० = कैटवो । शकट—सटा
—सु = ट = ड, श = स क = य, स्वा० = सयडो सटा ।
फलिहो ३, १, ६ द्र० । अङ्कोठ—सु = ठ = ल, स्वा०
= अङ्कोल्लो । पाटयति = फालेइ—१, ४, २३. २५ द्र० ।
चपेटा = चविला, डा १, ३, ४७ द्र० । वेणु—सु = णु =
लु = ३, १, २५ स्वा० = वेलू । पक्षे—वेणू । वडिषा—
सु—डि = वा—ल, स्वा० = वलिसो (= श—) वडिसो ।
आमेलो १, ३, ८ द्र० । पिठर—सु = १६, ठ = ह, र = ड
स्वा० = पिहडो । १७ ठ = ड = पिठरो । १, ३, १६ ।

(७७) टठडां डढलाश्चित् । २, १, १७ ।

कौ० अचः परेषामसंयुक्तानादीनां टठडां स्थाने क्रमेण
डढलाः स्युश्चित्त्वान्न विकल्पः । घटः = घडो । मठः
= मडो । गरुडो = गरुलो । अचः परस्यैव । घण्टा ।
वेकुण्ठो कुण्डं = कौंडं । अस्केरित्येव । खट्वा = खट्टा ।

तिष्ठति = चिट्ठइ । खड्ग = खग्गो । अकेरेव ।
टवको । ठाइ । डिम्भो । ववचिन्न अटइ । ३१ ।
। इति टवर्गदेशः ।

बी० टठडामिति । अच् से परअसंयुक्तानादि ट—ठ—ड—
को क्रम से ड—ड—ल होते हैं । उदाहरण स्पष्ट है ।

॥ अथ तवर्गदेशः ॥

(७८) प्रत्यादौ वस्तोरप्रतिज्ञादावित्वे तु वेतसे

। २, १, १८ ।

कौ० प्रत्यादिष्वचोऽस्केरके स्तवर्गस्य डः स्यान्नतु
प्रतिज्ञादौ । प्रतिहारः = पडिहारो । प्रभृति = पडुति ।
प्रतिज्ञादौ तुन । १९ । पडण्णा पडट्ठेत्यादि । इत्वेतु
वेतसे—वेडिसो । अनित्वे—वेअसो । गभितेणः
। १९ । गभिमणो । वाऽतिमुक्तके । २० । अणिउंतयं
अइमुंतयं । रुदिते सदेण्णच् । २१ । रुणं । २, १, २१ ।
बी० प्रत्येति । प्रत्यादि में अच् से परअनादि असंयुक्त
तवर्ग के स्थान में ड होता है । प्रतिज्ञा में नहीं । वेतस में
इत्व होने पर होता है । प्रतिहार—सु—प्रभृति—२, ३,
६६ प्र = य, प्र० सु० ति = डि स्वा० = पडिहारो । १, ३,
३३. २. १, ७ भृ = ड प्र० सु० ति = डि = पडुति ।
प्रतिज्ञा प्रतिष्ठा—सु = प्र = य, २, २, १, १, २६ ति =
इ २, ३, २८. ७५ षठा = टठा ३६. ७४ शा = णा ३,
१, ११ सु = लुप् = पडण्णा पडट्ठा । इत्यादि । वेडिसो
१, २, ११ द्र० । गभिति—सु = त = ण २, ३, ६६. ७६
भि = वि, स्वा० = गभिमणो । अतिमुक्तक—सु = ति =
वा—ण २, २, ५ सु = वा—उं २, ३, ६७ क = त,
२, २, १, ३ क = य ३, १, २६ स्वा० = अणिउंतयं ।
गत्वाभावे—अइमुंतयं । २० । रुदित—सु = दित = ण
—स्वा० = रुणं । २१ ।

(७९) रःसप्तत्यादावतरोकवस्थाम् । २, १, २२ ।

कौ० स्पष्टम् । सत्तरी, सत्तरह तेरह गगारं । करली ।
तरोतु कयली केली । २२ । प्रदोपिदोहदातसीशात-
वाहनेलः । । २३ । पलीवेइ । दोहलो । अलसी ।
सालाहणो । वा पलितनितम्बकदम्बे । २४ । पलिल
पलियं । णि (नि) लम्बो णि, नियम्बो । कलम्बो
कयम्बो । २४ । ले पीतेवः । पीव, अलं पीअं । भरत-
वसतीहः । २६ । भरहो भरयो । वसही वसई । ककुद

कातरवितस्तिमातुलिङ्गे चित् । २७ । कउहं, काहलो, विहत्थी, माहुलिङ्ग । २७ । दो निषेधप्रथममेथि-
शिथिर शिथिले । २८ । णि, निसडो पढमो मेढो
निडिलो । २८ । वीषध पृथ्वीनिशीथे । २९ । ओसडं
ओसहं । पुढवी पुहवी । णि, निसीढो णि, निसीढो ।
। २९ । कदनवैदूर्ये डः । ३० । कउणं । कयणं । वेडुज्जं
वेरुलिअ । ३० । दो वक्कदथिते । ३१ । कवट्टियो
। २, १, ३१ ।

बी० रः सप्तेति । सप्तत्यादि तथा जरुवाची कदली शब्दों
में तवर्ग को र होता है । सप्तति सु सप्तदश = मद्गद
—सु = कदली—सु = प्र० सू० ति = द = र २, ३, ६७.
७५ प्त = त्त. द्ग = ग २, १, ५१ ण = ह ३, १, २५,
३६ म्वा० = सत्तरी सत्तरह शगरं करली । केनी, तेरह
१, ४, २, ४ द्र० । प्रदीप् = णि—ति = २, ३, ६६ प्र =
प० प्र० सू० बी = ली ३, ३, १, ति = ड ११ णि = अ
२१ ए = २, १, ४१ वे = वे = पेयीवेह । शातवाहन—सु
= त = ल १, ४, ३६ शा = सा २, १, ३२ न = ण
२, २, १ वा = मा १, १, २२ संधि = स्था० सालाहुणो ।
प्रायोऽलुपि-सालवाहुणो । पलित-कदम्ब-नितम्ब-सु =
त = द २४ ल, पक्षे २, २, १, ३ य, स्वा० पलियं णि,
(= ति १, ४, २३) लम्बो णियम्बो । कल, यम्बो ।
पणिलं २, ४, २३ टी० २४ द्र० । मस्त-वसति—सु =
२६ त = ह पक्षे २, २, १, ३, त = य ति = ड स्वा० =
भरहो, यो । वसही, ई । ककुद = कातर—वितस्ति—
मातुलिङ्ग—सु = २७ द = त = ह २, २, १, १, २६
कु = उ = स्वा० = कउहं । २, १, ४७ र = ल = काहलो ।
२, ३, ४२. ७६ स्ति = तिथि, स्वा० = विहत्थी । माहु-
लिङ्ग । निषेध—प्रथम—मेथि—शिथिर = शिथिल—
सु २८ ध = थ = ड, स्वा० कार्य १, ४, २३, ३६ नि =
वा० णि, थ = थ = स २, १, ४७ र = ल = णि, निसडो
मेढो—सिडिलो । पढमो १, २, १६ द्र. । औषध—
पृथ्वी—निशीथ—सु = २९ ध = थ = वा—ड २, १,
७ ह १, ३, ३४ औ = ओ ४, २३ नि = णि ३६ ध =
श = ह स्वा० = ओसडं, हं । णि, निसीढो, हो । पुढवी—
१, २, ४२ द्र. । कदन—वैदूर्य—सु = ३० द = ड २, १,
३२ न = ण १, ३, ४६ वै = वे २, ३, २१, ७५ र्य =
ज्ज, स्वा० = कउणं वेडुज्जं । पक्षे २, २, १, ३ द =
य = कयणं । २, २, २४ वेरुलिअ । कदथित—सु = ३१

द = व २, ३, २६, ७५ धि = ट्टि २, २, १, ३ न = य,
स्वा० = व कट्टियो । २, १, ३१ ।

(८०) नरय णः । २, १, ३२ ।

कौ० अचोऽस्केरकेर्नस्य णत्वं स्यात् । वचनं वदनं
वा = वयणं । (= व = द २, २, १, ३)

। इति तवर्गदिशः ।

॥ अथ पवर्गदिशः ॥

(८१) पोः पापद्धीरः । २, १, ३३ ।

कौ० पोः पवर्गस्य रः स्यात् । पारद्धी । यमो कवधे ।
। ३४ । कयन्धो कमन्धो । कवन्धो इति (त्रि० व्या०
१, ३, ६२) ॥ शवरे मच् : ३५ । समरो । वा नीपा-
पीडे । ३६ । नोमो, वो । आमेलो, आवेडो ।

बी० पोरिति । पापद्धि से अच् से पर असयुक्तानादि पवर्ग
को रेफ होता है । पापद्धि—सु = प्र० सू० प = र = ३,
१, २५ पारद्धी । कवन्ध—सु = ३४ व = म = य, त्रि०
व्या. वँ—स्वा० = क य, म, वँ—न्धो । शवर—सु—३५
व = म, १, ४, ३६ ण = स, स्वा० = समरो । नीय—
सु = ३६ प = म, पक्षे २, १, ४१ व १, ४, २३ (=
नी = वा = णी = णीमो वो । आमेलो १, ३, ८ द. ।)

(८२) फो भहो । २, १, ३७ ।

कौ० अचोऽस्केरकेः फस्य त बहुलं भहो ना स्तः ।
क्वचिदमः । रेफः = रेभः । क्वचित्तुहः मुत्ताहलं ।
क्वचिद्वयम् । मभलं महलं । क्वचिन्न । कसरण-
फणी । अचः परस्यैव । गुम्फड । अस्केरे वा । पुष्फः ।
अकेरेव । फणी । ३७ । विषमभ्रमरयोर्दसो । ३८ ।
विसडो विसमो । भसलो भमरो । मोऽभिमन्यौवः
। ३९ । अहिबन्नु अहिमन्नु ।। कैटभे चित् । ४० ।
केढवो ।

बी० फाडिति । अच् भे पर असयुक्तानादि फ के स्थान में
भ—ह आदेश बहुल प्रकार से होता है । रेफ—सि (=
शि) फा—सु—भ—स्वा० = रेभो सिमा । मुक्ताफलं (=
सु ३, १, १, ४२) फ—भ ह २, २, १, ३ का = या ३,
१, २५, २६ स्वा० = सभरी, महरी । सेभालिया, सेहा-
लिया । सभलं सहलं । क्वचिन्न । कृष्णफणिन्—१, १,
२८ न—लुप् २, ३, ११ ण = पिण १, ४, ३६ पि =
सि—स्वा० = कसणफणी ।

अभिमन्यु—सु—३६ म=व २, १, ७ भि=हि २, ३, ६८, ७५. न्यु=न्नु=३, १, २५ स्वा०=अहिमन्नु पक्षे अहिमन्नु । निपम—म(=अ २, ३, ६८) मर—सु ३० क्रम से म=व=स=वा १, ४, ३६ प=स=३, १, १३ सु=ओङ्=विसवो, मो । भसलो (=र २, १, ४७) । (=भमरो) केढवो २, १, ७ टी. १३ द्र० । २, १, ४० ॥

(=२) प्रायः पधयोः । २, १, ४१ ।

कौ० अचोऽसंयुक्तानधोः पवयो वंः स्यात् । कविलं । सब (=ब) लो । अचः परस्यैव । कंपड् । स्केनं । अप्पमतो । केनं । पढड् । प्रायइत्युक्ते नहि । कपि=कई । रिपु=रिऊ ।

॥ इति पवर्गदेशः ॥

कौ० प्राय इति । अच् से असंयुक्त—अनादि—प त पाव के स्थान मे अ होता है । कपिल—शबल—सु=प्र० सू० प=व=व १, ४, ३६ श=स, स्वा०=कविलं सवलो । कंप—ते=३, २, १ ते=इ=कंपड यही अच् से पर नहीं है । अप्प० भत्त—सु २, ३, ६६, ७५ प्र=प्प=स्वा०—अप्पमतो में संयुक्त प्प को नहीं होता । पड्—ति=२, १, १७ ठ=ड=३, ४, ३० मध्ये अक्=पढड् में आदि प का नहीं होता है । प्रायः कथन से कपि-कवि-रिपु—आदि में २, २, १ प=लुप् १, १, २६ असंधि—स्वा०=कईरिऊ ।

॥ पवर्ग का आदेश समाप्त ।

॥ अथ यणादेशः ॥

(=४) वा कृच्छतीयानीयेपणो जजः खेरुत्तरीये

। २, १, ४२ ।

कौ० कृच्छतीयानीपु प्रत्ययेषु यणः स्थाने जजादेशो वा खेरुत्तरीये । कृवे । पेज्जा । पेआ । द्वितीयः=विइज्जो बीओ । करणाय=करणज्जं । करणीअं । उत्तरिज्ज उत्तरिअं । छायाया मधुतो हः । ४३ । छाही छाया । धुतो मूहच्छाया । कतिपये हद्-वचो । ४४ । कइवाहं कइअवं । खेरभेर किरौडः । ४५ । वेडो (भीरुः-शरभः करभो मण्डूको दुन्दुभि वा) भेरो भेडो । किडी=(किरि) खराहो मूषि-कोगर्तोमिधवो वा । केः करवीरे । ४६ । कणवीरो ।

कौ० वेति । कृद्—य, तीय तथा अनीय में यण् के स्थान में जज आदेश होता है । उत्तरीय में द्वितीय यण को होता है । पेआ—द्वितीय—करणाय—उत्तरीय—सु=प्र० सू० य=ज्ज ३, १, ११, १२, २६ स्वा=१, २, ३६ ती, णी, री ह्रस्व २, ३, ६७ द्वि=वि २, २, १ ति इ १, १, २६ असंधि पेज्जा, विइज्जो करणिज्ज उत्तरिज्जं । वा संधि १, १, २२ क्वचिदेकपदसि=वि=इय=वीय=य—लुप् नीओ २, २, १, य—लुप् १, १, २६ असंधि=करणिअं उत्तरीअं पेआ । ४२ । छाया—सु=४३ या=हा ३, १, ३५ हा=वा=ही=३, १, ११ सु—लुप्=छाही छाया । धुतो—मूहच्छाया २, १, ७ ख=मूहच्छाया में या=हा नहीं होता है । ४३ । कतिपय—सु=४४ य=हद् १, १, १२ दीर्घ=२, १, ४१ प=व २, २, १ ति—लुप्=असंधि कइवाहं । यं=वं. यं=लुप् असंधि=कइअवं । ४४ । खेर—भेर—किरि—सु=४५ र=उ, स्वा०=वेडो भेडो किडी । ४५ । करवीरः ४६ कर=क ण. स्वा०=कणवीरो । ४६ ।

(=५) लो वरुणादी । २, १, ४७ ।

कौ० अचोऽस्केरकेर्यणो लः स्यात् । वलुणो कलुणो हलिददीत्यादि । वा वठर जठर निष्ठुरे । वठरो, लो जठलंरं । नि, णुदुल्लो, रो । ४८ । भ्रमर चरणयोः सत्वपादयोश्चित् । ४९ । भसलो । चलणो । सवपादयोः किम् । स्थूलैरः । ५० । थोरं । थूल-मद्दो इतितु वरुणादिलत्वे स्थूलस्य स्यात् । मो वा नीवीस्वप्ने । ५१ । नीमी नीवी । सिमिणो सिमिणो । २, १, ५१ । इति यणादेशः ।

कौ० लोइति । वरुणादि में असंयुक्तानादि यण् को ल होता है । करुण—वरुण—हन्दि—सु=प्र० सू० र=ल=२, ३, ६६, ७५ द्रा=दा ३, १, ३५ दा=वा=दी=स्वा०=कलुणो वलुणो हलिदी, दा । ४७ । वठर—जठर—नि=ण्डु—सु=४८ र=वा=ल २, १, १७ ठ=ड=स्वा=वठलोरो । जठलं, रं । २, ३, ६७, ७६ ण्डु=ड्डु=१, ४, २३ नि=वा=णि=णि, निदुल्लो, रो । ४८ । भसलो । २, १, ३८ द्र. । चरण—सु=र=ल=चलणो । अन्यत्र चरणकरणं । अलत्वे भमरो । ४९ । स्थूल—थोरं १, ३, २६ द्र. । ५० । नीवी—सु=५१

वी=वा—मी=नीमी वी । सिभिणो १, २, १० द्र० ।
५१ । ॥ यणादेश समाप्त ॥

॥ अथ शषसहादेशः ॥

(८६) वशदिवसषाषाण प्रत्युषे शरोहः । २, १, ५२ ।
कौ० एष्वचोऽस्वयकीनां शषसांवाहः स्यात् । वह,
दस वाजइधम्मो । दिवहो, सो । पाहाणो पासाणो ।
पच्चूहो, सो । ५२ । स्नुषार्या णहः । ५३ । सुण्हा
सुसा । ५३ । चन्द्राच्चहोषः । २, १, ५४ । संघारो
संहारो । सिवो सीहो । चादचः । दाहो दोधो ।
२, १, ५४ ॥ ॥ इति शलादेशः ॥

॥ अथासंयुक्तानादि व्यंजन लुप् प्रकरणम् ॥

(८७) प्रायोलुप् कचतयगजवयवाम् । २, २, १ ।

कौ० अचः परेषामवस्वयकीनां कादीनां प्रायो लुप्
स्यात् । क तित्थयरो । च । सई । त । समिद्धी ।
पारिऊ । ग । मयङ्को । ज । गजः । गयो । द ।
गदा=गया । दयालू । व । बडवानलः=बलया-
णलो । अचः इत्येव । संकरो कंचणं अंतरं कपो
संगमो घणंजयो संवदं । केर्नं । कुलं चलणो तवो परो
गयो जलो दया वेरा । स्केर्नं । अर्कं=अवको ।
चर्चा=चच्चा । घूर्तः घुत्तो । विप्र=विणो ।
सगं=सगो । अर्जुनः=अज्जुणो । उद्दमो ।
सव्वं । प्राय इत्येव । सुकुसुमं सचापं सुतारं सपावं
लोगस्सुज्जोअगरा (विश्रावश्यके) ॥ नविर्णात्परः
। २ । शवहो सावो । आत्किम् । विऊलं । २ ।
यश्चवणोऽवर्णः । ३ । तित्थयरो जलयरो इत्यादि ।
अवर्णादित्येव । देअरो । क्वचित्स्यात् । पिवति=
पियइ ॥

बी० प्राय इति । अच से पर असंयुक्त=अनादि—क च त
प ग ज द य व को प्राय लुप् होता है । तित्थयरो इत्यादि
। १ । अवर्ण से पर प को लुप् नहीं होता है । सव्वहो
इत्यादि । अवर्ण से पर शेष अवर्ण को यश्चवण होता है ।
तित्थयरो इत्यादि । शेष उदाहरण स्पष्ट है ।

(८८) भोजित्कामुक चामुण्डा यमुनासु । २, २, ४ ।
कौ० एष्वचोऽस्केरकेर्भोलुप् जित्थात् । जित्वाच्चो-

कारः सानुनासिकः । काउँओ चार्उँण्डा जउँणा ।
अतिमुक्तके वा । ५ । अणिउंतयं वडमुंतयं । ५ ।

॥ इति असंयुक्तानादि व्यंजनलुप् प्रकरणम् ॥

बी० भोजिदिति । कामुकादि में म को जिदलुप् होता है ।
जित्वाद उकार सानुनासिक होता है । अतिमुक्तक में
विकल्प से होता है । अणिउंतयं २, १, २० द्र० । शेष
स्पष्ट है ।

॥ अथ साज्जलुप् प्रकरणम् ॥

(८९) साचोर्गकोरागत प्राकार व्याकरणे ।

। २, २, ६ ।

कौ० बालुवित्थनुवर्तते । जित्तुन साचो हलोलुब्धि-
घानात् । एष्वचः पर्योरचासहितयोर्गकोर्वाबालुप् ।
आयो आगयो । पारो पायारो वारणं वायरणं ।
जोदनुजभाजनराजकुले । ७ । दणुवहो दणुअवहो ।
भायणं भाणं । राउलं रायउलं । ७ । यो हृदय
किसलय कालायसे । ८ । हियं हिययं । किसलयं
किसलं । कालासं कालायसं । ८ । दो दुर्गा देवी
पादपीठ पादपत्तनो दुम्बरे । ९ । दुग्गावी दुग्गा-
एवी । पावीढ पायवीढं । पावडणं पायवडणं
उम्बरो उउम्बरो । ९ । यावदावर्तमानानट जीवित
तावद्देव कुल प्रावारके—वः । १० । कस्त्वेवमेवे ।
जाजाव । अत्तमाणो आवत्तमाणो । अडो अवडो ।
जीअं जीविअं । ताताव । देउलं देवउलं । पारयो
पावारयो । एमेव एवमेव । केरित्युक्तेनान्त्यस्य ।
२, २, १० ॥ अचोऽकेरस्केरिति निवृत्तम् ।

॥ इति लुप् प्रकरणम् ॥

बी० साचोरिति । बालुप् की अनुवृत्ति है । परन्तु अच
सहित हल् विधान सामर्थ्य से जत् की नहीं होती है ।
आगनादि में अच् पर असंयुक्तानादिग—तथा क को
विकल्प से लुप् होता है । आगत—प्राकार—व्याकरण—
—सु—प्र० सू० य=क=लुप्—२, २, १, ३ त=क=—
य ३, १, १३, २६ स्वा०—आया आगयो पारो पायारो
२, ३, ६८ प्रा—व्या—पा—का—वारणं वायरणं । ६ ।
दनुजवध—भाजन—राजकुल—सु—मे ७ सू—ज=लुप्
२, १, ७ ध=ह न=ण स्वा०—दणुवहो भाणं राउलं ।

पक्षे २, २, १, लुप् ३, य दण्वहो भायणं रायउलं । ७ ।
 हृष्य—किसलय—कालायस—सु=८ सू० य=लुप् १,
 ३, २६ हृ=हि=स्वा०=हियं किसलं कालासं । पक्षे
 हिययं किसलयं कालायसं । ८ । दुर्गा—देवी पादपीठ
 पादपतन—उदुम्बर—सु=६ दे=द—लुप् २, ३, ६६,
 ७५ गर्ग—ग्गा=दुग्गावी । २, १, १७, ४१ ग=व ढ=
 ढ पावीढ । २, १, १८ त=ड=पावडण । उम्बरो ।
 पक्षे २, २, १, दलुप् असंघि=दुग्गाएवी उउम्बरो ।
 २, २, १, ३६=उ=गायवीढं पायवडणं । ६ । मावत्—
 आवर्तमान—अवट—जीवित—तावत्—देवकुल—प्रावा-
 रक—सु=१० सू० व=लुप्—वा=१, २८ व—
 लुप् १, ४, २८ वा=जा १, २, ३६ ह्रस्व २, ३, ६६,
 ७६ र्त=त्तः प्रा=प, २, २, १, त=उ कु=उ ३,
 क=य=जावता अत्तमाणी डडो (=ट २, १, १७)
 जीओ देडलं पारयो । पक्षे—जाव—ताव आवत्तमाणी
 देवडलं पावारयो । एवमेव—आदि व=लुप् एमेवा पक्ष
 एवमेव । २, २, १० ।

॥ इति साङ्गल्लुप प्रकरणम् ।

॥ अथ निपात प्रकरणम् ॥

(६०) धृति दुहितृ भगिनी वनितानां दिहि धुआ
 सहिणी विलयाः । २, २, १४ ।
 कौ० धृति प्रभृतीनां स्थाने दिह्यादयो वा स्युः । दिही
 धिई । धुआ दुहिआ । वहिणी भइणी । विलया
 वाणआ । परोरुहस्यापती । १५ । देवधरं । अपती-
 विति किम् । गइवई । वृहस्पती वृहोभयः । २, २,
 ११ ।

बी० धृतीति । धृति को दिही, दुहितृ को धुआ भगिनी
 को वहिणी, वनिता को विलया आदेश होता है । देव—गृह
 सु=गृह धरं ३, १, २ स्वा०=का देवधरं । अपती
 क्यों ? गृहपति—सु में नहीं होता है—२, १, ४२ पति=
 प=व २, २, १ ति=इ ३, १, २६ स्वा०=गृहवई १,
 ३, २७ गृ=ग=गृहवई । वृहस्पति—सु=प्र० सू०
 वृह=भयशेषं २, ३, ६७, ७५ स्प=म् नि=ई पूर्व-
 वत्=भयस्तई ।

(६१) मातृपितुः स्वसुश्छसिजे । २, २, २० ।

कौ० आभ्यां परस्य स्वसृगब्दस्येतावादेशीस्तः ।
 माउच्छा माउसिआ पिउच्छा, सिआ ।

बी० मात्रिति । मातृ—पितृ—स्वसृ=प्र० सू० च्छा—
 सिआ=१, ३, ३३ तृ=ञ=उ २, २, १ तृ लुप् १,
 १, २६ असन्धि—माउच्छा माउसिआ पिउच्छा
 पिउसिआ ।

(६२) दाढा दंष्ट्रायाः । २, २, २१ ॥

कौ० दंष्ट्रायाः दाढा स्यात् । दंष्ट्रा=दाढा ।
 वा वृक्ष पूर्वयो रुक्ख पुरिमो । २, २, २३ ।
 अनयोरेतौ क्रमाद् वास्तः । वृ=रुक्खो वच्छो ।
 पूर्व=पुरिमो पुव्वो । क्षिप्तवेदूर्ययोश्छूढ वेरुलिजे ।
 २, २, २४ । छूढ खित्त । वेरुलिअं वेहुज्जं ।

बी० वेति । वृक्ष को रुक्ख पूर्व को पुरिम आदेश विकल्प
 से होता है । वृक्ष—सु=१, ३, २७ वृ=व=पूर्व—सु
 प्र० सू० वृक्ष=रुक्ख पूर्व=पुरिम, पक्षे १, ३, २६ पू=
 पुं=२, ३६, ७६ क्ष=क्ख ।

॥ अथ संयुक्त हलादेशः ॥

(६३) स्केः । २, ३, १ ।

कौ० अधिकारोऽयमायादय परिसमाप्तेः । तस्मादितः
 परं करिष्यमाणं कार्यं स्केः=संयुक्तस्य हलः संबन्धि-
 स्यात् ।

(६४) वादष्टरुणमृदुत्वमुक्तशक्तकः । २, ३, २ ।

कौ० एषु स्केः को वा स्यात् । डक्को, डट्ठो । लुक्को,
 लुग्गो । माउक्कं, माउत्तणं । सुक्को मुत्तो । सक्को
 सत्तो । २ । 'खस्तीक्षणशुष्के-स्कन्देतुकेः । ३ ।

तिक्खं तिण्हं । सुक्खं सुक्कं । खन्दो कन्दो । ३ ।

स्फेटिकादौ । ७ । खण्डयो । खेडयो । ७ । संज्ञायां-

ष्कस्कोः । ८ । णि, निक्खं । खन्धो । संज्ञायां किम् ।

णिककम्पो णमुक्कारो । ८ । क्षस्यक्वापिष्ठजावपि

लक्खणं । झीणं झिज्जइ । ९ । वारक्तशुल्कयोगज्ज्ञो ।

१० । रगो, तो । सुगं, क्क । १० । शृङ्खले । ११ ।

ङ्खत् । ११ । सङ्खलं । २, ३, ११ ॥

दो० वादष्टेति । दष्टादि में संयुक्त को विकल्प से क होता

है । दष्ट—रुण—मृदुत्व—मुक्त—शक्त—सु=प्र० सू०

दष्ट=ण—त्व—क्त=क=२, ३, ७५ क्क १, ४, २०

द=वा—ड स्वा० डक्को । २, १, ४७ द=लु=

लुक्को । १, ३, २८ मृ=मा २, २, १, १, १, २६

दु=पु असंघि=माउक्कं । मुक्को । १, ४, ३६

सक्को । पक्षे २, ३, २८, ७५ दट्ठ=दुठ, ६७, ७५

क्त=त्त=हट्ठो मुत्तो सत्तो । ४, ४, ३५ निपातन,
रुणो=लुगो । २, ४, २० त्व=वा- त्तण २, ३, ६६, ७५
त्त=माउत्तणं=मातुत्तं । २ । लीक्षण=शुष्क- -सु= १,
२, ३६ एसी=ति, ४, ३६ शु=सु प्र० सू० ण्य=ष्क=
ख=२, ३, ७६ वख ३, १, २६ स्वा०=तिवखं सुवखं ।
पक्षे २, ३, ३६ ण्य=ण्ह=तिण्हं । ६७, ७५ ष्क=
क्क=क्क=सुक्क । स्कन्द=सु ३, स्क=ख=३, १, १३
=खन्दा । पक्षे २, ३, ६७ स्क=कन्दो । ३ । स्फेटिक-
क्षेटक=सु=७ स्फे=क्षे=खे २, १, १७ टि=डि २,
२, १, ३ क=अ, य=स्वा०=खेडिओ, यो । ७ ।
निष्क=स्कन्ध=सु=८ ष्क=स्क=ख= २, ३, ७६
=वख १, ४, ३६ नि=वा-णि-स्वा०=णि, निक्खो । खन्धो
। ८ । असंज्ञा में निष्कम्प=सु=२, ३, ६७, ७५=ष्क=
क्क=णि=क्कम्पी । णमुक्कारो १, २, ३१ द् । ८ ।
लक्षण=सु=२, ३, ६, ७६ क्ष=वख=स्वा०=
लक्खणं । ववधित्=छ=झ=क्षी=खी=क्षी=छी=
छीणं । क्षीणं क्षीणं । क्षी=य=ते=क्षी ३, ४, ४८
य=इज्ज १, १, २७ सी=ई लुप् ते=३, ३, १=
इ=झिज्जइ । रक्त=शुल्क=सु=१०=क्त=ग=२,
३, ७५ गा=रग्गो । र्क=ङ्ग=शु=सु=सुङ्गं । पक्षे
२, ३, ६६, ७५=रत्तो सुवकं । १० । शृङ्खल=सु=११
ङ्ख=ङ्ख स्वा० १, ३, २७, ४, ३६ शृ=स=सङ्खलं
॥ २३, ११ ॥

(६५) चश्चत्वरकृतौ । २, ३, १२ ।

कौ० अनयोः स्केः नित्यं चः स्यात् । चच्चरं ।
किच्चा । १२ । त्योऽचैत्ये । १३ । सत्यं=सच्चं ।
चैत्येतु=चइत्तं चेइयं ।

बी० चइति । चत्वस्कृति में त्व=त्ति को नित्य च होता
है । चत्वर कृति=सु=त्व=सि=च=२, ३, ७५ च्व=
३, १, २५, ३६ स्वा०=१, ३, २६ कु=कि=चच्चरं ।
किच्ची । १२ । सत्य=कृत्य=भृत्य= सु=त्य=च्व=
च्व=इ=स्वा०=सच्चं किच्चं भिच्चो । चैत्य में १, ३,
५३ ऐ=अइ २, ३, ६८, ७५ त्य=त्त स्वा०=चइत्ता
। ८७ । त्प=तिय १, ३, ४६ चै=चे २, ३, १ ति=इ
१, १, २६=चेइयं । आर्थे चीवन्दणं । १३ ।

(६६) प्रायस्त्वथ्वद्वचां च छ ज क्षाः । २, ३, १४ ।
कौ० लादीनां प्रायश्चादयः क्रमात्स्युः । णच्चा ।
पिच्छी । विज्जं । वुज्जा साधवसं=सज्जसं । १४ ।
अधयोत्सवोत्सुक सामर्थ्यं छः । १७ । रिच्छो, च्छं ।
रिक्खो, वखं । उच्छवो ऊसवो । उच्छुओ ऊसओ ।
सामच्छ, त्थं । १६ ।

बी० प्राय इति । त्वादि को क्रम से चादि होता है । मात्वा
१, ३, २६ ह्रस्व २, ३, ३६ ज=ण १४, ७५ त्व=
चच=णच्चा । पृथ्वी=१, ३, २६, ३३, पु=वि=पु २,
३, ६५ ध्वी=धुवी वा पक्षे १४, ७५ च्छो २, १, ७
शु=द्व=पि, पुट्टवां, पिच्छी । विद्वम्=सु=१, १, १६=
वा=क्लीबत्व र्द्व=सु= २, ३, १४, ७५ द्व=उज्ज
२, १, १३, २६ स्वा०=निज्जो विज्जं । वु (=वु २,
१, ४१) क्षा=२, ३, १४, ७६ ज्जा=वुज्जा । साधवस
=सु=१, २, ३६ ह्रस्व. ध्व=उज्ज=स्वा०=सज्जसं
। १४ । अत्त=उत्सव=उत्सुक=सामर्थ्यं=सु=२, ३,
१६, ७६ क्ष=त्त=थ्यं=च्छ १, ३, ४४ च्छ=रि,
वा=क्लीबत्व=स्वा०=रिच्छो, च्छं । सामच्छं । पक्षे
२, ३, ६, ६८, ६६, ७६ क्ष=वख, थ्यं=च्छ=रिक्खो,
वखं । सामत्थं । उच्छवो उच्छुओ (=क=लुप्=असंघि) ।
ऊसवो ऊसुओ १, ३, १४ द् ।

(६७) लक्ष्म्यादौचित् । २, ३, १७ ।

कौ० लक्ष्म्यादौत्केनित्यं छः स्यात् । खफयोरपवादः ।
लच्छी । स्पृहा=छिहा । आर्षे=इक्खू खीरं सारि-
क्खमित्यादि । १७ । क्षमाक्षणयोरिलामहयोः । १८ ।
छमा छणो । इलामहयो=खमा खणो । १८ । ह्रस्वाद-
निश्चलेत्सप्तस्यश्चाम् । १६ । मच्छसो अच्छरा
मिच्छा पच्छिभो । निच्छलेतु-णि, निच्चलो ।

बी० लक्ष्म्येति । लक्ष्म्यादि में नित्य छ होता है । लक्ष्मी-
स्पृहा=सु=प्र०सू० क्षु=स्य=छ २, ३, ७६ च्छ=स्वा०
=लच्छो छिहा । आर्ष में इक्षु=सादृक्ष=क्षीर=२, ३,
६ क्षु=क्ष=क्खू=वख, क्षी=खी, १, ३, ४३ इ=
रि=स्वा०=इक्खू, सारिक्खं । खीरं । १७ । १८ ।
मत्सर=मिथ्या=पश्चिम=सु=१६ छ=च्छ=स्वा०
मच्छरो आदि । अच्छरा १, १, ३६ द् । निश्चल=

सु=१, ४, २३-२, ३, ६७, ७५, ३, १, १३=णि,
निचलो । १६ ।

(६८) जोय्यर्धाम् । २, ३, २० ।

कौ० सेज्जा । सावज्जं । अज्जो । २० । धाज्जादजा-
भिमन्यो । २१ । अहिमज्जू, ज्जू, वण्णु, मन्तू । २१ ।
ओधवजे । २२ । अयो धयो । २२ । ध्यहोश्चित् ।
२३ । ज्ञाणं । गुज्जं । सज्जसमितितु 'धायस्त्व-
धवद्धवा । २, ३, १४ मित्येव सिद्धम् । इन्धोक्षा ।
२४ । समिज्जाइ ।

बी० जोयेति । व्य-व-यं-दो ज होता है । सेज्जा
१, २, २३ द्र । सावज्ज-सार्य-सु=१, २, ३६ आ=
अ-प्र० सू० ज=२, ३, ७५ जज-स्वा०=सावज्जं
अज्जो । २० । अभिमन्यु-सु=प्र० सू० न्यु=जज-
ज=७५ जज २, १, ७ मि=हि ३६ म=वा-व पक्षे
२, ३, ६८, ७५ न्यु=नु-२, १, २५ स्वा०=अहिमज्जू,
वज्जू, अहिवज्जू, मज्जू, पक्षे-अहिवन्तू, मन्तू । २१ ।
धवज-सु=धव=त, २, २, १, ३ ज=य=स्वा०=
अयो, धयो । ध्य-ह्य को नित्य क्ष होता है । ध्यान=
२, १, ३२ न=ण=ज्ञाणं । गुह्य=२, ३, ७५-म=
ज्ज=गुज्जां । सज्जसं २, ३, १४ द्र । सम-इन्ध-इ
(=ति-३, ३, १) न्यु=ज्ञा=३, ३, ७५ ज्ञा ३, ४,
३१ वा-अ=समिज्जाअइ, कू । २, ३, २४ ।

(६९) टोऽवालादीर्तः । २, ३, २५ ।

कौ० वार्तादिभिन्नेर्तस्य टः स्यात् । केवट्टो । वार्तादो
तु-वत्ता-कित्ता । २५ । वृत्तप्रवृत्तपत्तनमृत्तिका-
कर्दायितोष्टेष्टासंदष्टे । २६ । वट्टं, पयट्टं, पट्टणं,
मट्टिया, कवट्टिओ, अट्टो, इट्टा, सदट्टो । उष्टेष्टा-
संदष्टेषु ठापवादः ।

बी० टोऽवेति । वार्तादिभिन्न शब्दों में तं को ट होता
है । के (=कै-१, ३, ४६) वर्त-सु=प्र० सू० ७५
तं=ट्ट ३, १, १३, सु=ओइ=केवट्टो । वार्तादि में
तो-वार्ता-कीति-सु=१, २, ३६ ह्रस्व २, ३, ६६
तं=त्त ३, १, ११, २५ स्वा०=वत्ता कित्ती । २५ ।
वृ-वृ=१, ३, २७ व, म, २, ३, ७५ त्त=थं=
ष्ट=ष्ट=ट्ट स्वा०=वट्टं । पय (=प्रव २, २, १, ३३
६६) ट्टं । पट्टणं (न)=२, १, ३२ मट्टिआ (=का)
कवट्टियो २, १, ३१ द्र । उट्टो इट्टा संदट्टो । २६ ।

(१००) षट्स्य ठः । २, ३, २७ ।

कौ० मुट्ठी । लट्ठी । दिट्ठी । २७ । अस्थिविसं-
स्लायूर्ध्वेऽधने । २८ । अट्ठी । विसंठूलं । अट्ठी
(अयोधनम्) । अने तु अत्थो । (धनम्) । २८ । वा
चतुर्थस्त्याने । २९ । चउट्ठो, त्यो । ठी, थीणं ।

बी० षट्स्येति । षट् को ठ होता है । मुट्ठि-ट्टि-सु=
प्र० सू० षट्=ठ=७६ ट्ठि ३, १, २५ स्वा०=१, ३,
२६ ट्ट=वि=दिट्ठी मुट्ठी । लट्ठी १, ४, २८ ठी०
३० द्र० । अस्थि-(१, १, १८ वा पुंस्त्व) अर्थ-सु=
प्र० सू० स्थि=थं=७६ ट्ट विसंठूल-सु=प्र० सू०
स्थू=ठू ३, १, १३, २५, २६ स्वा०=अट्ठी अट्ठी
विसंठूलं । धनवाची-अर्थ-सु=२, ३, ६६ थं=त्थ-
स्वा०=अत्थो । २८ । चतुर्थ-सु=२६, ७६ थं=ट्ट.
अन्य १, ४, ६ द्र । ठीणं १, २, ३८ द्र० । २, ३, २६ ।

(१०१) गतं वितदिच्छादिसम्मदं नदित कपदं स्वेदं च
वातु गर्दभे । २, ३, ३० ।

कौ० एषु द्वितीयस्य स्केनित्यं डः स्यात् । गतं टाप-
वादः । गट्टो । विअड्डोत्यादि । गर्दभे तु वा=गदहो
गड्डहो । ३० । मूर्द्धाधि-अद्वद्धौटोवा । ३१ । मूण्डा
अड्डं सड्डा रिड्डो इड्डो । पक्षे मुद्धा अद्धं सद्धा
रिद्धी इद्धी । ३१ । वृद्ध वृद्धि दग्धविदग्धे चित् ।
३२ । वुड्डो वुड्डो डड्डो विअड्डो । ३२ ।

बी० गतंति । गतादि में द्वितीय संयुक्त को ड होता है ।
गर्दभ में विकल्प से होता है । गतं-वितदि-च्छादि-
विच्छादि-सम्मदं-मदित-कपदं-सु=में द्विः संयुक्त
को प्र० सू० डः ७५ इड्ड स्वा० कार्यं=गड्डो । विअ
(=त २, २, १, १, १, २६) ड्डी । छुड्डो, विच्छड्डो,
सम्मड्डो, कव (=२, १, ४१, ५) ड्डी । गर्दभ-सु=
वाड्ड पक्षे २, ३, ६७, ७५ ह २, १, ७ ह-स्वा०=
गड्डहो गदहो । ३० । मूर्द्धा-अर्थ-धडा-अद्धि-
सु=३१ ड=ड्ड-स्वा०=अड्डं । म (=थ २, ३,
६६, १, ४, ३६) सड्डा । १, ३, २६, ४६ अट्ट=इ-
रि=इड्डो रिड्डो । १, १, ४६, ५०, २, ३६ मुण्डा ।
पक्षे २, ३, ६६ मुद्धा । अद्धं अद्धा इद्धी रिद्धी । ३१ ।
वृद्ध-वृद्धि-दग्ध-विदग्ध-सु=३२, ७६=ड=
ग्ध=ड्डा-स्वा०=१, ३, ३३ वृ=वु=वुड्डो वुड्डो ।

१, ४, २० टड्ड = द = वा ङ = ङङ्ढो — ङङ्ढो । विभ
(= द २, २, १ लुप् — असंघि) ङङ्ढो । ३२ ।

(१०२) दसपञ्चदशपञ्चाशतिणः । २, ३, ३४ ।

कौ० एषु स्केनित्यं णः स्यात् दिण्णं, पण्णरह,
पण्णासा । ३४ । जम्नयोः । ३५ । णाणं । पञ्जुण्णं
। ३५ । णटोवृन्ते । विण्टं । ३६ । ण्डः कन्दरिकाभि-
भिन्दिपाले । ३७ । कण्डलिया । भिण्डिवालो
। २, ३, ३७ ।

बी० दत्तेति । दत्तादि त्रय में संयुक्त को ण होता है । दिण्णं
१, २, १० द्र० । पञ्चदश = पञ्चाशत् = प्र० सू० ञ्च =
ण = ७५ द्वित्व २, १, २२, ५२ दश = रह = पण्णा रह ।
१, १, ३३ त् = आ — दीर्घ ४, ३६ शा = सा = पण्णासा ।
ज्ञानं — प्रद्युम्नो = प्र० सू० ज = ण २, १, ३२ नं = णं =
णाणं । प (= प्र २, ३, ६६) ञ्जु (= द्यु २१, ७५)
म्न = ३५ ७५ ण्ण — स्वा० = पञ्जुणो । विण्टं १, ३, ३७
टी० ३६ द्र० । कण्ड (= म्द ३७) लि (= २, १, ७७
रि) २, २, १ का = आ — १, १, ३६ = कण्डलिया ।
भिन्दिपाल — सु ३७ न्दि = ण्डि २, १, ४१ पा = वा —
स्वा० = भिण्डिवालो । ३७ ।

(१०३) क्षणक्षमणस्नहणहर्णाह । २, ३, ३८ ।

कौ० क्षणतिण्हं सण्हं, (स्त) पण्हो । वेण्ह (स्त)
जोण्ह । वल्लि = वण्ही । पूर्वाहणः = पुव्वण्हो । ३६ ।
सूक्ष्मे क्षम क्षोण्हं हो । ३६ । सण्हं सुण्हं सुट्ठमं । ३६ ।
बी० क्षणति । क्षणादि को ण्ह होता है । तिण्हं २, ३, २,
३, टी० द्र० । श्लक्ष्ण — प्रश्न — विष्णु — ज्योत्स्ना —
पूर्वाहण — वह्नि — सु = प्र० सू० क्षणादि = ण्ह २, ३, ६८
ज्यो = जो ६६ प्र = प, श्ल = श (१, ४, ३६ = स) १,
२, ३६ ह्रस्व २, ३, ६६, ७५ वं = व्व — स्वा० = सण्हं
पण्हो वि. वे (१, २, ४०) ण्ह, जाण्ह, पुव्वण्हो वण्ही ।
। ३६ । सूक्ष्म — सुण्हं १, ३, १६ द्र० । २, ३, ४० ।

(१०४) स्तश्चित् । २, ३, ४१ ।

कौ० स्तस्थो नित्यं स्यात् । हृत्यो थुई । थोवास्त-
वोत्साहे थेरोइश्च । ४० । थवो तवो । उत्थारो
उच्छाहो । मन्थुचिह्नयोर्वन्तिन्धो । ४२ । मन्तू
मन्तू । इन्धं चिह्णं (। ४२ ।)

बी० स्तश्चित् । स्त को थ नित्य होता है । स्तुति — इस्त
— सु = स्वा० = प्र० सू० स्त = थ — ७६ त्थ = २, २, १
ति = ई = थुई, इत्यो । स्तव — उत्साह — सु = प्र० सू०
स्त = थ — ह = र — स्वा० = थवो, ७६ थ = त्थ =
उत्थारो । पक्षे २, ३, ६७ स्त = त = तवो । उच्छाहो १,
३, १४ द्र० । ४० । मन्थु = चिह्न = सु = ४२ म्थु = म्थु,
हन = थ — स्वा० = मन्तू २, २, १ प्रायः अनादि च् =
लुप् = इन्धं । पथे — २, ३, ३८ हन = थह, ६८, ७५
म्य = थ = मन्तू चिह्णं । ४२ ।

(१०५) पो भस्मात्मनि । २, ३, ४३ ।

कौ० अतयोः स्केर्वापि । भप्पो भस्सो । नान्तत्वा-
त्पुंस्त्वम् । अप्पा अप्पाणो, अत्ता । ४२ । कमह्मो-
श्चित् । ४४ । सप्पिणी । रुम्मी — रुम्मी (त्रि० व्या०
१, ४, ४३) (है. रुम्मी ८, २, ५२) इत्यपि । इय ।
कुम्पलं । भीष्मप्य — स्पांफः । ४५ । भिप्पो । शस्पः
= सप्पो । स्पन्दः फन्दो । ४५ । सेर्वाश्लेष्मणि । ४६ ।
सेर्पो । सिलिम्हो । ह्वो ह्वेमः । ४७ । जिह्वा = जि-
व्वा जीहा । विह्वलः = मिष्मलो विष्मलो विह्वलो ।
उत्थं उद्धं । रमोमः । ४८ । जुगं तिगं रमोमच् ।
। ४९ । जम्मो (नान्तत्वात्पुंस्त्वम्) । वम्महो । ४९ ।
सेर्वाश्लेष्मिः कश्मीरश्लेष्मिन्नाह्वाणब्रह्मचर्ये । ५० ।
कम्मारो । कम्हारो । सिलिम्भो सिलिम्हो । बम्भण
वम्महणो । बम्भचरे बम्भचरं । ५० । आस्रताओम्बच्
। ५१ । अम्बं तम्बं । अम्बिरं, तम्बिरं चेति देश्यौ ।

बी० पो भस्मेति । भस्मन् तथा आत्मन् में संयुक्त को प
विकल्प से होता है । भस्मन् (१, १, १७ पुंस्त्व) —
आत्मन् — १, १, २८ = न् = लुप् २, ३, ६ आ = अ प्र०
सू० = स्म = त्म = प = ७५ प्य — ३, १, १३ सु = ओङ् =
भप्पो अ ३, १, ४६, ५७ आत्मन् = अन् = आ — आण ३, १,
११, १३ सु — लुप् = ओङ् अप्पो, अप्पाणो । पक्षे २, ३,
६७, ६८, ७५ भरसो अत्ता । ४३ । रुक्मिणी — २, ३,
४४, ७५ किम = प्य = सप्पिणी । रुम्मी = र्म. — र्म =
रुम्मी रुम्मी । ४४ । कुडमल — ड्म = प = १, १, ४६,
५० कुम्पलं कुपलं । ४४ । भीष्म — सु १, २, ५६ ह्रस्व
२, ३, ४५, ७६ प्य = प्फ. — स्वा० = मिप्पो । शस्प —
स्पन्द — १, ४, ३६ श = स, सप्पो फन्दो । ४५ ।

श्लेषन्—सु १, २, २८ न्—लुप् २, ३, ४६ ण्म=क
६६ श्ले=शे=से=शेणो । कृत्वाभावे—५० ण्म. नद-
भावे २, ३, ५३ म्ह. न्म श्ले=शिले १, २, ३६ ह्रस्व
४, ३६ शि=सि=सिनिम्भो, म्हो । ४६ । जिह्वा—
१, २, ४७ द्र० । विह्वल—१, ४, २८ दी० ३३ द्र० ।
उर्ध्व=४७.७६ ण्म, पक्षे में ३६, ७६ द्र=पुष्पं उर्ध्व ।
। ४७ । युग्म—तीग्न—सु—१, २, ३६, ४३३ ती=
ति, पु=पु २, ३, ४८, ७५ ण्म=म्म स्वा०=जुगं
तिग्नं ६८, ७५ ग्न=जुगं तिग्नं । ४८ । जन्मन्—
सु=१, १, १७ पुंस्त्व २८ न्=लुप् ४६, ७५ ण्म=
म्म—२, १, १३ सु=ओङ्=जम्मो । वम्महो १, ४,
२३ दी० २६ द्र० । ४६ । कम्मरारो १, ३, १ द्र० ।
श्लेषन् २, ३, ४६ द्र० । ब्राह्मण=ब्रह्मचर्य—सु=१, २,
३६, ५० ह्य=म्म पक्षे ५२ म्ह ५४ यं=र १, २, २४
व=वे ३६ वा=व २, १, ४१ व=व स्वा०=वम्मणो
वम्मणो वम्मचेरं वम्मचरं । ५० । आश्र-ताश्र—सु=
५१ अ=म्ब १, २, ३६ ह्रस्व=अम्बं तम्बं २, ३,
४१ ।

(१०६) म्हच् पक्षम श्म ण्म स्म ह्यानरश्मिस्मरे ।

। २, ३, ५२ ।

कौ० क्षमाक्षीतांम्हच् स्यान्नतुरश्मिस्मरयोः । पम्हं ।
कम्मरारो । गिम्हो । विम्हयो । वह्मणो । रश्मि स्मरे
तु=रस्सी । सरः । रोदशाहं । ५३ । दसारो । यं
स्तूर्यं शाण्डोर्यं सौन्दर्यं ब्रह्मचर्यं धैर्यं तु वा । ५४ । तूरं
सोण्डोरं सुन्देरं वम्भ. म्ह चेरं । धोरं धिज्जं । सूर-
सूर्ययोः संस्कृतयोरेव=सूरं सुय्यं इति रूपेस्तः । ५४ ।
एतः पर्यन्ते । ५५ । पेरन्तो । एत्वाभावे—पज्जन्तो
। ५५ ।

बी० भृजिति । पक्षमन् में क्षम तथा रश्मिस्मरस्थ मे भिन्न-
क्षम—ण्म—स्म—ह्य को म्ह निरूप्य होता है । पक्षमन्—
वामादिनिषेध से पुंस्त्वाभाव १, १, २८ न्—लुप् प्र० सू०
क्षम=म्ह—स्वा०=वम्हं । कम्मरारो, वम्हणो २, ३, ४३
दी० ५० द्र० । गि (=गी २, ३, ६६, १, २, ३६)
ण्म—विस्मय—सु=प्र० सू० ण्म=स्म=म्ह ३, १, १३
स्वा०=गिम्हो विम्हो । रश्मि-स्मर—सु में २, ३, ६८ न्—
लुप्=सरो । शि=सि=स्वा०=रस्सी । ५२ । दशाहं

—सु=५३ हं=र, शा=सा—स्वा०=दसारो । ५३ ।
वम्भचेरं २, ३, ४३ दी० द्र० । धीरं १, २, ४६ दी०—
५५ द्र० । सुन्देरं १, २, ६४ दी०—६३ द्र० । तूर्यं—
सो (=शी १, २, ६४, ४, ३६) ण्हीर्यं—सु प्र० सू०
५४ यं=र ३, १, २६ स्वा०=ह्यं सोण्डोरं । २, ३,
५४ । पर्यन्त—सु=१, २, २५ प=पे २, ३, ५५ यं=
स्वा०=पेरन्तःपुंस्त्वाभावे २, ३, २१, ७५ यं=ज्ज=
पज्जन्तो ।

(१०७) आश्रय्येत्तोऽररिअरी अरिउजाश्व

। २, ३, ५६ ।

कौ० आश्रय्येत्तः परस्यर्यस्य स्थाने 'अर, रिअ, रीअ,
रिज्ज' इत्येते चत्वार एकाराच्च परस्य तु रः
आदेशाः स्युः । अच्छवरं । अच्छारिअं अच्छरीअं
अच्छरिज्जं अच्छेरं । ५६ । पर्यस्तसौकुमार्येनः-
स्तस्तु टो वा । ५७ । पल्लहं त्थं । सोअमल्लं । ५७ ।
बी० आश्रय्येति । आश्रय्ये में अकार से परार्थ को अर,
रीअ रिज्ज तथा ए पे परार्थ को र होता है । आश्रय्य—
सु=१, २, ३६ ह्रस्व=२, ३, २०, ७६ अच=च्छ १,
२, २६ वा=ए=च्छे=च्छ प्र० सू० अर, रिअ रीअ,
रिज्ज, र=अच्छवरं, ४, अच्छेरं । ५६ ।

पर्यस्त—सौकुमार्य—सु=१, २, ३६ मा=म २,
३, ५७ यं=न=७५ स्त=स्त=ह, १, ३, ६, ६४
सौकु=सोक २, २, १, १, १, २६ कु=उ स्वा० कार्यं
पल्लहं । सोअमल्ल । ५७ ।

(१०८) हलोल्लहच् । २, ३, ६१ ।

कौ० पल्लहयो कल्लहारं । ६१ । वनस्पति वृहस्पती सो
वा । ६२ । वणस्सई, प्फई । वह-स्सई वहण्णई भय-
स्सई भयप्फई । ६२ । तोर्यं बीर्यं दुःखं दक्षिण-वाण्ये
हः । ६३ । तूहं तित्थं । दीग्घं दिग्घं । दुहं दुक्खं ।
दाहिणो दक्खिणो । वाण्ये व्यवस्थिताविभाषात्वात्-
श्रुणि एवहः वाहो-नेत्रजलं अन्यत्र वक्को उष्मा ।
। ६३ । चित्कृष्माण्डी कार्षापणो केः । ६४ । कोहल्ली
कोहण्डा । का, कीहावणो । इति संयुक्तादेशः ।

बी० हलोल्लहजिति । प्रह्लाद—कल्लार—सु=प्र० सू०
हला=ल्ला २, २, १३ द=य ३, १, १३, २६ स्वा०

=पहलायो कलहारे । ६१ । वनस्पति वृहस्पति—सु—६३ ।
 ७५ स्प=स्स पक्षे=४६ फ्र=ति=२, २, १, १, १,
 २६ इ ३, १, २५ स्वा०=२, १, ३२ न=ण १, ३,
 २७ वू=व=वणस्स, फ्फेई । वहस्स, फ्फेई । २, २, ११
 भयस्सई, फ्फेई—विह० १, ३, ३७, टी० ३८ द्र० । ६२ ।
 तुहं १, ३, १, टी० ५ । बाहिणो १, २, ७ टी० ८ द्र० ।
 दीवं—२, ४, ३० स्वार्थे—र दुःख—सु=प्र० सू० ह
 ३, १, २६=दीहरो, दीहो दुहं । पक्षे १, २, ३६ ह्रस्व
 २, ३, ६७, ६६, ७५, ७६=विग्व दुःख । वाप्प—सु
 =ह्रस्व, ष्प=ह, ४६, ७६ फ्फवा हो (अथु) वप्फो
 (उष्मा) । कुम्माण्डी—सु=१, २, २५ टी० २६ द्र० ।
 कार्वापण—सु=र्वा—हा २, १, ४१ प=व १, २, ३३
 को—वा—क=कहावणो काहावणो ।

। संयुक्तावेश प्रकरण सभाप्ता ।

[अथ संयुक्तावयवलुप् प्रकरणम्]

निष्प्रभनिस्पृहपरस्परस्तम्बसमस्तेषसोर्लुप्

। २, ३, ६५ ।

कौ० षषयोरपवादः । एषु स्केरेकषेषयोःषसोर्लुप्
 स्यात् । निष्प्रहो, निष्प्रिहो, परोष्परं, तम्बो,
 समस्तो ।

बौ० निष्प्रभेति । निष्प्रभादि में संयुक्तावयव—पकार तथा
 मकार का लुप् होता है । २, ३, ४६ ष ४६ फ का
 अपवाद है । (गिर=नि १, ४, २३ वि०) द्रप्रभ—निस्प-
 र्भन—निस्पृह—परस्पर—स्तम्ब—समस्त—सु—प्र. सू.
 स्त=प्र=स्प=ष=स्—लुप् २, ३, ६६, ७५ प्र०
 प्प २, १, ७ भ=ह=स्वा=णि, निष्प्रहो । १, ३, २६
 ऋ--इ=णि, निष्प्रिहो । परोष्परं १, २, २६ टी० ३१
 द्र० । एव तम्बो समस्तो ।

कटतपगञ्जवू=क=पशरामूर्ध्वमन्त्रे । २, ३, ६६ ।

कौ० संयुक्तेष्वर्ध्व स्थितानामेषालुप् स्यान्नतु द्वे ।
 का । भूतं । ट । छप्पयो । त । उप्पायो वा । गुत्ती ।
 ग । दुद्धं । ड । खग्गो । द । मोगारो=ख । ख ।
 दुःखं । प । अन्तप्पायो । शा । निच्चलं । ष । गोठ्ठी
 । स । नेहो । देतु समुद्रो चन्द्रोमद्रं इत्यादि । धात्री-
 चन्द्रतुल्येरः (२, ३, ७२) इतिलुपोऽभावे प्राप्तस्य
 द-लुपोनिवर्तकोऽद्रे इति निषेधः ।

बौ० कयेति । संयुक्तवर्णों में ऊर्ध्वस्थित कादि को लुप्
 होता है । द में नहीं होता है । भुक्त-वट्पद-उत्पात-गुप्ति
 -दुग्ध-खग्ग-मदपर-दु=ख-अन्त=पात—निच्चल—
 गोठ्ठी-स्नेह-सु=प्रे० सू० क—ट—त—प—ग—ड—
 द—(क)प—ग—ष—स=लुप् ७५ द्वित्व ७६ पूर्ववर्ण
 —(३, १, १३, २५, २६)=स्वादिकार्यं—भुक्तं । १, ४,
 ३५ ष=छ=२, २, १, २, द=घ=छप्पयो उप्पायो
 अन्तप्पायो । इत्यादि । द में २, ३, ७२ से र लुप् ७५
 द्वित्व=समुद्रो चन्द्रो मन्द्र । लुपोऽभावे अद्रनिषेधसेद्—
 लुप्=समुद्रो चन्द्रो मन्द्र ।

नमयाश्मश्रुश्मशानेऽधः । २, ३, ६७ ।

कौ० संयुक्तेष्वधः स्थितानां नमयां लुप् श्मश्रुश्मशाने
 योर्न । न । नग्गो । म । रस्सी । या । कुड्डं तिविहं
 सत्तलं । श्मश्रुश्मशानयोस्तु मासू मंसू मरसू ।
 मसाणं ।

बौ० नमयामिति । संयुक्त में अधस्थित न म य को लुप्
 होता है । श्म श्रु तथा श्मशान में नहीं होता है । नम—
 कुड्य—सु=प्र० सू० न—म=लुप् ७५ द्वित्व—सु=प्र०
 सू० न=म=लुप् ७५ द्वित्व, स्वा०—नग्गो कुड्डं रस्मि—
 रस्सी—२, ३, ५२ द्र० ।

रत्नवामुभयेषामन्त्रे । २, ३, ६८ ।

कौ० संयुक्तेष्वर्ध्वस्थितानां र-ल-वां लुप् स्यान्न-
 तुवन्त्रे । अत्तं ज्ञाणं । सुक्कज्ञाणं । सद्दो । अधः ।
 गेहो पिवकं सण्हं । अत्तं रुद्धं तथा धम्मं सुक्कं
 ज्ञाणं चउव्विहं । तत्थ मोत्तूण वे अज्जे धेतव्वे
 चरमे दुवं । १ ।

आर्तं रौद्रं तथा धर्मं शुक्लं ध्यानं चतुर्विधम् ।
 तत्र भुक्त्वा द्वे आद्ये ग्रहीतव्येचरमे द्वे । १ । अवेन्द्रे
 इति निषेधसामर्थ्यादिह 'धात्रीचन्द्रोपमेरः' इति
 विकल्पो न प्रवर्तते । वन्त्रं । (समूह०) ।

बौ० रलेति । संयुक्त में ऊर्ध्वस्थित र-ल-व को
 लुप् होता है । वन्त्र शब्द में नहीं । आर्तं—रौद्र धर्म—
 शुक्ल स (=ग १, ४, २६) रुद्ध=सु=प्र० सू० र-ल-
 व=लुप् ७५, ७६=१, २, २६ ह्रस्व—स्वा०=अत्तं
 रुद्धं धम्मं सुक्क । एवं सर्वम् ।

मध्याह्न सर्वज्ञोपमयोर विज्ञाने हजोर्वा । २, ३, ७० ।
कौ० मध्याह्न हस्य विज्ञाने भिन्न सर्वज्ञ तुल्ये च
अस्य वा लुप् । मज्झणो मज्झणो । सव्वज्जो
सव्वण्ण । विज्ञाने तु विण्णाणं ।

। इति लुप्प्रकरणम् ।

बी० मध्येति । मध्याह्न में ह तथा सर्वज्ञ तुल्य में अ को
विकल्प से लुप् होता है । मध्याह्न—सु०—प्र० सू०
१, २, ३६ ह्रस्व—ह्न—ह—वा० लुप् २, १, ३२
न=ण २, ३, ७४ ण्ण, २, ४, ७५ ध्य=ज्ज ३, १, १,
१३ मज्झा—मज्झणो । यत्ते २, ३, ३० लुप्—ण्ण=
मज्झणो । सव्वण्ण १, २, २० द्र० । विज्ञानं—२, १,
३२ न=णं २, ३, ३५, ७४ ज्ञा=ण्णा=विण्णाणं ।
यहाँ अलुप् नहीं । । लुप्प्रकरण समाप्त ।

[अथद्वित्व प्रकरणम्]

द्वित्वसदीर्घा द्योचोऽका वस्वयोः शेषादेशयोरहोः

। २, ३, ७४ ।

कौ० अनादौ स्थितयोरदीर्घादयः परयोरसंयुक्तयोः
शेषादेशयोर्द्वित्वस्यान्नतु हस्य । भुत्तं छप्पयो । रग्गो
भिव्वु । दीर्घात्तु कासवो पासं । अचः किम् । कंसं ।
वयंसो । अहोरिति किम् । विहलो कहावणो धीरं
तूरं सोण्णीरं सुन्देरं बम्हवेरं अच्छेरं पेरन्तं इत्यादौ
रेफस्य न द्वित्वं दसारो अदीर्घादिति निषेधात् ।
अकाविति किम् । स्तम्भः=खम्भो । स्तम्भः=
तम्बो । अस्कोरिति किम् । चन्द्रः=चन्दो । मन्युः ।
=मन्तु ।

बी० द्वित्वमिति । अदीर्घ अच् से पर अनादि—असंयुक्त
ह भिन्न शेष तथा आदेश को द्वित्व होता है । भिव्वु=वु
=२, ३, ७५ क्षु=क्षु=स्वा०=भिव्वु । १० रग्गो ।
३७ । भुत्तं छप्पयो इत्यादि द्र० । अदीर्घात्तु कयो ?
कक्षप—सु=२, ३, ६७ श्य—य—लुप् १, २, ७ दीर्घ
४, ३६ श=स २, १, ४१ प=व ३, १, १३ सु=
ओङ् कासवो, पाश्वं—सु,=२, ३, ६८ वं—लुप् श=स
३, १, २६ स्वा०=पासं यहाँ दीर्घ से पर स को तथा धीरं,
तूरं अच्छेरं पेरन्तं दसारं आदि में रेफ को द्वित्व नहीं होता
है । अचः क्यों ? कांस्थ—सु—वयस्य—सु १, १, ४६

य=यं २, १ को—कं २, ३, ६७ स्य—स अनुस्वार से
पर है अच् से पर नहीं होने से ऽ द्वित्व स्वा०=कंसं वयंसो ।
अको क्यों ? खम्भो तम्बो २, ३, ४, ६५ में आदि ख—
त का द्वित्व नहीं होता है । असंयुक्तयोः क्यों ? चन्दो मन्तु
में संयुक्त न्द न्त को द्वित्वाभाव के लिये है । २, ३, ४३,
७१ द्र० । अहोः क्यों ? विहलो कहावणो में ह को अद्वित्वार्थ ।
१, ४, ३३, २, ३, ६४ द्र० ।

युग्माभ्यां प्राक्पूर्वी । २, ३, ७५ ।

कौ० द्वित्व प्रसंगे वर्गस्य युग्माभ्यां=प्रथम द्विती-
याभ्यां पूर्व क्रमात्पूर्वी प्रथम द्वितीयौ स्तः । शेष ।
वग्घो । आदेश भिव्वु । समासे । वद्धफलं । हर-
वखन्दा । मुकादौ-नवखा नहा । प्रभूतादौ-ओवखलं ।
द्वित्व प्रसंगे सत्येव । ख्यातः खायो स्तम्भः—
खम्भो ।

बी० युग्मेति । द्वित्व प्रसंग में कवर्गादि के द्वितीय से पूर्व में
प्रथम तथा चतुर्थ से पूर्व तृतीय होता है । व्याख्यान—
व्याद्य—सु—१, २, ३६ ह्रस्व २, ३, ६७, ६८ य—र
=ल लुप् शेष ख—कख, घ=रघ—३, १, १३, २६
रवा०=वग्घो, ववखा—णं (=व २, १, २९) भिव्वु
(२, ३, ६) में आदेश । अशेषानादेशे वद्ध—फलं २, ३,
७७ द्वित्व प्रसंगे—फल=वद्धफलं । आदेशे—हरवखन्दा—
२, ३, ३, प्र० सू० स्क=वख ३, २, ४० ओ=जस्
३, १, ४ दलुप् १, १, २ दीर्घ—हरवखन्दा । नख—जस्
=७८ द्वित्व प्र० प्रकृत सू० ख—कख पक्षे २, १, ७ ह—
—१, १, १८ यचनादि पुंस्त्व, स्वा०—नवखा नहा ।
ओवखलं १, ४, ६ द्र० । ७४ ।

अशेषानादेशयोश्च समासे । २, ३, ७७ ।

कौ० चात् शेषादेशयोश्च द्वित्वं वा स्यात् । सपि-
वासो सपिवासो । वद्धफलं वद्धफलं शेषे । कुसु-
मप्य (=प्र) यरो कुसुमपयरो । आदेशे । हर-
वखन्दा । देवत्थुई देवथुई । आणालवख, खम्भो ।
२, ४, १ द्र ।

बी० समास में अशेष—अनादेश तथा शेष—आदेश को
विकल्प से द्वित्व होता है । देवस्तुति—सु=२, ३, ४२

स्त = य — प्र० सू० थ = त्थ २, २, १, १, १, २६ ति =
इ ३, १, २५ स्वा० = देवत्थुई देवथुई । शेष स्पष्ट है ।

मूकादौ । २, ३, ७८ । (सेवादौ है — ८, २, ६६)

कौ० मूकादिषु यथादर्शनं मनादौ हलो वा द्वित्वं
स्यात् मूकको मूको । सेवता सेवता । अम्हक्केर ।

बी० मूकेति । मूकादि (सेवादि) में यथादर्शन (अनादि)
हल् को द्वित्व विकल्प से होता है । मूक — सु — प्र० सू०
क = द्वित्व १, २, ३६ ह्रस्व पक्ष में २, ३, १, १, १,
२६ क — लुप् — असंधि = मूक्को मूको । अस्मद् — २, ४,
५ केर — प्र० सू० क = कके १, १, २८ द — लुप् २, ३,
५३ स्म = म्हु — स्वा० = अम्हक्केर ।

प्रभूतादौ चित् । २, ३, ७९ ।

(तेलादौ है — ८, २, ६८)

कौ० चित्वाभित्यमित् द्वित्वं स्यात् । पहु (= प्रभू) तं ।
तेल्लं ॥ न धृष्टद्युम्नेणः ॥ २, ३, ८० । धट्ठज्जुणो ॥

॥ इति द्वित्व प्रकरणम् ।

बी० प्रभूतेति । प्रभूतानि (तेलादि) में यथादर्शन हल् को
द्वित्व नित्य होता है । प्रभूत — तैल — सु = प्र० सू० त =
स = द्वित्व १, २, ३८ ह्रस्व, ३, ४९ ऐ — ए, २, १, ७
ऊ = उ, ३, ६६ प्र = प ३, १, २६ स्वा० = पहुतं
तेल्लं । ७९ । धृष्टद्युम्न — सु = १, ३, २७ धृ = ध २,
३, २८, ७५ ष्ट = ट्ठ २१, ७४ धु = ज्जु ३६ म्म = ण
८० । द्वित्व निषध ३, १, १३ सु = ओङ् = धट्ठज्जुणो
। ८० ।

॥ द्वित्व प्रकरण समाप्त ।

[अथागम प्रकरणम्]

क्षमाश्लाघारत्नेऽन्त्यहलः । २, ३, ८२ ।

कौ० प्रागदित्यनुवर्तते । एषु स्केरन्त्यहलः पूर्वमका-
रागमः स्यात् । क्षमा । सलाहा । रयणं । वाग्नी ।
८३ । अगणी अगणी ॥

बी० क्षमेति । क्षमा — श्लाघा — रत्न — सु = प्र० सू० क्षमा =
क्षमा — श्ला = श्ला — ल = तत्त — २, ३, १८ क्ष = छ,
१, ४, ३६ श = स २, १, ३२ न = ण २, २, १, ३ त =
य ३, १, ११, १३ स्वा० = क्षमा सलाहा रयणं । ८२ ।
अग्नि — सु = प्र० सू० गि = गनि, पक्षे २, ३, ६७, ७४

गि = ३, १, २५ सु = दलुप् १, १, १४ दीर्घ = अगणी
(= नी २, १, ३२) अगणी ।

शर्षतप्तवज्र क्रियास्वित् । २, ३, ८४ ।

कौ० शर्षयोस्तप्तादिषु च स्केरन्त्यहलः प्रागिद् वा
स्यात्, रं । दरिसणं दंसणं । र्ष । वरिसं वासं ।
तविओ तत्तो । वन्दामि अज्जर्जरं । वज्जं ।
किरिया । हयंनणं क्रियाहोणं ॥

श्रीह्रीर्ह दिष्टया कृत्स्न हर्षामर्षपरामर्शंचित्

। २, ३, ८५ ॥

कौ० चित्वाभित्यमिति । सिरी । हिरी । हे । वरिहो
वरिहो । दिट्ठिया । कसिणा । हरिसो । अमरिसो ।
परामरिसो ।

बी० र्षेति । र्ष — र्ष तथा तप्तादि में अन्त्य हल् से पूर्व
इकार होता है । दर्शन — आदर्श — सु = प्र० सू० र्ष = रि
= ण १, १, ३६ श = स २१, ३२ न = ण २, २, १३ द
= य ३, १, १३, २६ = आयरिसो दरिसणं । पक्षे १, १
४ द्द वं = दं २, ३, ६८ र्श = र्श = आयसो दंसणं । वर्य
— सु = प्र० सू० र्ष = रिप पक्षे २, ३, ६८ र्ष = प १, २,
७ व = वा १, ४, ३६ ष = स ३, १, २६ स्वा० = वरिसं
वासं । तप्त — वज्र — क्रिया — सु = प्र० सू० त्त = पित,
ज्ज = जिर, कि = किरि पक्षे २, ३, ६६, ६८, ७४, ७५
त्त = स, ज्ज = ज्ज कि = कि — स्वा० = २, १, ४१ पि =
वि २, २, १, त — अ — जि — ३, १, १, २६ असंधि =
तविओ वहरं किरिया, पक्षे तत्तो वज्जं क्रिया । ८४ ।
श्री — ह्री — अर्ह — हर्ष — अमर्ष — परामर्श — कृत्स्न —
दिष्टया — सु = प्र० सू० से २ — न — य से पूर्व इ — १,
३, २७ कृ = क ४, ३२ — व = स, २, ३, ८८, ७५
ष्टि = ट्ठी ६६ त्सि = सि बाहुसकादद्वित्वं — स्वा० =
सिरी, हिरीत्यादि । ८५ ।

धात्स्याच्चैत्यमध्यवार्यतुल्ये । २, ३, ८६ ।

कौ० एषु स्केर्यात्प्राड नित्यमित् स्यात् । स्याद्वादः
= सियावायो । चेदयं । अवियो । वीयंतुल्येषु ।
वोरियं वरियं चोरियं इत्यादि । ८६ । नादक्लम-
तुल्ये । ८७ । क्लेशः = किलेसो । सिलेसो सिलि-
म्हो । क्लमतुल्येतु-क्लमः = कम्पो । क्लोवः =
कीवो । ८७ । नात्स्वप्ने । ८८ । सिमिणो सिमिणो ।

आर्षे सुमिणो । ८८ । उत्सूक्ष्मसुध्नेमात् । ६२ ।
सुहुमं । सुख्यं (नगरं) । ६२ । पृथ्व्या वा । ६५ ।
पिहुवां पुहुवी पिच्छी । ६५ । छदम पदम द्वार-
मुखं । ६६ । छउमं, छम्मं, पउमं, पोम्मं । द्वारं =
दुवारं, वारं दारं देरं मुखखो, मुखो । ६६ ।
अजिचौचाहंति । ६७ । अहंत् = अरहन्तो अरिहन्तो
अरुहन्तो । २, २, ६७ । इत्यागम प्रकरण समाप्तम् ।
बी० व्यति । स्यादादि में संयुक्त य से पूर्व में नित्य छ
होता है । स्याद्—वाद्—चैत्य—अव्य—वीर्य—वयं—
चौर्य—सु=प्र० सू० य से पूर्व इ १, १, २८ द—लुप्
२, २, १, ३ द=य ३, १, १३ सु=सियावायो भवियो ।
१, ३, ४६ चै=चे ६४ चो=चो २, २, १, १, २६
ति=इ, असंघि=३, १, २६, स्वा०=वेद्यं वीर्यं
चौर्यं । ८६ । क्लेस—(=श) क्लेष—सु=प्र० सू०
क्ले क्ले—स्वा०=क्लिसो । सिलिसो । सिलिम्हो २,
३, ४३ टी० ४६ द्र० । क्लमत्तुल्य में नहीं होता है । अतः
क्लम—क्लीज—सु=२, ३, ६८, ३, १, १३=कमो
कीवो । ८७ । सिमिणो १, २, १० द्र० । सुहुमं १, ३,
१६ द्र० सुग्म—सु=६२ सू० सु=सुख २, ३, ६७,
७५ म्ल=म्ल—स्वा०=सुख्यं । ६२ । पिहुवी २, ३,
१४ द्र० । २, ३, १४ द्र० । ६५ । पउमं १, २, २६ द्र० ।
छदम—१, १, २८ व लुप् प्र० सू० दम=दुम २, २, १,
दु=उ—असंघि ३, १, २६ स्वा०=छउमं । पक्षे २, ३,
६६, ७४ दम=म्मं=छम्मं । द्वारं=प्र० सू० द्वा—
दुवारं । पक्षे २, ३, ६६ (दिव्यादी यथादर्शनम्) द—
लुप्=वारं, व—लुप् दारं, १, २, २५ वा—ए—देरं ।
मुखं—सु=१, २, ३६ सू=मु—प्र० सू० खं=ख २,
२, ७६, ७५ ख=ख, पक्षे ६८, ७५ खं=ख—३, १,
सु=ओङ्=मुखखो, मुखो । ६६ । अहंत्—सु=३३,
१३ ४१ अहन्त प्र० सू० हं=र रि, व ह—स्वा०=
अरहन्तो अरिहन्तो अरुहन्तो ।

॥ इत्यागम प्रकरण समाप्त ।

[अथ व्यत्यय प्रकरणम्]

व्यत्ययोदह—हर-सन-चला ह्रस्वमहाराष्ट्रालाना
चलपुरेषु । २, ४, १ ।
कौ० द्रहो । आर्षेतु हरए महापुण्डरिए (=ह्रदे=

हरदे) मरहट्ठ । आणालक्ख, खम्भो । अलचपुरं
। १ । वाराणसीकरेण्वारणोः । २ । वाणारसी ।
कणेरु ।

बी० व्यत्येति । ह्रद—महाराष्ट्र—आलान (स्तम्भे)
अचलपुर—सु=१, २, ३५, ३६ हारा—हर=प्र० सू०,
३६ ह्र=द्र० । लन=लन, चल=लच—३, १, १३,
२६ स्वा०=द्रहो । आर्षे—१, १, ५ वाहुलकात्—
ह्रव=हरद=२, २, १, १, २६ द=अ ३, १, १, १०
डि=एङ्=हरए । २, ३, २८, ६८, ७५ णट=टठ १,
१, १८ वा० पुंस्त्व—स्वा०—मरहट्ठ, दठो । २, १,
३२ ना=णा (स्तम्भ=स्त=२, ३, ४ ख=७७ वा=
वख=आणालक्ख, खम्भो । अलचपुरं । वाराणसी—
करेण्व—सु=प्र० सू० र—ण=ण—र ३, १, ११, २५
स्वा०=वाराणसी । कणेरु । २, ४, २ ।

हय-सह-लड-रसांहयलद्युकलसाट हरितालेषु वा
। २, ४, ३ ।

कौ० एषामेषु वा व्यत्ययः स्यात् । सहयं=सटह=
सज्जं । गुटह गुज्जं । घस्यहत्वेव्यत्ययः । हलुअं
लहुअं । णिडालं णडाल । णोललाटे (१, ४, ३१)
इत्यादेर्णत्व विधानाद्वितीयस्य व्यत्ययः । हरिआलो
हलिआरो । १३ । निवहद्वीकरणयोवहकरो । ४ ।
णि, निवहो णि, निवहो । (समूह) दब्बीरयोदब्बीअरो
(सर्प—) । ४ । ॥ इति व्यत्यय प्रकरणम्

बी० ह्येति । ह्यादि में ह्यादि को विकल्प से व्यत्यय
होता है । सहा—गृह्य—लह्व (=घु २, १, ७) क—
हरिताल—सु=प्र० सू० वा—ह्य=ह्य पक्षे २, ३, २,
३७, ७५ जम, ल—ह=हल, रल=लर ३, १, १३,
२६ स्वा०=क=ता=२, २, १, १, १, २६ लुप्—
असंघि=अ—आ=गुहं गुज्जं इत्यादि । णिडालं १, २,
१० टी० ११ द्र० । ३ । णि (=नि १, ४, २३ वा०)
वह—दब्बी (=वा २, ३, ६८, ७४) कर—सु=प्र०
सू० वह=हव, कर=रक=३, १, १३ सु=ओङ्=
णि, नि—ह्वो, व्हो । दब्बीरयो (=क—२, २, १, ३)
दब्बीअ (=क २, २, १, १, २६) रो । २४ ।

॥ इति व्यत्यय प्रकरण समाप्त ।

[अथ तद्धित प्रकरणम्]

इदमर्थं केरच् । २, ४, ५ ।

कौ० इदमर्थीय प्रत्ययस्य स्थाने करेच्यत् । तुम्ह केरो । अम्हकेरो । बाहुलकात्क्वाचिन्त । मदीय पक्खो । पाणिणीय । ५ । युष्मदस्मदोरणोडेच्ययः । ८ । योष्माकं = तुम्हेच्ययं । आस्माकं = अम्हेच्ययं । ८ । आत्मनोणयः । ७ । आत्मीयम् = अप्पणयं । ७ ।

वी० इदंति । इदमर्थीय प्रत्यय के स्थान में केरच् आदेश होता है । अस्मद् = छ = प्र० सू० केर—सु = १, १, २८ दलुप् २, ३, ५२ स्म = म्ह ३, १, १३ सु = ओङ् = अम्हकेरो । तुम्हकेरो १, ४, २८ टी० २६ द्र० । तु (= यु = १, ४, २६) ष्मद् = अस्मद्—मण् = प्र० सू० डेच्यय—सु = अद्—लुप् २, ३, ५२ ष्म = स्म = म्ह—स्वा० = तुम्हेच्ययो अम्हेच्ययो । ८ । आत्मन्—छ = प्र० सू० णय—सु = १, १, २८ न्—लुप् २, ३६ आ = अ २, ३, ४३. ७४ त्म = ण—स्वा० = अप्पणयं । ७ ।

मतुपो मा मणात्वाल्लोल्लोस्सेरेत्तेण्तमन्तवन्ताः

। २, ४, १३ ।

कौ० मतुपः स्थाने यथा प्रयोगमेकादशादेशामादयः स्युः । मा । हणुमा । मण । धणामणो । आलू । दयालू । आल । रसालो । इल्ला । सोहिल्लो । उल्ल । विआरुल्लो । दूर । गळ्विरो । इत्त । कव्व-इत्तो । इन्त । कथावान् = कहइन्तो । मन्त । पुण्ण-मन्तो । वन्त । धणवन्तो । मतुप इति किम् । धनी = धणी । अर्थी = आथी ।

वी० मतुप इति । मतुप् के स्थान में प्रयोगानुसार मा मणः इत्यादि ग्यारह आदेश होते हैं । हणु—मत् = प्र० सू० मा २, १, ३२ तु = हणुमा—सु = ३, १, ११ सु = सु—लुप् = हणुमा । एवं धण (= न) मत् = मण = सु = ३, १, १३ सु = ओङ् = धण—मणो । दया—मत् = आलु—दीर्घ ३, १, २५ स्वा० = दयालू । रस—आल—सु = रसाली । शोभा—इल्ला १, ४, ३६, ओ = सो २, १, ७ मा = हा = १, १, २७ आ—लुप् = सोहिल्ला—सु = ओङ् = सोहिल्लो । विकार—मत् = उल्ल—सु =

२, २, १, १, १, २६, ७२—अ—लुप् स्वा० = विआरु-हल्लो । गर्व—मत् = इर १, १, २७ वं—अ—लुप् २, ३, ६८, ७४ स्वा० = गळ्विरो । काव्य—मत्—इत्त—सु—१, २, ३६ ह्रस्व २, ३, ६७, ७५ व्य = व्य. १, १, २३ अपदे असंधि, स्वा० = कव्वइत्तो । कथा—इन्न—सु = था = हा १, १, १६, हा = ह = कह-इत्तो । पुण्य—मत् = मन्त = सु = २, ३, ६८, ७४ ण्य = ण्य = पुण्यमन्तो । भक्ति—मत् = वन्त—सु = २, ३, ६६, ७४ क्ति = ति = मन्तिमन्तो । १३ ।

त्रलोहहित्थाः । २, ४, १७ ।

कौ० त्रलः स्थाने हादयः स्युः । यत्र = जह् जह् जत्य । १८ । वातसो दोत्तो । १६ । सव्व (= वं = २, ३, ६८, ७४) दो, सव्वत्तो । पक्षे सव्वओ (= तः ३, १, १३, २, २, १, १, १, २६)

डिमात्तणो त्वस्य । २, ४, २१ ।

कौ० त्वप्रत्ययस्य डिमात्तणो वा स्तः । पीणिमा । पीणेत्तणं । पक्षे पीणत्तं । त्वस्येति किम् । पीनता = पीणया । शौ० पीणदा ।

वी० डिमेति । त्व के स्थान में डिमा—तण दो आदेश होते हैं । पीन—त्व = डिमा—तण—सु = २, १, ३२ न = ण डित्वाहिलोप—३, १, ११, २६ स्वा० = पीणिमा । पीणत्तणं । पक्षे २, ३, ६८, ७४ त्व = त = पीणत्तं । पीनता = २, १, १, ३ पीणया ५, १, १ ता = दा = पीणदा ।

वा स्वार्थेकश्च । २, ४, २३ ।

कौ० स्वार्थे कः चाद् डित्सच् डुल्लच् इत्येते त्रयः प्रत्यायाः वा स्युः । चन्द्रः चन्दयो । हिययं । द्विर-पि स्यात् । बहुवचं । वहु । ककारोच्चारणं पंशाच्यां श्रवणार्थम् । वदनकं = वतनकं । निजितकषायः = निज्जियकसापिल्लो । मुखं = मुहुल्लं । पक्षे—चन्दो, हिययं, निज्जियकसायो, मुहं । २३ । विद्युदन्धपीत-पत्राल्ल । २४ । विज्जुला विज्जू । अन्धलो, अन्धो । पीवलं, पीवल, पीवं । पत्तलं पत्तं । २४ । डियंशनेस । २७ । सणियं । डयंचवामनाकः । २८ । मणियं

मणयं मणा । डलियोमिश्रात् । २६ । मीसालियं । २६ । दीर्घा द्रः । ३० । दीहरो दीहो । २, ४, ३० ।
। इति तद्धिताः ।

दी० वेति । स्वार्थ में नाम से पर तथा चकार से डिल्ल—
डुल्ल ये तीन प्रत्यय विकल्प से होते हैं । चन्द्र—क—सु—
हि (=ह १, ३, २६) य (=य २, २, १, ३) य—क—
सु=क=य २, ३, ७२ च्च=च १, १२, २६ स्वा०=चन्द्रयो चन्द्रो—हिययं । दो बार भी होता है—बहु—
क—र—सु=बहुवचन । बहु । स्वार्थोच्चारण में नी
भाषा के नियम हैं । वदन—क=वतनक ५, २, १६ द्र ।
निजितकषायः=डिल्ल—मुख—डुल्ल—सु=१, ४, २३
नि=णि ३६ य=स २, १, ७ ख=ह, २, २, १, ३
त=य ३, ६८, ७४ जि=जिज=णिजिज्यकमायिल्लो
मुहुल्लं । पक्षे नि...यो मुहुं । २३ । विद्युत—१, १, ३३
अन्ध—पत्त (=च २, ३, ६८, ७४)—पीत—प्र० सू०
स—सु=स्वा० अन्धो, लो । पत्तो लो । पीत=२, १,
२५ त=वा—व पक्षे २, २, १, १, १, २६ अ=पीतलं
पीतलं पीतं । २४ । स (=स—१, ४, ३६) नैष=डियं
—ऐस्—जोः=सणियं । मनाक्—रद वा—डयं—डियं
—आक् लोप, पक्ष में १, १, २८ क—लुप् २, १, ३२ न
=ण=वय, गियं—मणा । २८ । मीस (=मिश्र २, ३,
६८, १, २, ७, ४, ३६) डालिय—डी. लुर्=स्वा०=मीसालियं मीसं । दीहरो २, ३, ६३ द्र० । ३० ।

॥ तद्धित सम्पूर्ण ।

[अथान्वय प्रकरणम्]

अव्ययम् । २, ४, ३२ ।

कौ० अधिकारोऽव्ययस्य समाप्ति यावत् । तेनेतः परं
वक्ष्यमाणा अव्यय संज्ञा स्युः ।

प्रश्नविभक्तयोः किणोमणे । २, ४, ३३ ।

कौ० क्रमादनयोरर्थयोरेतो प्रयुज्यते । किणो तिणि-
वि गुत्ताओ करेसि । किम् तिस्तोऽपि गुप्तोः करोषि !
मणे अयंमुणा । किस्विमुनिः । ३३ ।

निश्चयनिर्धारणयो बँले । २, ४, ३५ ।

कौ० बँले ठाणगवासी मुणो । स्थानकवासी मुनिरेव ।

निर्धारणे । सब्बाणं साहूणं ठाणगवासी साहूकम्म-
दलने सूरु । सर्वेषां साधूनां स्थानकवासी एव कर्म
दलने शूरः ।

केवल्ले णवर णवरं । २, ४, ४६ ।

कौ० जिणवयणं सुण । णवरं सदोरयमुहवत्थियं-
गेण्हसि । केवलं सोदरकं मुखं वस्त्रिकां गृह्णासि ।

स्वयमोऽर्थेत्थणाऽप्पणो । २, ४, ७०, ६७ ।

कौ० अप्पणाणइकल्लाणं कुणइ जणो । स्वयमेव
कल्याणं करोति जनः । अप्पणो चेअ मुणीकसायं
छडुइ । स्वयमेव मुनिः कषायं मुञ्चति ।

एवार्थेणइच्च चिअचेअ । २, ४, ५४ ।

कौ० मुणी चिअ धम्मं मुणइ । मुनिरेव धर्मं
जानाति । एवं णइच्च चेअ इत्येते प्रयोज्याः ।

इर किर हिर किलार्थे । २, ४, ६८ ।

कौ० सो जाणइ इर सियावायरहस्सं । स
जानाति किल स्याद्वादरहस्यम् । एवं किर हिर ।
पक्षे किल ।

सिद्धा इवार्थे पिव सिव व द्ध विअ विव । २, ४,
७० ।

॥ इत्यव्यय प्रकरणम् ।

[अथ सुबन्त प्रकरणम्]

॥ तत्र पुलिङ्गाः सामान्य शब्दाः ॥

आहणात् सुपोनाम्नः । ३, १, १ ।

कौ० 'ण्हं' (३, २, ३२) मिति सूत्रं यावदव-
मधिकारः । तेन इतः परं वक्ष्यमाणं कार्यं नाम्नः
परस्य सुपो विभक्ति विपरिणम्य सुपिपर नाम्नश्च-
स्यादिति बोध्यम् । तत्रादौ—जिन—सु=इति
स्थितौ—

दी० आण्हदिति । ३, २, ३२ सूत्र तक अधिकार होने से
आगे होने वाला कार्य नाम से पर सुप् तथा विभक्ति
विपरिणाम से सुप् से पूर्व नाम का सम्बन्धी होगा । यह
जानना ।

चिद् विसर्गस्य चाक्खोवे डेत्वार्वे । ३, १, १३ ।

कौ० अतः परस्य विसर्गस्य सोश्च रोड् स्यात्

नत् वलीवे । द्वित्वाटिलोपः । एवमग्रेऽपि । वानि-
वर्तकं चित् । १, १, १२ । सर्वतः = सन्वयो ।
जिणो । आर्षे जिणे । वलीवे तु हेमाण ।

बी० चिदिति । अकार से विसर्ग तथा सु के स्थान में
चित् तथा चित् ओ होता है । द्वित्व होने से टिलोप होता
है । चित् से आ की निशानि होती है । शब्द (= त २,
३, ६०, ७४) तः (= तस्) प्र० सू० तः = तो २, २, १,
त—लुप् १, १, २६ असंघि = सन्वयो । जिण (= न २,
१, ३२) —सु = प्र० सू० ओ (इ) = जिणो । आर्ष में—
(एङ् = जिणे) हे णाण ३, १, २६ द्र० ।

अशशसोक्लुप् । ३, १, ४ ।

कौ० नाम्नः परयोर्जशशसो क्लुप् स्यात् ।
दित्वात्पूर्वदीर्घः । द्विवचने बहुवचनम् । ३, २, ४०
इति द्वित्वे बहुवचने च जसिजिणा । सम्बोधने—हे जिण—
सु = इति स्थितौ—

बी० जसिति । नाम से पर जस् तथा णस् को दित् लुप्
होता है । जिण—ओ = ३, २, ४० जस् = प्र० सू०
लुप् १, १, १४ दीर्घ = जिणा । जिनौ जिनाः इत्यर्थः ।

वा क्लुबोडौ । ३, १, ४१ ।

कौ० नाम्नः परस्य संबुद्धेः सोः स्थाने 'अक्ली-
वादि (३, १, २५) ति' 'चिद्विसर्गस्थचे' (३, १, १३)
ति च प्राप्तावेतो वास्तः । पक्षे सोलुप् । ३, १, ११ ।
इति लुप् । हे जिण । जसि—हे जिणा ।

बी० नाम से पर सु को दलुप् तथा ओङ् विकल्प से होते
हैं । जिण—सु = प्र० सू० वा—ओङ्—पक्षे लुप् = हे
जिणो हे जिण । जसि पूर्ववत् ।

अमोमच् । ३, १, ३ ।

कौ० नाम्नः परस्यामो मच् स्यात् । मश्चन्द्रच् ।
१, १, ४२ । चन्द्रोऽनुस्वारः । १, १, ८ । जिणं ।

बी० नाम से पर अस् के स्थान में मच् होता है । जिण—
अस्—१, १, ४२ चन्द्र = जिणं ।

याऽनुदोत्तोभ्यस्शसोरेत् । ३, १, १७ ।

कौ० दु—दो—तो इत्येतान् वर्जयित्वाभ्यसादेशे
शसादेशे च दलुपि परे नाम्नोऽतः स्थाने एत्वं वा
स्यात् । जिणे जिणा ।

बी० दु—दो—तो भिन्न भ्यसादेश तथा शसादेश से पूर्व
अ—को ए विकल्प से होता है । जिण—णस्—३, १, ४
दलुप् प्र० सू० वा—ण—णे—जिणे । पक्षे जिणा ।

टाया डेणजातस्तु णः । ३, १, १७ ।

कौ० अतः परस्याष्टायाडेणच् स्यादादन्तात्पुंसस्तु
णः । जिणेण जिणणं ।

बी० अत से पर टा के स्थान में दित् तथा चित् एण तथा
आदन्त पुल्लिङ्ग से पर टा को ण होता है । जिण—टा—
प्र० सू० एण—टिलोप—१, १, ४३ वा० चन्द्र = जिणेण
जिणेण ।

हिहिहिंभिसः । ३, १, ५ ।

कौ० नाम्नः परस्य भिसः स्थाने एते त्रयः स्युः ।

भिस्तुपि चित् । ३, २, ३७ ।

कौ० भिस्तुयोः परयोरतः स्थाने नित्यमेत्वं
स्यात् । जिणेहि, हि, हिं ।

बी० नाम से पर भिस् के स्थान में हि, हि, हिं ये तीन
आदेश होते हैं । जिण—भिस् = प्र० सू० हि—हि—
हिं—ण = ने = जिणेहि ३ ।

सर्वत्र चतुर्थ्यन्ते । ३, २, ३७ ।

कौ० प्राकृते सर्वत्र चतुर्थ्यन्ते षष्ठ्यन्तं प्रयु-
ज्यते । वाङ्मन्तं तादर्थ्यङ्गन्ते । ३, २, ३८ । जिण-
स्स । जिणाण, णं । जिणस्स जिणाय वा । जिनार्थ-
मित्यर्थः ।

बी० सर्वेति । प्राकृत में सर्वत्र चतुर्थ्यन्त के स्थान में
षष्ठ्यन्त प्रयुक्त होता है एवं तादर्थ्यङ्गन्त के स्थान में
विकल्प से षष्ठी के एकवचनान्त प्रयुक्त होता है । प्रक्रिया
षष्ठी में द्र० ।

अणो तो पञ्चम्यामचोदीर्घः । ३, १, ८ ।

कौ० 'णोत्तो' इत्येतीत्यक्त्वा पञ्चम्यादेशेषु
नाम्नोऽचोदीर्घः स्यात् । अणो तो इति किम् ।
मुणिणो जिणत्तो ।

बी० अणोत्तो इति । णो तथा सो वर्ज पञ्चम्यादेश से पूर्व
नाम के अच् को दीर्घ होता है ।

डिडिस्योरेड्दुपौ । ३, १, १४ ।

कौ० वेत्यनुवर्त्य । अतः परयोडिडसोः स्थाने क्रमोदड्दुपौ वास्तः । जिणा । पक्षे—

पञ्चम्या हिः । ३, १, १५ ।

कौ० अतः परस्याः पञ्चम्याडसेभ्यसश्चहिर्वा स्यात् । जिणाहि-पक्षे—

बी० डीति । अत् से पर डि को एड् तथा डसि को द्लुप् एवं पञ्चमीडसि—भ्यस् को ही विकल्प से होते हैं । जिण—डसि—प्र० सू० द्लुप् पक्ष में हि—३, १, ८ दीर्घ—जिणा, जिणाहि ।

हिनतोबुदोत्तोडसेः । ३, १, ६ ।

कौ० नाम्नः परस्यडसेरेते चत्वारः स्युः । जिणाहिनतो, जिणाउ, जिणाओ जिणतो ।

बी० नाम से पर डसि के स्थान में दु—दो—हिनतो—तो ये चार अवेश होते हैं । जिण—डस्=प्र० सू० दु—दो—हिनतो तो, ८ सू० दीर्घ—जिणाउ, ओ, हिनतो । अणोत्तो निषेध से दीर्घभाव—जिणतो । मुणिणो ३, १, २३ ६० ।

सुन्तो चभ्यसः । ३, १, ७ ।

कौ० नाम्नः परस्य पञ्चम्याभ्यसः स्थाने सुन्तो चादुदो हिनतो तो इति में पञ्चादेशः स्युः । जिणेहि, जिणाहि, जिणसुन्तो जिणासुन्तो । जिणेहिनतो जिणाहिनतो जिणाउ जिणाओ जिणतो ।

बी० सुन्तो इति । नाम से पर पञ्चमी भ्यस् के स्थान में सुन्तो आदि पांच आदेश होते हैं । जिण—भ्यस्—१५ वा—हि—पक्षे प्र० सू० सुन्तो—हिनतो उ—ओ (दु—दो) तो—१० सू० वा० अ—ए पक्ष में ८ दीर्घ—जिणे, णा—हि । जिणे, णा हिनतो । जिणे, णा—सुन्तो । अदुदोत्तो निषेध से एत्वा भाव = जिणाउ, ओ । अत्तो तो निषेध से—जिणतो ।

डिडसोमिठ्सठी । ३, १, ६ ।

कौ० नाम्नः परयो डिडसोः क्रमान्मिठ्सठी स्तः । जिणस्स ।

बी० डीति । नाम से पर डि तथा डस् को क्रम से मिठ् तथा सट् होता है । जिण—ड सु—प्र० सू० ४ (५)—१, १, १५ स्स—जिणस्स ।

णवामः । ३, १, ११ ।

कौ० नाम्नः परस्याऽऽमः स्थाने दित्-णः स्यात् । जिणाण जिणाणं डो-जिणे जिणम्मि । आर्षे डोः सिः सपूर्वचन्द्रः । ३, १, १० । जिणंसि । सुपि-जिणसु जिणसु । एवं वीरगणधरगौतमादयोऽदन्ताः ।

बी० णवेति । नाम से पर आम् में रथान में ण (द्व) आदेश होता है । जिण—अम्=प्र० सू० ण (द्व) १, १, १४ दीर्घ—जिणाणा । ४७ णं=जिणाणं । जिण—डि—३, १, १० जिणंसि ३, १, १४ वा—ए (ड्व) टिलोप—पक्षे ६ मिठ् १, १, १५ द्वित्व—जिणे जिणम्मि । जिण—सु (प) =३, १, १८ ण=णे १, १, ४७ वा=चन्द्र=जिणसु, जिणसु । एवं वीर गणधर गौतमादि । अदन्तों के रूप जिनवत् होते हैं ।

[आकारान्ताः पुं. शब्दाः]

कौ० गोपा=गोवा—गोवा । हे गोवा २ । अमि—गोवा । शसि—गोवा । टागडेण जातस्तु णः ३, १, १६ । गोवाण, णं । भिसि गोवाहि, हि हिं । डसी—गोवाहिनतो, उ, ओ, तो गोवत्तो । अदन्तत्वा भावाश्च हि द्लुपौ । भ्यसि—गोवा—सुन्तो, हिनतो—उ तो । अदन्तत्वादेव नैत्वम् । डे ड सीः—गोवस्स । भ्यसामोः—गोवाण, णं डो—गोवामि । सुपि—गोवासु गोवासु । एवं विश्वधा हाहादयोऽपि ।

॥ इत्याकारान्ताः ।

बी० गोपा—२, १, ४१ पा=वा—गोवा—सु—जस्—जस्=३, १, ११, ४ लुप्=गोपा ३, संबोधन—गोवा २ । गोवा—अम=३, १, ३ म (च्)=१, १, ४२=गोवा । गोवा—टां=३, १, १६ ण १, १, ४७ वा—चन्द्र=गोवा—ण णं । गोवा—अभस्=३, १, ५=गोवा—हि, हिं, हिं । गोवा—डसि—३, १, ६ हिनतो, उ, ओ तो, गोवा—हिनतो, उ, ओ, १, २, ३६ ह्रस्व=गोवत्तो । भ्यस्=सुन्तो, हिनतो उ, ओ, तो=गोवा सुन्तो ५ । डे=डस्=३, १, ६, १, १, १५=स्स=१, २, २६=गोवस्स । भ्यस्=आम्=३, १, १० ण णं=

गोवाण् णं । डि—३, १, ६, १, १, १५, १, २, ३६ = गोवन्मि । गोवासु, सु । एवं बीसवा (=विश्वपा—२, ३, ६८, १, २, ७, ४, ३६, २, १, ४१) हा हा इत्यादि के रूप गोवावत् ।

[अथ—इदुदन्ताः पुंशब्दाः]

अवलीवात्सो दलुप् । ३, १, २५ ।

कौ० इदुदन्तादनपुंसकात्सोदलुप् । मुणी । हे मुणी, हे मुणि ।

बी० अवलीति । इदन्त तथा उदन्त क्लीब से पर सु को दिव् लुप् होता है । मुणि—(=मुनि २, १, ३२)—सु=दलुप्=१, १, १४ दीर्घ=मुणी । हे मुणि—सु ४१ दलुप्—विकल्प, पक्षे ११ लुप्=हे मुणी, मुणि ।

पुंसो जसो डउ डओऽवोऽप्यतस्तु । ३, १, २१ ।

कौ० पुल्लिङ्गादिदुदन्तात् परस्य जसो डितो—अउ, अओ, उदन्तात्तुऽवोऽपि वा स्युः । मुण्डउ मुणओ । पक्षे—

शसश्चणो । ३, १, २२ ।

कौ० उक्ताज्जणसोः स्थाने वा णो स्यात् । मुणिणो । पक्षे—दलुप् । मुणी । अमि—मुणि । णसि—मुणिणो—मुणी ।

बी० पुंसइति । इदुदन्त पुल्लिङ्ग से पर जस् को डउ; डओ, उदन्त से डवो भी होते हैं, एवं जस्—शस् को णो विकल्प से होता है । मुणि—जस्=प्र० सू० डउ उओ टिलोप=मुणउ, ओ । पक्ष में २२ णो=मुणिणो पक्षे ३, १, ४, १, १, १४=मुणी । सम्बोधन में जस्वत् । मुणि—अम्=३, मच् १, १, ४२=मुणि । मुणिणो मुणी । जस्वत् ।

टाया णाच् । ३, १, २४ ।

कौ० पुंक्लीवादिदुदन्तात्परस्याष्टाया णाच् स्यात् । मुणिणा ।

बी० टति । इदुदन्त पुंनपुंसक से पर टा को णा आदेश होता है । मुणि—टा=प्र० सू० णा=मुणिणा ।

इबुतोदीर्घः । ३, १, १६ ।

कौ० भिस्सुपोः परयोरिदुतो नित्यं दीर्घः । मुणीहि,

हि, हिं । क्वचिन्न । दिअ भूमिसु दाण जलोत्ति-याई । द्विज भूमिषु दान जलोत्तितानि । क्वचिद्वा । भ्रमिषु=भमिसु भमोसु ।

बी० इदुदन्तः । दिअ भूमि लुप् से पुर्व इकारोकार प्रत्येक को दीर्घ होता है । मुणिभिस्=३, १, ५ हि, हिं, हिं प्र० सू० दीर्घ=मुणी—हि ३ । कहीं नहीं तथा कहीं विकल्प अ. सं. टी. ३ ।

क्लीवाच्च डसिडसोः । ३, १, २३ ।

कौ० इदुदन्तात् क्लीवात्पुंसश्च परयोर्डसिडसो वा णो स्यात् । मुणिणो । पक्षे मुणीहिन्तो, उ, ओ, णितो । भ्यसि—मुणीसुन्तो ५ । डे डसोः—मुणिणो मुणिस्स । भ्यसामोः—मुणीण, णं । डो=मुणिम्मि । सुपि—मुणीसु, सुं । एवं यतिगिरिकणिकव्यादयः । एवमेव भुतिवत् साधु वायु भान्वादयः । केवलं जसि—साहवो वायवा भाणवो ईति ।

बी० क्लीवेति । इदुदन्त पुल्लिङ्ग तथा नपुंसक से पर डसि—डस् के स्थान में विकल्प से णो होता है । मुणि—डसि=प्र० सू० वा. णो अणोत्तो ३, १, ८ निषेध से अदीर्घ=मुणिणो । पक्ष में ६ हिन्तो, उ, अ, तो ।

[इदुदन्ताः सा पुंशब्दाः]

ईदुतोः विषयः । ३, १, ३६ ।

कौ० क्विबन्तयो रीदुदन्तयो ह्रस्वः स्यात् । ग्रामणी --ग्रामणि, खलपू, —खलपु—ग्रामणां खलपू इत्यादि मुनिवत्, साहवच्च ।

बी० ईदुतोरिति । विषयप्रत्ययान्त ईदन्त तथा उदन्त को ह्रस्व होता है । ग्रामणी—खलपू—सु=प्र. सू. ह्रस्व=२, ३, ६८ ग्रा=गा स्वा.=ग्रामणी खलपू । शेष मुनिवत् तथा साधुवत् ।

[अथ ऋदन्ताः]

कौ० कत्तु (=तृ २, ३, ६८, ७४)—सु इति—स्थितो—

सावत् । ३, १, ५० ।

कौ० सौ परे ऋतः स्थाने आत्वं वा स्यात् । कत्ता । पक्षे 'सुप्यारच्' । ३, १, ४५ । कत्तारो । जसि—कत्तारा ।

बी० साधारणित । सु से पूर्व ऋ को आ विकल्प से होता है । उपक्ष में सुप् से पूर्व आर नित्य होता है । कत्तु—सु=प्र० सू० तु—तार ३, १, ११, १२ सु=लुप् ओङ्—टिलोप=कत्ता, कत्तारो । कत्तार—जस्=३, १, ४, १, १, १४ कत्तारा ।

ऋतोडः । ३, १, ४३ ।

कौ० ऋदन्तात्संबुद्धेः सोर्वाडः स्यात् । हे कत्त । पक्षे हे कत्तारो हे कत्तार । जसि—हे कत्तारा । शेषं जिनवत् ।

बी० ऋतइति । ऋदन्त से पर संबुद्धि सु से स्थान में ड होता है । डित्वात् टिलोप होता है । हे कत्तु—सु=प्र० सू० अ (ड) टिलोप=हे कत्त । पक्षे हे कत्तार—सु=३, १, ४१ ओङ्, ११ सुलुप्=हे कत्तारो हे कत्तार । ३, १, ४ जस्=दलुप्=हे कत्तारा ।

धाऽस्वभाभ्युत्संज्ञायां यथादर्शनम् । ३, १, ४६ ।

कौ० सु-अम्-आम् वजितेषु सुप्सु परत ऋतः स्थाने उत्वं वा स्यात् । कत्तउ कत्तओ कत्तवो कत्तुणो कत्तु इत्यादि साधुवत् । एवं हर्तुं भर्तुं दातुं घातुं प्रभृतयो यौगिकाः शब्दाः । येतु रुढाः पितृ मातृ भ्रातृ जामा-त्रादयस्तत्र विशेषः । पिआ । पक्षे—

बी० वेति । सु. अम्—आम् वर्ज सुप् से पूर्व ऋ के स्थान में उकार विकल्प से होता है । कर्त्तु—जस् प्र. सू. तु=तु ३, १, २१ जस्=डउ, डओ, डवो, २२ गो, ४ दलुप्=कत्तुउ कत्तओ कत्तवो कत्तुणो कत्तु इत्यादि साधुवत् । इस तरह हर्तुं भर्तुं आदि यौगिक का रूप कर्त्तुवत् । संज्ञावाची पितृ मातृ आदि का रूप में विशेष—सौ—पितृ—सु=३, १, ५० तु=त २, २, १ आ ३, १, ११ सु लुप्=पिआ । पक्ष में ।

अरच्संज्ञायाम् । ३, १, ४८ ।

कौ० संज्ञायां ऋतः स्थाने सुपि परेऽस्वस्यात् । आरजापवादः । पिअरो । पिअरा पिअरं पिअरे पिअरा इत्यादि जिनवत् । संबुद्धौ तु—

बी० अरेति । संज्ञा में ऋ के स्थान में सुप् पर नित्य अर आदेश होता है । पितृ=सु=प्र. सू. तु=तर २, २, १,

त=लुप् ३, १, १२ सु=ओङ्=पिअरो । पिअर—जस्=३, १, ४ दलुप्=पिअरा इत्यादि जिनवत् ।

डरं संज्ञायाम् । ३, १, ४४ ।

कौ० ऋदन्तात्परस्या. संबुद्धेः सो डरं वा स्यात् । हे पिअरं । पक्षे 'ऋतोड' हे पिअ । 'अरच्' हे पिअरो हे पिअर । क्वचित्तु संज्ञायां यथादर्शनं धाड स्वमा-मीत्युक्तेः जषणस्सिडस्सुपिउणो । रायां—पिउण । भिसि—पिऊहि, हि हिं । सुपि—पिऊसु पिऊसु । पक्षे पिअरेत्यादि । अत्र सप्तम्येकवचने नास्त्यु-त्वम् ।

बी० डरमिति । ऋदन्त से संबुद्धि सु के स्थान में डित् अर आदेश विकल्प से होता है । हे पितृ—सु=प्र० सू० अरं टिलोप ३, २, १, त=लुप्=हे पिअरं । पक्षे ३, १, ४३, ड हे पिअ । पक्षे त्=अर—त—लुप् ३, १, ४१ सु=ओङ् हे पिअरो । पक्षे ११ सुलुप्=हे पिअर । संज्ञा में न्याय दर्शन ऋ को उ विकल्प से होता है । अतः पिउ—जस् णस्—डसि डस्=३, १, २१, २२ गो 'अणोत्तो' निषेध से ऽ दीर्घ—पिउणो । पिउ—टा=३, १, २४ णा—पिउणा । पिउ—भिसि=३, १, ५, १६ पिऊहि, हिं हिं । पिऊसु, सु । सप्तमी—एकवचन डि में उत्त्व नहीं होता है ।

[अथा जन्त स्त्रीलिंग प्रकरणम्]

कौ० दया सु इति स्थितौ सोर्लुप् (३, १, ११)=दया । दया—जसिति स्थितौ—

वास्त्रियासुदोदौ । ३, १, २६ ।

कौ० स्त्रियांवर्तमाना भ्नाभ्नः परयोऽशसोः स्थाने प्रत्येकमुदोदौ वा स्तः । दित्वात्पूर्व दीर्घः । दया उ दयाओ । पक्षे जषणकेदलुप् (३, १, ४) । दित्वं तु सत्यादी सफलम् ।

बी० स्त्रीलिंग नाम से पर जश् तथा णस् के स्थान में प्रत्येक उद् तथा ओद् ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । दया—जस्=प्र० सू० जस्=उ (द) ओ (द)=दया उ, ओ । पक्ष में ३, १, ४ दलुप्=दया ।

एडापः क्वचिदोऽपि । ३, १, ४३ ।

कौ० आवन्तात्संबुद्धेः सोरेड् वा स्यात् । डित्वादि-

लोपः । हे दये हे दया । जसि पूर्ववत् । ववचिदो-
उपि—अम्मो भणामि । भणिए । अम्ब । भणामि
भणितान् । आप् इति किम् । हे माउच्छो ।

बी० एडापि इति । आवन्त से पर संबुद्धि गु के स्थान में
विकल्प से एड होता है । कहीं पर ओड भी । यथा—अम्ब
सु—प्र० सू० सु—ओड् टिलोप २, ३, ६८, ७४ म्ब—
म्म—अम्मो । हे दया—सु—प्र० सू० एड्—टिलोप—हे दये
पक्षे हे दया । आपः क्यों ? हे मातृप्यसु—सु १, २, ३५
वृ—क तु—ति—२, २, १ तु, लुप् २, २, २० त्वसु—
च्छा ३, १, ११ सु—लुप्—हे माउच्छो ।

अनिह्रस्वः । ३, १, ३८ ।

कौ० स्त्रियां दीर्घान्तस्थ नाम्नो ह्रस्वः स्यादामि परे
दयं । जसि जस्वत् ।

बी० अमीति । दीर्घान्त स्त्रीलिङ्ग नामको अम् परे ह्रस्व
होता है । दया—अम्—प्र० सू० या—य ३, १, ६ अम्—
म्=१, १, ४२ चन्द्र=दयं ।

टाडिडसां चित् । ३, १, ३२ ।

कौ० स्त्रियां नाम्नः परेषामेषां स्थानेऽदादि देवो
नित्यं स्युः । दित्वादीर्थः ।

बी० टाडिडसां । स्त्रीलिङ्ग नाम से पर टादि के स्थान में
नित्य अ—आ—इ—ए ये चार आदेश होते हैं ।

आभ्रातः । ३, १, ३३ ।

कौ० आदन्तात्परेषांङ्सिङ्सामात्वं न स्यात् ।
दयाअ दयाइ, दयाए । दयाहि, हि, हिं ।

बी० आदिति । आदन्त नाम से पर ङ्सि टाडि—ङ्सा को
आ नहीं होता है । दया—टा=प्र० सू—अ—इ—ए=
दया अ, इ, ए ।

उसेरदादिदेवः । ३, १, ३१ ।

कौ० स्त्रियां नाम्नः परस्य ङसे रेते वा स्युः । दया-
अ, इ, ए । पक्षे यथाप्ताप्तम् । दयाहिन्तो, उ, ओ,
दयात्तो । म्यसि—दयासुन्तो ५ । डिङ्सोष्ठावत् ।
आमि—दयाण—सुपि दयासु । एवं माला शाला-
दयोऽपि ।

। इत्याकारान्ताः ॥

बी० इसोरिति । स्त्रीलिङ्ग नाम से पर ङ्सि के स्थान में
अइ, आइ, इइ तथा एइ ये चार आदेश विकल्प से होते हैं ।
दया—ङ्सि—प्र० सू० ङ्सि—अ—आ, इ, ए, पक्षे
३, १, ६ हिन्तो उ, ओ, तो—दयाअ, दयाइ, दयाए ।
दयाहिन्तो, दयाउ, दयाओ । १, २, ३६ ह्रस्व—दयन्तो ।
दया—म्यस्—३, १, ७ सुन्तो हिन्तो—उ—ओ—
नो—दयासुन्तो ५ । डि ङस् में टावत् । दया—आम्
३, १, १० ण—दयाण, णं । दयासु । इसी तरह माला
शाला आदि रूप करना ।

[अथ इदुदन्ताः स्त्रीलिङ्ग शब्दाः]

अक्लोवात्सोद्लुप् । ३, १, २५ ।

कौ० इदुदन्तादक्लोवा सोद्लुप् स्यात् । गुत्ती
जशसोः—गुत्तीउ, गुत्तीओ, गुत्ती । हे गुत्तो, हे गुत्ति ।
हे गुत्ती, उ—ओ । अमि—गुत्ति । टा—डि—ङस्सु
—गुत्तीअ, गुत्तीआ, गुत्तीइ, गुत्तीए । भिसि—गुत्तीहि,
हि, हिं । ङसी—टावत् । पक्षे गुत्तीहिन्तो, उ, ओ
गुत्तितो । म्यसि—गुत्ती सुन्ता इत्यादि ।
डिङ्सोष्ठावत् । आमिगुत्तीण णं । गुत्तीसु, सुं । एवं
मतितत्तिनति वृद्धयादयः । धेनुवादि गुप्तिवत् ।

। इतीदवन्ताः ।

बी० अक्लीति । इदुदन्त अक्लीव नाम से पर सु को द्लुप्
होता है । गुप्ति २, ३, ६६, ७४ प्ति=ति=गुप्ति—
सु=प्र० सू० द्लुप् १, १, १८ दीर्घ=गुत्ती । गुप्ति—
जस्—जस्=३, १, २८ उद्—ओद्, दीर्घ=गुत्तीउ, ओ ।
पक्षे ३, १, ४ द्लुप् दीर्घ=गुप्ति । हे गुप्ति—पु—३, १,
४१ वा—द्लुप् १, १, १८ दीर्घ पक्षे ३, १, १, ११
लुप्=हे गुत्ती हे गुप्ति । जसिपूर्ववत् गुप्ति—अम्=३,
१, ३, ११, ४२=गुप्ति । गुप्ति—टा—डि—ङम्=
३, १, ३, १, १, १, १४=गुत्तीअ ४ । गुप्ति—भिसु=
३, १, ५, १६=गुत्तीहि, हि, हिं । गुप्ति—ङ्सि=३,
१, ३० वा—उद्, आद्, इद्, एद्—१, १, १८ दीर्घ=
गुत्तीअ, आ, इ, ए । पक्षे ३, १, ६, ८ गुप्तिङ्गितो, उ,
ओ, गुत्तितो । गुप्ति—म्यस्=३, १, ७, ८ गुत्तीसुन्तो
५ । गुप्ति—आम्=३, १, १० णद्, दीर्घ=गुत्तीण,
णं । गुत्तीसु, ३, १, १६ दीर्घ=गुत्तीसु, सुं । एवं मति
आदि का रूप जानना । धेनु आदि का गुप्तिवत् ।

[अथ—ईदन्ताः ।]

ईत सोश्चात् । ३, १, ३६ ।

कौ० स्त्रियामीदन्ताभ्यः परेषां सुजशसांमाद् वा स्यात् । लक्ष्मी--लच्छीआ ।

सम्बुद्धेः । ३, १, ४० ।

कौ० संबुद्धयन्तस्येदुतो ह्रस्वः स्यात् । हे लच्छि । जशसोः--लच्छीआ, लच्छीउ, लच्छीओ, लच्छी । अमि लच्छि । शेषं बुद्धिवत् । एवं नदी, गौरी त्यादयोऽपि । इति-ईदन्ताः ।

बी० संबुद्धे रिति । संबुद्धयन्त के इत् तथा उत् का ह्रस्व होता है । हे लच्छी सु—प्र० सू० च्छी—च्छि ३, १, ११ म्=हे लच्छि । लच्छी—जस्—जस्=३, १, २६ आ २८ उ, ओ ४ दलुप्=लच्छीआ, उ, ओ । लच्छी—अम—३, १, ३८ च्छी=च्छि ३ अम्=मच्=१, १, ४२ चन्द्र=लच्छि । बांकी बुद्धिवत् । लच्छीवत् नदी गौरी आदि का रूप होता है ।

[अथ—ऊदन्ताः ।]

कौ० बधू—२, १, ७ ध=ह ४२ व=व=वहू=सु=वहू । हे वहू । जशसोः—वहूउ वहूओ वहू । शेषं लच्छीवत् । इत्युदन्ताः ।

बी० बधू—२, १, ७ धू=हू ४२ व=व=वहू=सु=सुप्=वहू । हे वहू=सु ३, १, ४० हू=हू सु=सुप् हे वहू । वहू—जस् जस्=३, १, २८, ४८ वहू उ, ओ, वहू । शेष लच्छीवत् । इति ऊदन्ताः ।

[अथ—ऋदन्ताः ।]

मातरि जनन्यामाच् । ३, १, ४६ ।

कौ० चि० । जननी वाचके मातृशब्दे ऋतः स्थाने सुप्याच् स्यात् । मातृ-सु-जसित्यादि=प्र० सू० तृ=ता २, २, १, ३ ता=या=माया, मायाउ मायाओ माया इत्यादि दयावत् । वाऽस्वमि (३, १, ४८) त्युत्वेतु धेनुवत्—माउउ इत्यादि । सुपीत्येव । मातृ देवः=माइदेवो ।

बी० मातरीति । जननीवाची मातृ शब्द में ऋ को आ होता है सुप् परे । मातृ—सु जस् आदि आने पर प्र० सू० तृ=ता=२, २, १, ३ या ३, १, ११ सु=लुप्=

माया । ३, १, २८, ४ मायाउ, मायाओ माया—इत्यादि दयावत् । ३, १, ४८=तृ=तु=२, २, १, १, २६ उ—माउ—जस्=माऊउ माऊओ इत्यादि धेनुवत् । मातृ—देव—सु १, ३, ३५ तृ=ति=इ ३, १, १३ सु=ओइ=माइदेवो । यही पर में सुपन होने से आ नहीं होता है ।

देवतायामराच् । ३, १, ४७ ।

कौ० देवतार्थ के मातरि ऋतः अराच् सुपि । मायरा--मायराउ, मायराओ मायरा इत्यादि दयावत् । नमोमारायणं (नमोमातृभ्यः) इदुतौ मातरी (१, ३, ३५) तीत्वे तु माईणं ।

बी० देवतेति । देवता वाची मातृ में गुप् से पूर्व ऋ को अरा आदेश होता है । प्रक्रिया दयावत् ।

। इति स्त्रीलिङ्ग प्रकरणम् ।

स्वस्त्रादेशाच् । ३, १, ३७ ।

कौ० स्त्रियांस्वस्त्रादेः डाच् प्रत्ययः स्यात् । डित्वा-द्विलोपः । स्वसू=ससा दयावत् । एवं दुहितृ ननान्द्रा दयः ।

बी० स्वसंति । स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान स्वस्वादि से पर डाच् प्रत्यय होता है । स्वसू—डाच्—द्विलोप=२, ३, ६८ स्व=स ससा=रूपसिद्धि दयावत् । एवं दुहितृ=दुहिया—ननान्द्र=ननान्द्रा इत्यादि ।

[अथ—नपुंसक प्रकरणम्]

क्लीवावचोऽसम्बुद्धे मञ्जुपौ । ३, १, २६ ।

कौ० अजन्तात्क्लीवात्परस्य सोः स्थाने मो जानु-बन्धो लुप् चेत्येती स्तः संबुद्धेस्तु न । बाहुलकान्ना-दन्ताल्लुप् । ज्ञानं=णानं । हे णान । अक्लीवे इत्युक्तेरोड् न ।

बी० क्लीवेति अजन्त नपुंसक से पर असंबुद्धि सु को म तथा ज ह्रसंज्ञक लुप् होता है । ज्ञान—सु=२, १, ३२ न=ण ३, ३६ ज=ण प्र० सू० सु=म्=१, १, ४२ चन्द्र=णानं । हे णान—सु ३, १, १३ में अक्लीवे निषेध से ओड् नहीं बित्तु ११ से लुप्=हे णान । बाहुलकात् अदन्त से लुप् नहीं होता है ।

जशसोर्दिङ्णिदः । ३, १, २७ ।

कौ० क्लीवादजन्तो जशसे रेते दितः स्युः दित्वा-
त्पूर्व दीर्घः । णाणाइं णाणाइं णाणाणि । पुनस्तद्वत् ।
शेषं जिनवत् । एवं धन—वन—फलादयः ।

॥ इत्यदन्ताः ।

बी० अजन्त नपुंसक से पर जस् शस के स्थान में दित,
इं ईं तथाणि ये तीन आदेश होते हैं । णाण—जस्—
शस्=प्र० सू० इं ईं, णि १, १, १४ दीर्घ=णाणाइं,
णि । णाण—अम्—३, १, ३ सू=चन्द्र=णाणं ।
णाण—शस्=जस्वत् । शेष जिनवत् । इसी तरह धन वन
फलादि का रूप होता है ।

इत्यदन्ताः ।

[अथ—इदुदन्ताः]

कौ० दहि, महुः (—दधि, मधु २, १, ७)—सु=दहि
दहिं । हे दहि । महुं महुं । हे महु । जशसोः—
दहीइं दहीइं दहीणि महुइं महुइं महुणि । अमि—
दहि महु । शेष मुनिवत् साधुवच्च । दहि महु इति
सु सिद्ध संस्कृतात् ।

इतिदुदन्ताः ।

बी० दहि—महु—सु=३, १, २६, म्—७ लुप् १, १,
४२ चन्द्र, दहि महुं १३ दहिं महुं । दहि महु रूप तो सिद्ध
संस्कृत दधि मधु से होता है । हे दहि—महु—सु=३, १,
११ सु=लुप् हे दहि, महु । दहि—महु—जस्=शस्=
३, १, २७, १, १, १४ दहीइं, ईं णि । महुइं, ईं णि ।
दहि—महु—अम्=३, १, ३ सू=४२ चन्द्र=दहि
महुं । शेष मुनि तथा साधुवत् ।

[अथ—ऋदन्ता नपुंसकलिङ्गाः]

कौ० कर्त्तृ—कर्त्तारं, कर्त्ताराइं कर्त्ताराइं कर्त्ताराणि ।
कर्त्तूइं कर्त्तूइं कर्त्तूणि । हे कर्त्तार । हे कर्त्ताराइं,
ईं, णि । शेष पुं वत् ।

बी० कर्त्तृ—सु—३, १, ४५ लृ=सार २६ सु=म्=
चन्द्र=कर्त्तारं । २७ जस्—शस्=दि—दिं णिद् १,
१, १४ दीर्घ=कर्त्ताराइं, ईं, णि । ३, १, ४६ ऋ=
उ=कर्त्तूइं, ईं, णि । हे कर्त्तार—सु=३, १, ११
लुप्=हे कर्त्तार । शेष पुल्लिङ्गवत् । । इति ऋदन्ताः ।

[अथ सुवन्ते विशेष शब्दाः]

कौ० हलन्तानां 'हलोऽन्त्यस्माश्चदुदी' (१, १, २८)
त्यन्त्यहलोलुप्यन्तत्वेन—रूपाण्युक्तप्रायाण्येव । तत्र
विशेषा उच्यन्ते ।

राजोऽनः । ३, १, ५२ ।

कौ० सी परे आत्वं वा स्यात् । राया । पक्षे—

बी० राज इति । सु से पूर्व राजन् सम्बन्धी अन् को आ
विकल्प से होता है । राजन्—सु=प्र० सू० अन्=आ=
२, २, १, ३ जा=या ३, १, ११ सु=लुप्=राया ।

आणोऽनः पुंसि राजवत्पक्षे । ३, १, ५६ ।

कौ० अन्तस्ते पुंस्यन्तः स्थाने आण आदेशो वा स्यात्
पक्ष यथादर्शनं राजवत्कार्यं च । आणादेशे चादन्त-
त्वाद् जिनवत् । 'चिद्विसर्गस्य—चाज्वलीव (३, १,
१३) इत्यादि कार्यं स्यात् । पक्षे 'राजोऽनः' 'जश-
सोऽसिद्धसांणोद्' 'दाया णा' (३, १, ५१-५२, ५३)
इति सूत्र त्रयीप्रवर्तते । 'जानो णोणां' 'अमामेण'
'भिस्म्यसा' 'टाडसिङ्' (३, १, ५४—५७) इति
चतुष्टयी आत्मन्नित्या दी अनोऽभावान्नप्रवर्तते ।
रायाणो । पक्षेऽन्त्यलुपि—रायो ।

बी० अण इति । अजन्त पुल्लिङ्ग में अन् के स्थान में
आण आदेश विकल्प से होता है पक्ष में यथादर्शन
राजवत्कार्य होता है । आणादेश पक्ष में अदन्त होने से=
जिन शब्दवत् कार्य होता है । पक्ष में ३, १, ५१-५२-
५३ तीनों सूत्र सगते हैं ५४, ५५, ५६, ५७ चारों सूत्र
जन के अभाव से नहीं सगते हैं । राजन्=प्र० सू० अन्=
आण २, २, १ जा=या=रायाण—सु=३, १, १३
सु=ओङ्=रायाणो इत्यादि सर्व रूप जिनवत् कर लेना ।
पक्ष में रायन् (=राजन्)—सु १, १, २२ न=लुप्—
सु=ओङ्=रायो । हे राय—सु ३, १, ४१ वा—ओङ्,
पक्षे ११ सुलुप्=हे रायो, हे राय ।

जशसुसिद्धसां णोद् । ३, १, ५३ ।

कौ० राजः परेषामेषां णोद्वा स्यात् ।

बी० जसिति । राजन् से पर जस्—जसि,—इस् के स्थान
में दित् णो आदेश होता है । दित्वात् १, १, १४ पूर्वदीर्घ
होता है ।

जनोणोणाडिष्वित् । ३, १, ५४ ।

कौ० राज्ञो जन.स्थाने इत्वं वा स्यादेषु परेषु । राइणो । तपरत्वान्न दीर्घः । रायाणो । रायाणा । राया । ४ ।
बी० जन इति । रा—णा—डि से पूर्व राजन् के जन को विकल्प से इ होता है । राजन्—जस्=प्र० सू० णोद् जन=इ तपरत्वाद् 'तपरस्तत्कालस्य' (पा० १, १, ७०) अदीर्घ=राइणो । इत्वाभावे १, १, १४ दीर्घ=राया (=जा) णो । णोत्वाभावे आणेऽन्त्यलुपि—रायाणा राया इत्यादि जिनवत् ।

अमामेणं । ३, १, ५५ ।

कौ० अमाम्भ्यां सह राज्ञो जनः स्थाने इणं वा स्यात् । राइणं । रायानं । रायं । ३ । शसि—राइणो, रायाणो, रायाणे, रायाणा, राए, राया । ६ ।

बी० अमेति । अम्—आम्—सहित राजन् के जन् के स्थान में विकल्प से इणं आदेश होता है । राजन्=अम्=प्र०सू० जन्=इणं=राइणं । पक्षे—रायानं रायं जिनवत् । राजन्—अस=जसवत् राइणो, रायाणो । पक्षे ३, १, ४, १६ रायाणा, णे । राया, ए/६ रूप ।

टाया णा । ३, १, ५४ ।

कौ० राज्ञः परस्याऽटायाः स्थाने णा वा स्यात् ।

बी० टाया इति । राजन् से पर टा स्थान में णा वि० से होता है ।

टाडसिडसां—णाणधोर्ङण् । ३, १, ५८ ।

कौ० टाडसिडसा देश योणणो इत्यनयोः परयो राज्ञो जनो वाङ्णस्यात् । डित्वाहितलोपः । रण्णा । राइणा । रायणा । रायाणेण, णं राएण, णं । मप्त ।

बी० टेति । टादेश—णा—डसिडसादेश—णो से पूर्व राजन् के जन् के स्थान में डित् अण् आदेश विकल्प से होता है । राजन्—टा=प्र० सू० णा—डण्—टिलोप्=रण्णा । पक्षे ३, १, ५४ जन्=इ=राइणा । इत्वाभावे १, १, २८, न्=लुप्=राय (=ज) णा । णोत्वाभावे जिनवत्=रायाणेण राएण ।

भिस्म्यसाम्मुप्स्वीत् । ३, १, ५६ ।

कौ० राज्ञो जनो भिसादि ष्वी द्वा स्यात् । राईहि राईहि । पक्षे—रायाणेहि ३, एएहि ३=रूपाणि । डसो—डणि—रण्णो । इत्वे—राइणो । उभयाभावे—रायाणो । णोत्वाभावे—रायाणा, रायेत्यादि जिनवत्—१२=१५ । म्यसि—राईसुन्तो ५ । पक्षे रायाणेहि—६ राएहि—६=२३ । डेडसोः—रण्णो, राइणो रायाणो रायाणस्स रायस्स । ५ । म्यसामोः—राइणं । राईण, णं । रायाणाण, णं । रायाण, णं—७ । डो—राइम्मि । रायाणे, रायाणाम्मि । [राए रायम्मि आवे—राईसि, रायांसि रायाणंसि] । सुपि—राईसु, सुं । रायाणेषु, सुं । एएसु, सुं ।
बी० भिसिति । भिस्—म्यस्—आम्—सुप् से पूर्व राजन् के जन् के स्थान में विकल्प से ईकार होता है । राजन्—भिस्=प्र० सू० जन्=ई, पक्षे ३, १, ५६ जन्=आण, पक्षे १, १, २८ न्—सुप् ३, १, ५ भिस्=हि=हि—हिं=राई हि, हि, हिं—३ । राया (=जा ३, २, १, ३) णे=(ण ३, १, १६) हि, हि, हिं—३ । राएहि, हि, हिं—३, =६ । राजन्—डसि=३, १, ५३ डसि=णोद् ५८ जन्=डण्, ५४ इ=रण्णो राइणो । पक्षे न्—लुप्—दीर्घ, जा=या=रायाणो । णोत्वाभावे ३, १, ६, न, १५, १६ रायाणाहितो ६ अणोभावे न लुपि रायाहितो ६ जिनवत् । =१५ रूप होते हैं । राजन्—म्यस् प्र० सू० जन्=ई=३, १, ७ सुन्तो आदि=राईसुन्तो, राईहितो, राईज, राईओ १, २, ३६ ह्रस्व=राइतो ५ । इत्वाभावे आण तथा अन्त्यलुप् पक्ष में जिनशब्दवत् नौ नौ रूप कुल २३ रूप होते हैं । राजन्—डस्=डसिवत्=रण्णो राइणो रायाणो । जिनवत्=रायाणस्य रायस्स । राजन्—आम्=प्र० सू० जन्—ई ३, १, ११ आम्=णद् १, १, ४७ ण=णं=राईण राईणं । पक्षे जिनवत् रायाणाण रायाण । राजन्—डि=३, १, ५५ जन्=इ ६ मिट्=१, १, १५ म्मि=राइम्मि । पक्षे जिनवत् रायाणो, णम्मि, राए रायम्मि । आवे—३, १, १० राईमि रायाणंसि रायंसि । राजन्—सुप्=प्र० सू० ई १, १, ४७ वा० चन्द्र=राईसु राईसुं । पक्षे जिनवत् रायाणेषु, सुं । राएसु, सं ।

। इति राजन् शब्दः ।

अथ—अन्नन्त पुल्लिङ्ग आत्मन् (अप्पाण—अप्प (न)
शब्दः]

कौ० आत्मन् = 'स्की ह्रस्व' १, २, ३६ । 'पो भस्मा-
त्मनि' 'द्वित्वमदीर्घा' (३, १, ४३, ७४) = अप्पन्
शब्देन आणादेशे अप्पाणो अप्पाणा इत्यादि जिन-
वत् । पक्षे राजवद्भावे जनोऽभावात् 'जनोणो-
णेत्यादि क्तु, सूत्री' इत्यादि 'राजोऽण' इत्यादि त्रि-
सूत्री प्रवृत्त्या सर्वं कार्यं राजवद् भवति । केवलमि-
यान् विशेषष्टायाम्—

आत्मनष्टाया णिआ णइआ । ३, १, ६० ।

कौ० एतादृशदेशो वास्तः । अप्पणिआ अप्पणइआ ।
पक्षे अप्पाणा, अप्पेण अप्पेण । आणादेशे—अप्पाणेण
अप्पाणेण । शेषं सर्वत्र रायाण—रायवत् कार्यं
सूहनीयम् । एवं ब्रह्मन् (बम्ह बम्हाण) मूर्द्धन् (मुद्ध
मुद्धाण) अध्वन्—(अद्ध अद्धाण) तक्षन् (तक्खन्,
तक्खाण) अक्षन् (अच्छ—उच्छाण) पूषन्—(पूस—
पूसाण) गावन्—(गाव गावाण) युवन्—(जुव
जुवाण) सुकर्मन् (सुकम्म—सुकम्माण) इत्यादयो-
ऽप्यात्मन्—(अप्प—अप्पाण) वत् । विशेषः प्राकृत
कौमुद्यां द्रष्टव्यः । इत्यात्मन् शब्दः ।

बी० आत्मेति । आत्मन् = ३, १, ५६ अन् = वा—आण
पक्षे न् = १, १, २८ लुप् १, २, ३६ = वा = अ ३, १,
४३, ७४ ल = प्प = अप्पाण—का रायाणवत् रूप होता
है । आणादेश भाव पक्ष में राजवद् भाव होने से ३, १,
५५-५८ इन चारों को छोड़कर ५२, ५३, ५४ इन तीनों
सूत्र की प्रवृत्ति से राजवत्सर्वं कार्य होता है । केवल टा
में इतना विशेष होता है कि—आत्मन् से पर टा को
णिआ तथा णइआ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं ।
आत्मन् (अप्प)—टा = प्र० सू० णिअ—णइआ =
अप्पणिआ, अप्पणइआ । पक्ष में तथा सभी विभक्तियों
में अप्प का राय (=राजन्) वत् अप्पाण का रायाण
(=राजन) वत् रूप होता है । इसी तरह ब्रह्मन् मूर्द्धन्
इत्यादि का रूप णिआ णइआ को छोड़कर आत्मन् शब्दवत्
होता है । विशेष प्राकृत कौमुदी में देखें ।

[अथ—हलन्त स्त्रीलिङ्ग विशेष शब्दा]

कौ० स्त्रियामाजविद्युतः । १, १, ३३ । दृषद्—
दिसआ । दयावत् । विद्युत् = विउक्षू । वचनादित्वेन
वा पुंस्त्वात्साधुवत् स्वतः स्त्रीत्वा धेनुच्च । (एवं
सरिद् संमद् प्रतिपद् इत्यादि) ।

। इति स्त्रीलिङ्ग विशेष शब्दाः ।

बी० स्त्रियामिति । दृषद्—सु=१, १, २८ से प्राप्त
लुप् को ३३ से बाँधकर द्=आ २२ अपदे असंघि ३, २६
द्=दि ४, ३६ ष=स ३, १, १२ सुलुप्=दिसआ ।
एवं सरित्—सरिआ, या । संपद्—संपआ—या । प्रति
पद्—पाडिवआ, या इत्यादि । १, २, ६ प्र० = वा = प्रा
२, ३, ६८ र लुप् २, १, १८, ४१ तिप् = द्विव बाहुत-
कात् २, २, ३ आ = या = पाडिवया पडिवया ॥ १, १,
१८ वा पुंस्त्व, तथा स्वतः स्त्रीत्व से साधुवत् एवं धेनुवत्
रूप विद्युत् का होता है—विउक्षू १, १, ३३ द्र० ।

। इति स्त्री लि० श० ।

[अथ—हलन्त नपुंसक लिङ्ग विशेष शब्दा]

कौ० दामन्—दामं दामाई, ई, णि इत्यादि ज्ञानवत्
पुंसीत्युक्तेरत्र न—आणादेश राजवद्भावो । एवं
नभस् क्षिरसित्यादयः । चक्षुषो लोचनार्थत्वाद्वा
पुंस्त्वे साधुवत् । पक्षे मधुवच्च ।

इति हलन्त नपुंसक विशेष शब्दाः ।

बी० दामन्—सु=१, १, १७ अदामादिनिषेध से नान्त
होने पर भी पुंस्त्व नहीं है । १, १, २८ न्—लुप् ३, १,
२६ सु=म्=१, १, ४२ चन्द्र=दामं । ३, १, २७ जस्
=शस=इं, ई, णि १, १, १४ पूर्वदीर्घ=दामाई, ई,
णि—३ । शेष ज्ञानवत् । ३, १, ५६ में पुंसि कहने से
आणादेश एवं राजवद्भाव नहीं होता है । एवं नभस्
आदि का रूप अन्त्य लुप् करके ज्ञानवत् । १, १, १८ वा
पुंस्त्व चक्षुष्=१, १, ८ ष्—लुप् ३, १, ६, ७५ लु=
क्लु २५ स्वा० चक्लु इत्यादि साधुवत् । २६ सु=म् ७
लुप्=चक्लु चक्लु ।

। इत्यामधुवत् ।

[अथ—सर्वनाम प्रकरणम्]

कौ० सर्व—सर्वो ।

सर्वादेरतो जसो डेच् । ३, १, ६१ ।

कौ० अदन्तात्सर्वादेर्जसो डेच् स्यात् । डित्वा-
टिलोपः । चित्त्वान्नित्यम् । सव्वे । अत इत्येव ।
सव्वाओ रिद्धोओ ।

बी० सर्वेति । सर्वे = २, ३, ६८, ७४ र्ज = ख = सव्व-
सु = ३, १, १४ ओङ्-टिलोप = सव्वो । अदन्त सर्वादि
से पर जस् के स्थान में नित्य डे होता है । डित्वात् टिलोप
होता है । सव्व-जस् = प्र० सू० डे-टि-लोप =
सव्वे । अतः कयन से आदन्त सव्वा-जस् में प्र० सू०
की अप्रवृत्ति ३, १, २८ वा० उ-ओ पक्षे दलु ४ दलुप्
= सव्वाउ, ओ. सव्वा । १, ३, ४४ ऋ = रिद्धि-जस् =
रिद्धि उ, ओ. डी ।

डेसिमामः । ३, १, ६४ ।

कौ० अदन्तात्सर्वादेशमः स्थाने डेसिमादेशो वा
स्यात् । बाहुलकात् स्त्रियामपि सव्वेसि सव्वाण, णं
सर्वेषां सर्वासां वेत्यर्थः ।

बी० डेसिमिति । अदन्त सर्वादि से पर आम के स्थान में
विकल्प से डेसि आदेश होता है । बाहुलकात् स्त्रीलिङ्ग में
भी । सव्व-सव्वा-आम्-प्र०सू० डेसि-टिलोप =
सव्वेसि । पक्ष में ३, १, ११ णद १, १, १४ पूर्वदीर्घ,
४७ वा० चन्द्र = सव्वाण सव्वाणं ।

डेम्मिस्सिस्थाः । ३, १, ६२ ।

कौ० अदन्त सर्वादिः परस्य डेः स्थाने नित्यमेतेष्वयः
स्युः । सर्वेस्मिन् = सव्वम्मि, सव्वस्सिं सव्वत्थ ।
आर्षे = सव्वसि । अत इत्येव । अमुम्मि ।

बी० अदन्त सर्वादि से पर डि के स्थान में ये म्मि-स्सि-
-त्थ तीन आदेश नित्य होने हैं । सव्व-डि = सव्वम्मि
स्सि, त्थ । ३, १, १० डि = सि = सव्वसि । अदन्तत्वा-
भाव से अदस्-डि = ३, १, ८७ अमु, ९, १, १, १५
डि = म्मि = अमुम्मि ।

हिमनेतादिदसो वा कियत्तदश्चस्त्रियामपि

। ३, १, ६३ ।

कौ० एतदिदवर्जं सर्वादेरतो डे हि वा स्यात्
कियत्तदश्चस्त्रियामपि । सव्वहि । पक्षे उक्तमेव ।

शेषं जिनवत् । एवं विदवा (वीसा) २, ३, ६८, १,
२, ७ । दयः । इति सर्वं शब्दः ।

बी० हिमिति । एतद्-इदम्-वर्ज-अदन्त सर्वादि से
पर डि को विकल्प से हि आदेश होता है । सव्व-डि =
हि पक्ष में प्र० सू० म्मि, म्मि, त्थ = सव्वहि, म्मि, स्सि,
त्थ । हिपत्तद् से स्त्रीलिङ्ग में उदा० तत्रैव प्र० ।

। इति सर्वं शब्दः ।

[अथ-यच्छब्दः ।]

यत्तदेतद्विचिक्किम्मोडिणा टायाः । ३, १, ७२ ।

कौ० एभ्योऽदन्तेभ्य ष्टाया डिणा वा स्यात् । डित्वा
टिलोपः । येन = जिणा, जेण जेणं ।

बी० यदिति । अदन्त यद्-तद्-एतद्-इदम्-किम् से
पर टा के स्थान में विकल्प से डिणा आदेश होता है ।
यद् = १, १, २८ द-लुप् ४, २८ य = ज-टा = प्र०
सू० डिणा, पक्षे ३, १, १७ डेणच्-टिलोप ४७ वा-ण
-णं = जिणा । जेण, जेणं ।

म्हा डसेः । ३, १, ६६ ।

कौ० यत्तत्किम्भ्योऽदन्तेभ्योऽडसे म्हा वा स्यात् ।
यस्मात् = जम्हा । पक्षे जाहीत्यादि ।

बी० म्हेति । अदन्त यत्तत्किम् से पर डसि के स्थान में
विकल्प से म्हा आदेश होता है । यद् = ज-डसि = प्र०
सू० म्हा = जम्हा । पक्षे ३, १, ६, ८, १५, १६ जा,
जाहि, हिषा, ज, ओ, जत्तो ।

यत्तत्किमोडसः । ३, १, ६६ ।

कौ० एभ्योऽदन्तेभ्योऽडस् सद्वा स्यात् । डित्वात्पूर्व
दीर्घः । सठोऽपवादः । पक्षे सोऽपि । यस्य = जास
जसा । बाहुलकादादन्तेभ्योऽपि । यस्याः = जास ।

बी० यदिति । अदन्त यद्-तद्-किम् से पर डस क
स्थान में विकल्प से सद् होता है । यद्-ज-डस् = प्र०
सू० सष् १, १, १४ दीर्घः-पक्षे ३, १, ६, १, १, १५
स्स = जास, जस्स । बाहुलकात्-जा-डस् = जास ।
पक्षे सव्वावत् ।

काले डेरिआ हेह्लादः । ३, १, ६८ ।

कौ० कालेऽर्थे यत्तत्किम्योङ्केऽस्थाने इआ दिती हे, ला इत्येतौ चैते त्रयो वा स्युः । हि म्मिं स्सिं तथा नाम प वादः । पक्षे तेऽपि । यस्मिन् = जइआ जाहे जाला । पक्षे देशादीच जहि, जाम्मिं जस्सि जत्थ । आर्वे—जसि । शेषं सर्ववत् । इति यच्छब्दः ।

बी० काल इति । काल अर्थ में यत्तत्किम् से पर डि के स्थान में इआ दित् हे—ला ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं । यद्—अ—डि = प्र० सू० इआ, हेव्—लाद् १, १, १४ दीर्घ = जइआ जाहे जाला । पक्षे तथा देशादि अर्थ में जहि म्मि, स्सि, त्थ । ३, १, १० सि = जसि । शेष सर्व विभक्तियों में सर्ववत् । इति यच्छब्दः ।

तच्छब्दे—सौ तवश्चाकलोवेतः सच् । ३, १, ८७ ।

कौ० सौ परे तदेतदोस्तः सः स्यान्नित्यं नतु नपुंसके ।

बी० साधिति । सु से पूर्व तद्—एतद्—के त को स नित्य होता है । नपुंसक नहीं ।

ओडतस्तदेत दोर्वा । ३, १, १३ ।

कौ० अदन्ताभ्यामाभ्यां सो रोड् वा स्यात् । सो जिणो । पक्षे स जिणो ।

बी० ओडिति । अदन्त तद्—एतद् से पर सु को ओड विकल्प से होता है । तद्—त—सु प्र० सू० त = स, सु = वा—ओड पक्षे ३, १, १२ लुप् = सो स (जिणो) ।

सुपि क्वचित्तदो णः । ३, १, ७३ ।

कौ० क्वचित्त्वक्षयानुसारेण तदोणः स्याद्वा सुपि । णं सोअइ अ रहुवई । तं शोचते च रघुपति । स्त्रियामपि । इत्थुन्नामि—अमुही णं ति अ डा । णेण भणियं । तेन भणितम् । भणिअ च णाए । तयेत्यर्थः । णेहि णाहि कयं । तेन ताभिर्वेत्यर्थः ।

बी० सुपिति । लक्ष्यानुसार सुप् से पूर्व तद् के स्थान में ण विकल्प से होता है । तद्—अम्—डा—भिस् = प्र० सू० तद् = ण ३, १, ३, ५, १७, १६ णं, णेण, णेहि । स्त्रीलिङ्ग में भी प्रक्रिया तत्र द्र० । तद्—डा = ३, १, ७२ = तिणा ।

डोस्तवः । ३, १, ७० ।

कौ० तदोडसेडो वा स्यात् । तरमात् = तो तम्हा । पक्षे ताताहीत्थादि । यत्तत्किमोडसः । ३, १, ६६ । तास तस्स ।

बी० डोइति । तद् से पर डसि को डो विकल्प से होता है । तद् डसि—प्र० सू० डो—टिलोप = ३, १, ६६ म्हा, पक्षे ३, १, ६, ८, १५, १६ तो, तम्हा, ताताही, हिन्तो, ज, ओ, ततो । त—डस् = ६६ सद् १, १, १४ दीर्घ = तास, ३, १, ६, १, १, १५ तस्स ।

तदेतदिवमांवाड साम्यां से सिमौ । ३, १, ८३ ।

कौ० एषां स्थाने डसा सह से आमा सह सि वा स्यात् से बम्भचेरं । तस्य तस्यावा बह्मचर्यम् । सि चत्तारि जाणाणि । तेषां तासां वा चत्वारि ध्यानानि । कश्चिदामपित्तदिदमो से—आदेशं मन्यते ।

बी० तदिति । तद्—एतद्—इदम्—को डस् के साथ से आम के साथ सि विकल्प से होता है । तद्—डस् = सो से तद्—आम् = सि ।

तत्किमः सद् । ३, १, ६५ ।

कौ० आभ्यामामः सद्वा स्यात् । दित्वादीर्घः । तेषां = तास तेसि सि ताण ताणं । डौ—काले—तदा = तइआ, ताहे ताला । ताला जाभन्ति गुणा जाला सहि एहि धेप्पन्ति तदा जायन्ते गुणा यदा सहदयैर्गृह्यन्ते । पक्षे देशादीच—तहि, म्मि, स्सि त्थ । आर्वे तसि । शेषं सर्ववत् ।

। इति तच्छब्दः ।

बी० तद् = किम् से पर आम के स्थान में सद् विकल्प से होता है । दीत्वादीर्घ होना है । तद्—त आम् = प्र० सू० आम् = वा—सद् १, १, १४ दीर्घ पक्षे ३, १, ८३ सि, ६४ डेसि, ११ णद—दीर्घ, चन्द्र = तास, सि तेसि, ताण, ताणं । काल में तद्—डि = ३, १, ६८ तइआ ताहे, ताला । पक्षे तथा देशादि में ६३ तहि ६२ तम्मि, म्मि, त्थ । १० तसि ।

। इति तच्छब्दः ।

एतवः सुनेणभिणवेसाडसिनात्वेत्तोएत्ताहे । ३, १, ८४ ।

कौ० एतदः सुना सहैतदः स्थाने इमे वा स्युः । डसिना तु सहैतो वास्तः । इणं इणमो एस वा जिणो

पक्षे एस, एमो । टायी—तिणा, तेण तेण ।
एतस्मात्=एतो एताहे । पक्षे—एमा एमाहि,
हिन्तो । डेडसोः—से एअस्स । भ्यसामोः सि, ए
एसि, एआण, ण । एसादेशः स्त्री नपुंसकार्थः ।

बी० एनेति । सुसहित एतद् के स्थान में इणं—इणमो—
एअ ये तीन डसि के साथ एतो, एताहे ये दो आदेश होते
हैं विकल्प से । स्त्रीलिंग—नपुंसक के लिये है पुल्लिङ्ग में
वैकल्पिक प्रयोग सिद्ध है । एतद्—सु=प्र० सू० इणं,
इणमो, एस, पक्षे २, १, २८ द—लुप् ३, १, ८६ त=
स १३ सु=व—ओह—टिलोप पक्षे ११ सुलुप्=एसो
एस । एतद्—टा=३, १, ७२, १७ डिणा—डेणा=
टिलोप २, २, १, त=लुप् १, १, २६ असंधि=एइणा ।
एएण ४७ एएण । एतद्—डसि=प्र० सू० एतो, एताहे ।
पक्षे जिनवत् । एतद्—डस्=आम्=कम से ३, १, ८३
से, सि । पक्षे ६ डस् रस (=सठ् १, १, १५) ६४ आम्
=डसि, ६ णद्=दीर्घ=त्—लुप् असंधि=ए
अस्स । एएसि एआण, एआण (=ण १, १, ४७) ।

अयम्मोयम्मी म्मिनेतदश्च । ३, १, ६७ ।

कौ० ड्यादेशेनम्भिना सहैतदसोः स्थाने प्रत्येक-
मिसौ वा स्तः । अयम्मि । इयम्मि । पक्षे एआम्मि
एस्सि एत्थ । आर्षे—एअंसि ।

बी० अयम्मीति । ड्यादेशम्भि सहित एतद्—अदस् प्रत्येक
के स्थान में अयम्मि तथा इयम्मि ये दो आदेश होते हैं ।
एतद्—डि=३, १, ६२ म्मि प्र० सू० अयम्मि, इयम्मि ।
पक्षे एअ (=एतद्—२, २, १, १, १, २, ६, २८)
डि=३, १, ६२ म्मि, र्सि, त्थ=एआम्मि, एअर्सि ।
एअत्थ=एत्थ=त्थेन=एत्थ । ३, १, १० एअंसि । शेष
रूप सर्ववत् ।

एत्थत्थेन । ३, १, ८५ ।

कौ० ड्यादेशेनत्थेन सहैतदः स्थाने नित्यमेत्थ
आदेशः स्यात् । एत्थ । शेषं सर्वं सर्ववत् ।

। इति पु० एतच्छब्दः ।

बी० ड्यादेशस्थ सहित एतद् के स्थान में एत्थ आदेश
नित्य होता है । एअ—त्थ=एत्थ । शेष सर्ववत् ।

पुंस्त्रियामयमिमिया सुना वा । ३, १, ७६ ।

कौ० सुना सहेदमः स्थाने पुंस्ययं स्त्रियामियं
चादेशौ वा स्तः । अयं तित्थयरो । पक्षे—

बी० पुमिति । सुसहित इदम् के स्थान में पुल्लिङ्ग अयम्
तथा स्त्रीलिंग में इयं आदेश विकल्प से होते हैं । इदम्—
पुं=अयं ।

इम इदमः ३, ३, १, ७५ ।

कौ० सुपि परे इदमः स्थाने इमः स्यान्नित्यम् । इमो-
गणहरो ।

बी० इमदति । सुप् से पूर्व इदम् के स्थान में इम आदेश
होता है । इदम्—सु=प्र० सु० इदम्=इम ३, १, १४
सु=ओह=इमो ।

अम्भिभ्यामिणमिहौ । ३, १, ७८ ।

कौ० इदमः स्थानेऽमासहेप्संणडिना च सहेह चादेशौ
वा स्तः । इण इमं चउम्बिहं कसायं चयसु ।

बी० अमिति । इदम् को अम् के साथ इणं तथा डि के
साथ इह आदेश विकल्प से होता है । इदम्—अम्=प्र०
सु—इणं । पक्षे इदम्=इम ३, १, ३ अम्=म=चन्द्र=
इमं ।

अम्मास्टाभिस्सु णः । ३, १, ८० ।

कौ० इदमो वा णः स्यादेषु । णं इण इमं मुणि
पेच्छ । शसि-णे णा इमे इमा । णिणा इमिणा णेण
इमेण । भिसि—णेहि इमेहि ।

बी० अम्मासिति । अम्—शस्—टा—भिस् से पूर्व इदम्
के स्थान में ण होता है । विकल्प से इदम्—अम्=प्र०
सू० इदम्=ण, पक्षे २, १, ७५ इम ३, अम्—म्=
(चन्द्र १, १, ४२) णं, इमं । ४, शस्=दलुप् १८ वा=
ए=णे, इमे १, १, १४ दीर्घ=णा इमा । ३, १, ७२
टा=डिण, १७ डेण=टिलोप=णेण, इमेण । ५, भिस्=
हि, हि, हिं १६ ए=णेहि हि, हिं, इमेहि, हि, हिं ।

हिस्सस्सि सुप्स्वत् । ३, १, ७७ ।

कौ० एपु परेस्विदमोडद्वा स्यात् । हिश्चात्रभिस्सु
सिभ्यसादेशः । भिस्सुपिचित् । ३, १, १६ ।
इत्यत्वे—एहि । डसी—अत्वे दीर्घं च—आहि,

इमाहि । भ्यसि—एहि, आहि इमेहि, इमाहि ।
इसि—से अस्स इमस्स । आमिसि इमेसि
इमाण, णं ।

बी० हिस्सेति । भिस्सिभ्यसादेश—हि, उसादेश—स्स,
इयासादेशस्ति लगत सुप् के पूर्व इस् को विष्णो ने
अत होता है । इदम्—हि (=भिस्—इसि—भ्यस्
३, १, ५, १६) प्र० सू० इदम्—अ पक्षे ७५ इम १६
अ—ए—एहि, इमेहि । ८ दीर्घ—आहि, इमाहि । १८
वा एत् पक्षे दीर्घ—एहि आहि इमेहि, इमाहि । इदम्—
इस्—८३ से । ६ इस्—स्स (=सट् १, १, १५) प्र०
सू० इदम्—अ, पक्षे—७५ इम—अस्स, इमस्स । इदम्—
आम्—८३ सि, पक्षे—७५ इम ६४ डेसि पक्षे ११ णद्
(१, १, १४) दीर्घ, ४७ चन्द्र)=इमेसि, इमाण, णं ।

नत्थः । ३, १, ७६ ।

कौ० डेम्मिस्सित्था (३, १, ६२) इति प्राप्तस्थो-
इदमोङ्गेनस्यात् । इह, अस्सि, इमम्मि, इमास्सि
(आर्षे इमंसि) सुपि—एसु, सुं । इदमेषु, सुं । शेषं
सर्ववत् । ॥ इति पु इवशब्दः ।

बी० नेति । इदम् से पर डि को ३, १, ६२ से प्राप्त त्व
नहीं होता है । इदम्—डि=३, १, ७८ इह पक्षे ७७
अ ७५ इम ६२ म्मि, स्सि, ७६ त्याभाव=अस्सि,
इमम्मि, स्सि । १० इमंसि । सु अ—इम—सु (प्) १६
ए=एसु, इमेसु, १, १, ४७ एसुं इमेसुं ।

। इतीदंशब्दः ।

अतसोश्च किमः कच् । ३, १, ७४ ।

कौ० चात्सुपि । कुञ्ज=३, ४, १८ कह, हि, त्व ।
१६ कुतः—कत्तो=कदो कयो । सुपि—को, के ।
क के का । टा—किणा, केण, केण । कस्मात्—
कम्हा । पक्षे ।

बी०—अतेति । अल्—तस्—सुप् से पूर्व किम् को क
आदेश होता है । किम्—क—सु=३, १, १४ सु—ओङ्
—को, अस्=६१ डे के ३, ४, १८ कं के का । ७२
टा=डिणा १७ डेण्, किण, णं । क—इसि=६६ कम्हा ।
पक्षे—

किमो डिणो डिसौ । ३, १, ७१ ।

कौ० किमोङ्गेरेतौ वास्तः । किणो, कीस । प्रश्नेऽपि
किणो प्रश्न० २, ४, ३४ इत्यव्ययपाठात् । पक्षे का
काहीत्यादि । कस्य=कास, कस्स । केषां=कास
केसि काण काणं । कदा=कड्वा काहे काला ।
पक्षे देशादौ च कहि कम्मि कस्सि कत्थ (आर्षे कंसि)
शेषं सर्ववत् । ॥ इति किं शब्दः ।

बी० किमिति । किम से पर इसि को डिणो तथा डीस
डित्वाटिलोप होता है । किम्—इसि=डिणो, डीस=
किणो कीस पक्षे सर्ववत् । किम्—इस्=३, ३, ६६ सद
(१, १, १४ दीर्घ) पक्षे ६, स्म (=सट्—१, १, १५)
कास कास आम्—६५, आस (=सट् १, १, १४) ११,
णद्—दीर्घ, चन्द्र=कास काण काणं । क डि=कासे
३, १, ६८ कड्वा, काला काहे (१, १, १४) । पक्षे
देशादौ च—६३ डि=हि—कहि ६२ कम्मि, म्मि रय ।
१० कंसि । शेष सर्ववत् । ॥ इति किं शब्दः ।

सुप्यमुरदसः । ३, १, ८७ ।

कौ० अदसोऽमुरादेशः स्यात्सुप्युपरेषु । अम् जिणो ।
सौ विशेषः—

बी० सुप से पर अदस् को अमु आदेश होता है । अदस्—
सु=प्र० सू० अमु, ३, १, २६, सु=दुप्—दीर्घ—अम् ।
अह सुना स्त्रिलिग्या वा । ३, १, ८८ ।

कौ० लिगत्रये सुना सार्द्धमदसः स्थानेऽहेत्या देशो वा
स्यात् । अह पास जिणो । डी—अयम्मि, इयम्मि ।
अमुम्मि । आर्षे—अमुंसि । शेष साधुवत् ।

। इत्यदस् शब्दः ।

बी० अहेति । पुंस्त्री नपुंसकां में सु-सहित अदद् को अह
आदेश विकल्प से होता है । अदस्—सु=अह । पार्श्व=
३, ३, ६८, १, ४, ३६=पास-जिणो । अदस्—डि=३,
१, ८६ अयम्मि, इयम्मि । पक्षे ६, डि=म्मि (=मिठ
—१, १, १५)=अमुम्मि । १० अमुंसि । शेष रूप
साधुवत् । ॥ इत्यदस् शब्दः ।

[अथ—युष्मदस्मत्प्रकरणम्]

सुना युष्मवस्तं तुं, तुह, तुमं तुवं । ३, २, १ ।

कौ० सुनासहितस्य—युष्मदः स्थाने तं, तुं, तुह, तुमं,

तुवं इमे पञ्चादेशाः स्युः । त्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि विभक्त्या सह युष्मदादेशाः स्युः । इत्युच्यम् ।

जसा भे तुय्होय्ह तुब्भ तुब्भे । ३, २, २ ।

कौ० युष्मद्—जस्=मे—तुय्ह—उय्ह—तुब्भ—
तुब्भे । यूयम् ।

वाग्भोजसम्भौ । ३, २, १४ ।

कौ० सर्वत्र युष्मदादेशेषु स्थितस्थ वचस्य स्थाने जसम्भौ वा स्तः । तुब्भ=तुज्ज तुम्ह । तुब्भे=तुज्जे तुम्हे—६

अमा तं तुं तुए तुमे तुमं तुह तुवं । ३, २, ३ ।

कौ० त्वां=(युष्मद्—आम्)=तं वन्दामि ।

शसा भेवा तुज्जोय्ह तुय्ह तुब्भे । ३, २, ४ ।

कौ० युष्मान् (=युष्मद्—जस्)=भेवो तुज्जे उय्ह तुय्ह तुब्भे=तुज्जे तुम्हे धम्म साहेमि । कथयामि ।

टा तइ तम् तुइ तुए तमइ तुमाइ तुमए तुमं तुमे ते वि दे भे । ३, २, ५ ।

कौ० युष्मद्—टा=तइ तए १३ पञ्च वि समिओ पालणिज्जा । पञ्चापि समित्यः पालनीयाः ।

भिसा भे उय्हेहि उज्जेहि जम्मेहि तुय्हेहि तुम्हेहि
। ३, २, ६ ।

कौ० युष्मद्—भिस=भे उय्हेहि तिण्णिवि गुत्तीओ रक्खणिज्जा । युष्माभिस्तिस्रोऽपि गुप्तयो रक्षणीयाः ।

ऊसौ तइ तुह तुम तुव तुब्भाः । ३, २, ७ ।

कौ० ऊसौ परे युष्मदः स्थाने एते आदेशाः स्युः । ऊसेस्तु यथा प्राप्तम् । त्वत्=तईहिन्तो तईउ तईओ तइतो । तुहा तुहाहि तुहाहिन्तो तुहाउ तुहाओ तुहतो । एवं तुम तुव तुब्भ=तुज्ज तुम्हानाम् । मिलित्व ४० रूपाणि ।

दी० ऊसाविति । ऊसि मे पूर्वं युष्मद के स्थान में तइ आदि सात-आदेश होते हैं । युष्मद्=ऊसि=प्र० सू० युष्मद्=तइ-तुह तुम तुव-तुब्भ १४ वभ=ज्ज—मृ=तुज्ज=तुम्ह—३, १६ हिन्तो, ३ ओ तो=दीर्घ=तईहिन्तो तईउ

तईओ । अणोतो निषेध से दीर्घभाव=तइतो । तुह—ऊसि=१५ दनुप् १६ हि=दीर्घ=षेध तइवत्=तुहा तुहाहि तुहाहिन्तो तुहाउ तुहाओ तुहतो । शेष तुदवत् ४० रूप होते हैं ।

ऊसिना तुय्ह तहिन्तो तुब्भ । ३, २, ८ ।

कौ० ऊसिना सह युष्मदस्त्वय आदेशाः स्युः । तय्ह तहिन्तो तुब्भ । वाग्भो जसम्भौ । तुज्ज तुम्ह=५=४०४५ ।

भ्यस्युम्होय्ह तु य्ह तुब्भाः । ३, २, ९ ।

कौ० भ्यसिपरे युष्मदः स्थाने इमे स्युः । भ्यसश्च यथा प्राप्तम् । उम्हेहि उम्हाहि उम्हेसुन्तो उम्हासुन्तो उम्हेहिन्तो उम्हाहिन्तो उम्हाउ उम्हाओ उम्हतो । एवं उय्हेहि ६ । तुय्हेहि ६ । तुम्हेहि ६ । तुज्जेहि ६ । तुम्हेहि ६=५४ ।

वी० भ्यसीति । भ्यस् से पूर्वं युष्मद् के स्थान में उम्ह—उय्ह—तुय्ह—तुब्भ १४ वभ=ज्ज—मृ=तज्ज तम्ह—३, १, १५ भ्यस=हि, ७ सुन्तो हिन्तो उ, ओ तो १६ से हि—सुन्तो-हिन्तो ने पूर्वं अ=वा=ए पक्षे तथा उ, ओ से पूर्वं अ=वा=उम्हेहि उम्हाहि इत्यादि ५४ रूप होते हैं ।

ऊसा दि दे इ ए तुं ते तइ तुम तुमे तुव तुह तुहं तुम्ह तुमो तुमाइ । ३, २, १० ।

कौ० युष्मद्—ऊस्=दि—दे—तुमाइ १५ चारित्तं परमं विमलं अत्थि । तव चारित्तं परमं विमल-मस्तीत्यर्थः ।

आमा भेवो तु तुमाण तुवाण तुहाणोम्हाणतुब्भ-तुब्भं तुब्भाणाः । ३, २, ११ ।

दी० आमेति । युष्मद्—आम्=भे—वो—१० । वभ=ज्ज—मृ=१, १, ४७ ण=वा—ण=भे—वो—तु—तुमाण तुमाण इत्यादि । २३ ।

डिनातइ तए तुमे तुमाइ तुमाए । ३, २, १२ ।

दी० डीति । युष्मद्—डि=तइ तए तुमे तुमाइ तुमाए ।

डिसुपोस्तु तुम तुव तुह तुब्भाः । ३, २, १३ ।

कौ० डिसुपोः परयोः युष्मदः स्थाने इमे स्युः । ऊस्तु यथा प्राप्तम् । त्वयि=तुम्मि तुवम्मि

तुमम्मि तुहाम्मि तुज्झम्मि तुम्हम्मि तुब्भम्मि ।
ठिओ णाण दीवोघिण्णइ । त्वयि स्थितो ज्ञानदीपो
दीप्यते । आर्ये तुंसि तुमंसि इत्यादि ७ । सुपि—
तुसु तुसुं तुमेसु, सुं इत्यादि । सुप्तेत्वं वेति मन्य-
मानस्य मते तुमसु इत्यादि । तुम्हे आत्वमिच्छति
कश्चित्तन्मते तुब्भासु तुज्झासु तुम्हासु ।

। इति युष्मच्छब्दः ।

वी० डि सुपोरिति । डि तथा सुप् से पर युष्मद् के स्थान
में तु तुम आदि आदेश होते हैं । युष्मद् = डि = ३, १, ६
= १, १, १५ = तुम्मि इत्यादि । तुंसि तुमंसि आदि ३,
१, १० । युष्मद्—सु (प) प्र० सू० तु—तुम आदि = ३,
१, १८ अ = वा = ए तुसु तुमेसु १, १, ४७ वा चन्द्र =
तुसुं तुमेसुं । एवं तुव तुह तुब्भ १४ तुम्म तुम्ह का रूप ।
सुप् से पूर्व एत्वं विकल्प से मानने वाली के मत में तुमसु,
सुं इत्यादि को इ तुब्भ-तुज्झ-तुम्ह में आ विकल्प मानते
हैं । ता तुब्भासु तुज्झासु तुम्हासु ॥ इति युष्मच्छब्दः ॥

सुनाडस्सवो हम्महम्महयम्मभ्यम्मिहमयः । ३, २, १५ ।
कौ० सुना सुद्धमस्सवः स्थाने हम्मिहमयति षड्भावेणाः
स्युः । इत्थमग्रेऽपि विभक्त्या सार्द्धमस्मदादेशाः
स्युरिति बोध्यम् । भणाभि हं अहं अहयं अम्मि अम्हि
म्मि सियावाय रहस्सं । भणाभ्यहं स्याद्वादरहस्यम् ।

असा मे ऽम्हा ऽम्हे ऽम्हो मो वयं । ३, २, १६ ।

कौ० विहिमो मे अम्ह अम्हे अम्हो मो वयं कम्म
बन्धाहितो । विभीमो वयं कर्मबन्धेभ्यः ।

असाऽहम्महम्मि सम्भणं जे मि—मं ममं मिमं
। ३, २, १७ ।

कौ० भणभन्ते अहं अम्ह अम्मिसम्भणं जे मि मं ममं
मिमं धम्म रहस्सं । भण भगवन् । मां धर्म रहस्यम् ।

शसा जेऽम्हेऽम्होऽम्हाः । ३, २, १८ ।

कौ० हे मुनिवर । जे अम्हे ऽम्हो अम्ह साहेसु धम्म
मम्मं । अस्मान् कथय धर्ममम ।

टा जे मि मे मइ मए ममाइ ममं ममए
। ३, २, १९ ।

कौ० जे मि मे.....ममए वन्दिओ मुणी । मया
वन्दिओ मुनिः ।

भिसा जे अम्ह अम्हाहि अम्हेहि अम्हे । ३, २, २० ।

कौ० जे अम्ह....अम्हे किज्जइ भिवसुपडिमा ।
अस्माभिः क्रियते भिक्षु प्रतिमा ।

डसो मइ मज्झ मम महाः । ३, २, २१ ।

कौ० डसो परैऽस्मदश्चत्वार इमे आदेशा स्युः ।
डसेस्तु यथाप्राप्तम् । मइ हित्तो मई उममंओ
मइत्तो । मज्झा मज्झाहि इत्यादि ।

वी० डसाविति । डसि से पूर्व अस्मद् के स्थान में मइ मज्झ
मम मह ये चार आदेश होते हैं । अस्मद्—डसि = ३, १,
६, ८, १५, १६ ये युष्मद् वत् रूप जानना ।

भ्यस्यम्ह ममो । ३, २, २२ ।

कौ० भ्यसिपरेऽस्मदोऽम्ह ममो स्तः । अम्हेसुन्तो
अम्हासुन्तो इत्यादि ६ । ममे सुन्तो इत्यादि ६ । =
१८ ।

वी० भ्यसीति । भ्यस् से पूर्व अस्मद् को अम्ह—मम ये दो
आदेश होते हैं । अस्मद्—भ्यस् = प्र० सू० अस्मद्—अम्ह
—मम् ३, १, ७ सुन्तो, हित्तो, उ, ओ, तो १५ हि, १८
वा—ए = अम्हे सुन्तो, अम्हेहित्तो अम्हेहि एते तथा उ,
ओ में = दीर्घ अम्हासुन्तो, हित्तो, हि, उ, ओ । अणो तो
निषेध = अम्हत्तो । एवं ममे सुन्तो इत्यादि—१८

डसाऽम्हाऽम्हं मइ मे मज्झ मज्झं महं महाः ।

। ३, २, २३ ।

कौ० अम्ह....मह धम्मो च्चिउ सरणं । मम धर्म
एव शरणम् ।

आसा जे जोऽम्हेऽम्होऽम्हाम्हं मज्झ मज्झाणा-
म्हाण भमाण महाणाः । ३, २, २४ ।

कौ० जे—जो—अम्हे.....महाण, महाणं पणट्ठो
मोहो । अस्माकं प्रणष्टो मोहः । एकादशादेशाः ।

डिना मि मे मइ ममाइ मए । ३, २, २५ ।

कौ० मि....मए हुवउ जिणधम्मो । मयि भवतु
जिनधर्मः ।

सप्तम्यां मज्झाम्हमममहाः । ३, २, २६ ।

कौ० डिस्वोस्मदः स्थानेमज्झादय आदेशा स्युः ।
डोस्तुयथाप्राप्तम् । मज्झम्मि, अम्हम्मि ममम्मि
महम्मि, ठिओ तवो । मयिस्थितं तपः । सुपि मज्झोसु
मज्झोसु । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।
इत्यादि । अम्हस्यात्वं विकल्पमते—अम्हासु ।
इत्यस्मत् । । इति युष्मदस्मत्प्रकरणम् ।

बी० सप्तेति । डि—सुप् से पूर्व अस्मद् को मज्झ अम्ह-मम
मह ये चार आदेश होते हैं । अस्मद्—डि=प्र० सू० मज्झ
४ ३, १, ६ म्म (=मिद् १, १, १५)=मज्झम्मि ४ ।
अस्मद्—सु (प्)=३, १, १६ ए=मज्झोसु १, १, ४७
मज्झोसु ।

[अथ संख्यावाचकशब्दाः]

द्वे वं दो बुवे वेणिं दोणिं । ३, २, २८ ।

कौ० जशशसभ्यां सहद्वेरेते पञ्चादेशाः स्युः । वे दो
दुवे वेणिं दोणिं, ह्रस्वे विणिं दुणिं मुणी अत्थि
नवसु वा ।

बी० द्वेरिति । जस् शस् सहित द्वि के स्थान में ये आदि
पाँच आदेश होते हैं । १, २, ३६ ह्रस्व विणिं दुणिं ।

भिसादो वे दो । ३, २, २६ ।

कौ० भिस्भ्यसाम्सुप्सु द्वेरेतौ स्तः । वेहि, देहि, कयं ।
द्वाभ्यां कृतम् । भ्यसि—वे सुन्तो दो सुन्तो, वित्तो
दत्तो ।

बी० भिसेति । भिस्—भ्यस्—आम्—सुप् से पूर्व द्वि को वे
दो ये दो आदेश होते हैं । द्वि, भिस्—भ्यस्=द्वि—वे—
दो ३, १, ५ भिस्=हि, हि, हिं=वेहि, दोहि, हि हिं ।
७ सुन्तो, हित्तो उ, ओ, तो—वे सुन्तो दो सुन्तो ४ । १,
२, ३६ ह्रस्व वित्तो दत्तो ।

अविशत्यादेः संख्याया आमोण्ह ण्हं । ३, २, ३२ ।

कौ० संख्यावाचकात्परस्यामो ण्ह ण्ह इत्येतो स्तो
न तु विशत्यादेः । णदपवादः । वेण्ह वेण्हं ।
पञ्चण्ह, ण्हं, विशत्यादेस्तु—वीसाणं तीसाण ।
सुपि वेसु वेसुं दोसु, दोसुं ।

। इति सर्वनामप्रकरणम् ।

बी० अविशेति । विशत्यादिभिन्न संख्यावाचक से पर आम्
को ण्ह, ण्हं ये दो आदेश होते हैं । द्वि ओस् आम्=द्वि—वे
—दो आम्=प्र० सू० ण्ह, ण्हं=वेण्ह दोण्ह १, २, ३६
विण्ह विण्हं दुण्ह दुण्हं । विशति—आम् त्रिणत्—आम्—१,
१, ५२, १४ विशति=वी त्रिणत्=वीणत् ३३ त्=आ
सन्धि ४, ३६ श=स २, ३, ६८ वी=ती ३, १, ११
णद् दीर्घ=वीसाण, तीसाण ।

जशशसतिणि । ३, २, ३१ ।

कौ० जशशसभ्यां सहद्वेरेति णि—आदेशः स्याद्विजग-
त्रये । तिणिं, मुणिणो, गुत्तोओ णाणाणि वा अत्थि
पेच्छ वा ।

बी० जसिति । जस्—शस्—सहित त्रि को तिणि आदेश होता
है । त्रि—जस्—शस्=प्र० सू० तिणि ।

त्रेस्तिः । ३, २, ३० ।

कौ० भिसादौ परे त्रेस्तिः स्यात् । तीहित्यादिमुनि-
वत् । आमि—तिण्ह तिण्हं । सुपि—तीसु—तीसुं ।

। इति त्रिशब्दः ।

बी० त्रेरिति । भिस्—भ्यस्—आम्—सुप्—से पूर्व त्रि
को ति आदेश होता है । त्रि=भिस्—भ्यस्=सुप्=
प्र० सू० त्रि=ति=शेष मुनिवत् । ति—आम्=३, २,
३२ ण्ह ण्हं=तिण्हं ।

जशशसभ्यां चतुरश्चउरो चत्तारि चत्तारो

। ३, २, २७ ।

कौ० चउरो चत्तारि चत्तारो चिद्वन्ति पेच्छ वा ।

बी० जसिति । जस्—शस् सहित चतुर के स्थान में चउरो
चत्तारि चत्तारो ये तीन आदेश होते हैं ।

वा चतुरो भ्यसि च । ३, १, २१ ।

कौ० चतुरो रलुप्युकारस्य वा दीर्घः स्यात्भिस्भ्यस्सु-
प्सु । चतुभिः=चऊहि चउहि । चतुर्भ्यः=चऊ-
सुन्तो चउसुन्तो । चतुर्षु=चऊसु चउसु । आमि
चउण्ह चउण्हं । । इति संख्यावाचकाः ।

बी० वेति । दलुप् होने पर भिस्—भ्यस्—सुप् से पूर्व चतुर
के उ को विकल्प से दीर्घ होता है । चतुर—भिस्—भ्यस्

—सुप् = १, १, २८ २ = लुप् — प्र० सू० उ = ऊ —
विकल्प २, २, १, त् = लुप् १, १, २६ असन्धि ३, ५, १,
भिसु = हि, हि, हि = चऊ ङि, हि, हिं । चउहि । ७ ।
भ्यस् = सुन्तो आदि — चऊसुन्तो चऊसुन्तो चऊसु १, १,
४७ सु = सु = चऊसु चऊसु, सु । चण्ह (= चतुर) ३,
२, ३२ आम् = ण्ह ण्ह = चउण्ह, ण्ह ।

। संख्यावाची समाप्त ।

[अथ सर्वनामस्त्रीलिङ्ग प्रकरणम्]

कौ० सर्वा = सव्वा — सव्वाउ, सव्वाओ सव्वोरयादि
दयावत् । आमि विशेषः — बाहुलकात्स्त्रियामपि —
'डेसिमामः' (३, १, ६३) सव्वेसि । आर्ये सव्वासि ।
एवं विश्वादयः । । इत्यावन्ताः ।

बी० सर्वेति । २, ३, ६८, ७४ वी = व्वा = सव्वा — सु =
३, ७, १२ लुप् = सव्वा । २६. जस् — शस् = उ, ओ पक्षे
४ दलुप् = सव्वाउ सव्वाओ सव्वा । इत्यादि दयावत् ।
केवल बाहुलकात् स्त्रीलिङ्ग में भी सव्वा — आम् — ६४
डेसि = सव्वेसि । एवं विश्वा आदि का रूप सर्वावत् ।

। आधात्त समाप्त ।

यस्यदिवमेतत्किमोऽस्वमामि । ३, १, ३७ ।

कौ० एभ्योऽस्वमामि सुपि स्त्रियां ङीप् वा स्यात् ।
यद् = तद् — एतद् = १, १, २८ द — लुप् ४, २८
ज = त = एत = २, २, १, त् = लुप् (सुपरे) त =
३, १, १, ८६ स) १, १, २६ असन्धि = एज, ३, १, ७५
किम् = क ७६ इदम् = इम = स्त्रीत्वे (पाणि ४, १,
४, ६, १, १०१ = टाप् — दीर्घ) = जा, ता, एआ,
का, इमा, सु — अम् — आम् वर्ज सुपो विषये प्र०
सू० वा — ई (= ङीप्) १, १, २७ पूर्वस्वरलुप् =
जी, ती, एई, की, इमी । सर्वत्र — जी लच्छीवत् ।
जादयावत् । स्वमाप्सु — त् = जा, जं, जाण जाणं
इत्यादि । डसिङ्साम्ङिषुतु विशेषाः ऽसित ।
तथाहि — म्हा ङ सेः — जम्हा — तम्हा — कम्हा ।

बी० यत्तदीति । लु — अम् — आम् वर्ज लुप् के विषय में
यद् — तद् — इदम् — एतद् — किम् से पर स्त्रीलिङ्ग में
विकल्प से ङीप् प्रत्यय होता है । पक्ष में सर्वत्र टाप् ।
प्रक्रिया चिन्ता० द्र० । जी का लक्ष्मीवत् जा का दयावत्

रूप होता है । केवल उस् — आम् — ङि में विशेष है —
तथाहि — ३, १, ६६

सेसाठावीद्वयः । ३, १, ६७ ।

कौ० ईदन्तेभ्यो यत्तत्किभ्यः परस्य डसः स्थाने से
साठी वा स्तः । अदादिदेदामपवादः पक्षे तेर्जपि ।
डिङ्गादिङ्गवम् । जीसे जीस्सा । बाहुलकात्स्त्रियामपि
'यत्तत्किमोडसः' (३, १, ६६) इति वा सद् । जीस
जास । आमि जेसि जाण । डौ — 'हिमनेः' ।
(३, १, ६३) इति हि = जीहि जाहि । शेष लक्ष्मीवत्
दयावच्च । । इति यच्छब्दः ।

तच्छब्दे — ती, ता — सी — सा । तदतदिदमां वा
डसाम्भ्यां सेसिमो (३, १, ८३) से सि । सुपिवचित्त-
दोणः (३, १, ७३) वां = णं । तया ञ् णाए । तामिः
= णाहि इत्यादि शेष ती, ता जी, जावत् ।

। इति तच्छब्दः ।

एतच्छब्दे — सी । एस इणं इणमोबुद्धी एस
(३, १, ८४) । ड साभ्यां — क्रमात्सेसि एतासां =
सि एएसि । शेष एई — लक्ष्मीवत् । एआ दयावत् ।
। इत्येतच्छब्दः ।

इदमः — सौ — इमिआ । अमि — इणं, णं । टा —
णाव, णाइ, णाए । भिसि — णाई ३, आहि डसा =
से । आमि — सि इमेसि । डौ — इह । एतावान्
विशेषः । अन्यत् इमा — दयावत् । इमी — लक्ष्मीवत् ।
इसीद शब्दः । किमः — का — दयावत् । की — लक्ष्मी-
वत् इयान् विशेषः — यत्तत्किमोडसः कस कास । सेसा
ठावीद्वयः । कीस्सा किस्से । आमि — 'डेसिमाम'
केसि । 'तत्किमःसद्' कास । डौ — कीहि ।

। इति किम् शब्दः ।

अदसः — 'अहसुना वा' ३, १, ८८ । अह — गुत्ती ।
पक्षे — सुप्यसुरदसः (३, १, ८७) अम् पञ्च — वहा
किरिया । शेष धनुवत् । । इत्यवः शब्दः ।

बी० सेसेति । ईदन्त यद् — तद् किम् से पर उस् के स्थान
में से तथा साट् ये दो आदेश विकल्प में होते हैं । ३, १,
३२ से प्राप्त अद् — आद् — इद् — एद् — का अपवाद है

पक्ष में ऐ भी होते हैं । जी—इस्=प्र० सू० से—स्सा
(=साठ १, १, १५)=जीसे १, २, ३६ ह्रस्व=जिसे ।
एवं तिस्सा तीसे, किस्सा कीसे । ३, १, ६६ जा—इस=
जास, एवं तास, कास । जी—जा—आम=६४ डेसि=
जेसि, एवं तेसि केसि एएसि इमेसि । जी—जा—झी=
६३ हिं=जीहिं=जाहिं एवं तेसि तीहिं, ताहिं कीहिं
काहिं । बाकी रूप जी का लक्ष्मीवत् । जा का दयावत् ।
। इति यद् । तद्=ता—सु=३, १, ८६, १२=सा । एवं
—एसा—सु=एसा । ती—ता—इस्=८३, से—सी—
ता—आम्=सि एवं—एई=एआ इमी इमा=इसा—
से आमा—सि । ता—३, १, ७३ णा—तादयावत् ती
—लक्ष्मीवत् । एई—एआ—लक्ष्मी—दयावत् । इदम्—
सु=स्त्री०—३, १, ७६=इमिआ । पक्षे ७५, १२=
इमा । इदम्—अम्—डि=७४ कम से=इणं, इह । इदम्
—अम्—शस्—टा—मिस्=८० इदम्=ण—टाप्—
दीर्घ=शा—इमावत् । अन्य—इमा दयावत् लक्ष्मीवत् ।
एवं की—लक्ष्मीवत् का—दयावत् ॥ अदस्—सु=८८
अह, पक्षे ८७=असु—सु—१२=अम् । अमु—धेनुवत् ।
। इति स्त्रीलिङ्गे सर्वाविशब्दाः ॥

[अथ नपुंसके सर्वादि शब्दः]

कौ० क्लीवाचोऽसंबुद्धेश्चन्द्रञ्जुपो (३, १, २७)
इतिम्—सर्वं । जषशसोदि—दित्रणिदः (३, १, २८)
सब्बाइं सब्बाइं सब्बाणि । संबुद्धावप्येवमेव । शेषं
पुंवत् । एवं विश्वाद्योऽपि । यद्—जं जाइं जाइं
जाणि । तद्—त—सु=अक्लीवे इत्युक्तेः 'सौतद-
श्चाक्लीवेतः सच्' ३, १, ८६ । इति न सः । तं ।
ताइं ताइं ताणि । एतद्—एस इणं इणमोसिरं पक्षे
एअं । एआइ एआइ एआणि । शेषं पुंवत् । अदस्
—सु='अह सुता वा' । ३, १, ८६ अह चारित्तं ।
पक्षेऽमि च अमुं । अमूइ अमूइ अमूणि । शेषं पुंवत् ।
बो० सब्ब (=सर्वं २, ३, ६८, ७५) सु—३, १, २८
सु—म्=(१, १, ४२)=सर्वं । सब्ब—जस्—शस्=
२८ दि दिं णि=सब्बाइं सब्बाइं सब्बाणि । एवं विश्वादि
का भी शेष पुल्लिङ्गवत् । यद्—१, १, २८, ४, २८ य—
जं जाइं ३ सर्ववत्, बाकी पुंवत् । ३, १, ८६ में अक्लीवे

निषेध से त=स नहीं होता है । तं ताइं ३ सर्ववत् शेष
पुंवत् । एतद्—सु=३, १, ८४६ स, इणं इणमो पक्षे उक्त
निषेधादसत्त्व—२, २, १, १, २६ त—तुप्—असंघि=
एअं, एआइं ३ सर्ववत् । शेषं पुंवत् । अदस्—सु=३, १,
८६ अह पक्षे—८८ अदसु=अमु=अमुं अमुइं ३ सर्ववत् ।
शेषं पुंवत् ।

नित्यक्लीवे स्वमेव मिण मिणमो । ३, १, ८१ ।

बो० इदम्—सु—अम्=प्र०सू० इव इणं इणमो । इदम्—
जस्=३, १, ७५ इदम्=इय=२८ जस्—शस्—दि—
दिज्—णिद्—१, १, १३, दिज्—१४ बोधं सानु-
नासिक=इमाइं इमाइं इमाणि । शेषं पुंवत् ।

किक्किमः । ३, १, ८२ ।

कौ० नित्यं क्लीवे स्वमासह किमः किस्मात् । किं ।
काइं काइं काणि । शेषं पुंवत् ।

। इति क्लीवे सर्वावयः ।

बो० किमिति । क्लीव में सु=अम्—सहित किम् को नित्य
कि आदेश होता है । किम—सु=अम्=प्र० सू० किं ।
किम्—जस्—शस्=३, १, ७४ किम्=क २८, १, १,
१३, १४ काइं काइं काणि । शेषं पुंवत् ।

। इति क्लीवे सर्वादिः ।

[अथविभक्त्यन्तादेश प्रकरण]

सर्वत्र चतुर्थ्यन्ते । ३, २, ३७ ।

कौ० सर्वत्र प्राकृते चतुर्थ्यन्त षष्ठ्यन्त प्रयुज्यते ।
नमो जिणस्य । णमोऽरिहन्तारं ।

वा तावर्थ्यन्ते । ३, २, ३६ ।

कौ० तादर्थ्यं विहितो यो ऊं तदन्ते ह्रस्वन्त वा
स्यात् । जिणस्स जिणाय वा एसो णमुक्कारो ।
जिनार्थमित्यर्थः ।

बहुवचनान्तं द्विवचनान्ते । ३, २ ।

कौ० स्पष्टम् । नमो जिनाभ्यां नमो जिणारं । जिन
गणधरो स्तः । नमामि वा=जिण गणहरा अत्थि
नमिमो वा । । इति विभक्त्यन्तादेशः ।

[अथ स्त्री प्रत्ययविधिः]

अजातेः पुंसोवाङीप् । ३, १, ३४ ।

कौ० पुल्लिङ्गान्नाम्नः स्त्रियां वाङीप् स्यात् । नीलो नीला । सुष्पणही सुष्पणहा । जानेस्तु न । अजा = अया । अप्राप्त विभाषेयम् । तेन कुमारी गोरीत्यादौ न विकल्पः ।

बी० अजातेरिति । पुल्लिङ्ग नाम से स्त्रीलिङ्ग में विकल्प से ङीप् होता है । जातिवाचक से नहीं । नील—वा—ई (=ङीप्) १, ५, २७ वा—लुप्—लृप् = ई—पीप् । पक्षे टाप् = नीला । शूर्पण—१, ४, ३६ शु—सु २, ३, ६८, ७४ पं = ए २, १, ७ छ = ह ङीप्—टाप् नीलवत् = सुष्पणही सुष्पणहा । अप्राप्तविभाषा होने से कुमारी गोरीत्यादि विकल्प नहीं होता है । जाति में नहीं होता है २, २, १, ३ अजा = अया ।

प्रत्ययान्तात् । ३, १, ३५ ।

कौ० स्त्रियां वर्तमानात्—टिदादि प्रत्ययान्त नाम्नो विहितः 'टिङ्ङाणञो' पा. ४, १, १५ इत्यादि ङीप् प्राकृते वा स्यात् । साहणी साहणा ।

बी० प्रत्ययेति । स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान टिदादि प्रत्ययान्त नाम से विहित टिङ्ङाणेत्यादि ङीप् प्राकृत से विकल्प से होता है । साधन—वा—ङीप् पक्षे टाप् = पूर्ववत् संधि २, १, ७ घ = ह ३२ न = ण = साहणी साहणा ।

छाया हरिद्राभ्याम् । ३, १, ३६ ।

कौ० वा ङीप् । छाही छाया । २, १, ४२ टी. ४३ द्र. । हलद्दी हलद्दा । १, २, ४५ द्र. ।

। इति स्त्री प्रत्यय विधिः ।

[अथोत्तरार्द्धे तिङन्त प्रकरणम्]

तिबादेरेकत्वे प्रथमस्ये येषो । ३, ३, १ ।

कौ० तिबादीनां प्रथम पुरुषैकवचनस्य स्थाने इपेयो स्तः । पकारौ 'इपेयो' (५, २, ३०) इति, विशेषणार्थी 'होहवहवा भुवेः' ४, १, २१ हवइ हवए ।

बी० तिबेति । तिबादि के प्रथम पुरुष के एक वचन के स्थान इप् तथा एप् ये दो आदेश होते हैं । भू = ४, १, २ हव ३, ३, ३० अ (क्) प्र० सू० ति = ह—ए = हवइ हवए ।

वा वर्तमान दिध्यादिशतृषु । ३, ३, २१ ।

कौ० अत एत्वं स्वादेशु । हवेइ । 'अतएव सयेपो' ३, ३, ७ इति नियमादेष्टेत्वं नास्ति ।

बी० वेति । वर्तमान विध्यादि तथा शतृ से पूर्व अ को ए विकल्प से होता है । हवेइ । अकार से ही एप् तथा से होता है । अतः एप् से पूर्व अ को ए नहीं किया है ।

बहुत्वेन्तिन्ते इरे । ३, ३, २ ।

कौ० तिबादेः प्रथमपुरुष बहुवचनस्य स्थाने इमे स्थः । हवन्ति हवेन्ति । हवन्ते हवेन्ते हवन्ति हवेइरे ।

बी० तिबादि के प्रथम पुरुष बहुवचन के स्थान तिन्ते इरे ये तीन आदेश होते हैं । हव—अ—ति = प्र० सू० तिन्ते इरे, २२ अ—ए = हवति हवेन्ति । १, १, २७ अ—लुप् = हवन्ति ।

मध्यमस्थेकत्वे । ३, ३, ३ ।

कौ० तिबादेर्मध्यमपुरुषैकवचनस्य सिसे इत्यादेशो-
स्तः । हवमि हवेमि हवसे ।

बी० मध्येति । मध्यम पुरुष के एकवचन के स्थान में मि—से ये दो आदेश होते हैं । हव—अ—सिप् = प्र० सि—से—पूर्ववत् हवसि हवेसि । से से पूर्व अ—ए नहीं होता है । हवसे ।

इत्याहो बहुत्वे । ३, ३, ४ ।

कौ० तिबादेर्मध्यम बहुवचनस्ये त्याहो स्तः । क्वचित्क्वचपिक्वहलकादित्या । यद्यत्ते रोचते—ज ज ते रोइत्या । 'हस्येहहयो' (५, १, ५) रित्यर्थ पकारः । हवित्या हवेत्या हवइत्या हवेइत्या । हवह हवेह ।

बी० इत्येति । तिबादि के मध्यम पुरुष बहुवचन के स्थान में इत्या—हप् ये दो आदेश होते हैं । हव—अ—य—प्र० सू० इत्या । ३, ३, २० आ—वा—ए = हवेइत्या, पक्षे हव—इत्या १, १, २७ अ—लुप्—हवित्या २२ क्वचिदेक पदेऽपि संधि = हवेत्या । एवं हव—अ—ह = हवेह हवह । क्वचित्—अन्यत्र० रुच्—ते = प्र० सू० इत्या ३, ४, २८ गुण २, २, १, च—लुप् १, १, २२ अपदे असंधि = रोइत्या ।

मिहत्तमस्यैकत्वे । ३, ३, ५ ।

कौ० तिवादेरुत्तमपुरुषैकवचनस्य स्थाने मिः स्यात् । बाहुलकात्त्वचिन्मेरिकारलुवपि । न मरं । न भ्रियेत्यर्थः ।

बी० मिरित । तिवादि के उत्तम पुरुष के एकवचन के स्थान में मि आदेश होता है । कही बाहुलक से मिले इ का लुप् भी उ० सं० टि० द्र० ।

वा मो । ३, ३, १७ ।

कौ० मी परे घातोः परस्य अत वा स्यात् । हवामि । हवेमि हवमि । अतः किम् । होमि ।

बी० वेति । मि से पूर्व घातु से पर अ को विकल्प से आ होता है । हव्—अ—मिक्=प्र० मू० मि० प्र० सू० अ=आ—पक्षे ३, ३, २० ए=हवामि, हवेमि, हवमि ।

बहुत्वे मुमोमाः । ३, ३, ६ ।

कौ० दिवादेरुत्तम बहुवचस्यैते त्रयः स्युः । एत्वे । हवेमु, हवेमो, हवेम पक्षे—

बी० बह्विति । तिवादि के उत्तम पुरुष के बहुवचन को मु—मो—म ये तीन आदेश होते हैं । हव्—अ—मस्=प्र० सू० मु० मो—म ३, ३, २१ अ=वा—ए=हवेमु, मो, म । पक्ष में—

मुमोमेध्वच्च । ३, ३, १८ ।

कौ० एष्वतइत्वमात्वं च वास्तः । हविमु, हविमो, हविम । हवामु हवामो हवाम । हवमु हवमो हविम । अतः किम् होमु ।

बी० मुमो इति । मु—मो—म से पूर्व अकार को विकल्प से इ तथा आ होता है । हव्—अ—मु—मो—म=प्र० सू० अ=इ—आ=हविमु, हवामु पक्षे हवमु । एवं हविमो इत्यादि । अतः क्यों ? होमु ठामु यहां नहीं हो ।

वर्तमान भविष्यतौच उजाज्जौ । ३, ३, ३७ ।

कौ० सर्वपुरुषवचनेषु वर्तमानभविष्यद्विध्यादिषु विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने उजाज्जौ वा स्तः ।

बी० वर्तति । सर्वपुरुष वचनों में वर्तमान भविष्य विध्यादि में विहित प्रत्यय के स्थान में उजा तथा ज्ज ये दो विकल्प से होते हैं ।

ज्ज उजा ज्जे ज्जहिज्जसु च चित् । ३, ३, २२ ।

कौ० एषु पञ्चषु परष्वत एत्वं निरयं स्यात् । हवेज्जा, हवेज्ज । पक्षे हवइ हवन्ति इत्यादि ।

बी० ज्जज्जेति । ज्ज-ज्जा-ज्जे ज्जाहि-ज्जसु इन पाँचों से पूर्व अ को ए निरय होता है । हव्—अ—तिवादि=३७ उजा-ज्ज-प्र० सू० अ=ए=हवेज्जा हवेज्ज । पक्षे हवइ हवन्ति इत्यादि पूर्ववत् ।

वा विध्याद्यैज्जदित् । ३, ३, २३ ।

कौ० विध्याद्यर्थविशाद् ज्जात्पर इकारो वा प्रयुज्यते । हवेज्जइ-हवेज्ज । भवतु भवे द्वेत्यर्थः । एवं सर्वपुरुष वचनेषु ।

बी० वेति । विध्याद्यर्थक प्रयादेश ज्ज से पर विकल्प से इकार प्रयुक्त होता है । हव्—अ—तिवादि=३७ उज्ज-२२ अ—ए—प्र० सू० उज्ज—से पर इ=हवेज्जइ हवेज्ज ।

विध्यादावैकत्वे प्रथमादीनां बहुत्वे न्तु ह मो

। ३, ३, ३४ ।

कौ० विध्याद्यर्थकानां प्रथम मध्यमोत्तमानामेक-वचनां स्थाने दु—सु—मु बहुवचनानां च न्तु—ह—मो इतीमे क्रमात्स्युः । दीदकारोऽन्य भाषार्थः । हवउ हवेउ । हवन्तु हवेन्तु ।

बी० विध्याद्यर्थ में विहित प्रथमादि के एकवचनों को दु—सु—मु बहुवचनों को न्तु—ह—मो आदेश क्रम से होते हैं । हव्—अ—तु=उ—अन्तु=न्तु=३, ३, २१ अ=वा ए हवेउ हवउ हवेन्तु हवन्तु ।

सोर्वा हिः । ३, ३, ३५ ।

बी० पूर्वसूत्र विहितस्य सोः स्थाने हि र्वा स्यात् । हवहि हवेहि । पक्षे—

बी० सोरिति । पूर्वसूत्र से विहित सु के स्थान में हि विकल्प से होता है । हव्—अ—सु=प्र० सू० वा० हि ३, २, २१ अ=वा—ए=हवेहि पक्षे हवहि । हित्वा-भावे—

अतो ज्जे ज्जहि ज्जसु लुपः । ३, ३, ३६ ।

कौ० अतः परस्य विध्याद्यर्थस्य सोरेते चत्वार आदेशा वा स्युः । ज्ज उजा ज्जे ज्जहि ज्जसु चित् (३, ३, २२) हवेज्जे हवेज्जहि हवेज्जसु हव । पक्षे

हवेसु हवसु । अतः किम् । होहि होसु । हवेह हवहं ।
हवेसु हवसु । हवेमो हवमो ।

बी० अतद्वति । अत् से पर विध्याद्यर्थक सु के स्थान में
ज्जे—ज्जहि—ज्जसु तथा लुप् ये चार आदेश विकल्प से
होते हैं । हव्—अ—पूर्वसूत्र से सु=प्र० सू० ज्जे ज्जहि—
ज्जसु—लुप् ३, ३, २२ अ—ए=हवेज्जे हवेज्जहि हव-
ज्जसु, हव । पक्षे २१ वा ए=हवेषु हवसु । अत् क्यों ?
होहि होसु में नहीं होता है । हव्—अ—मि=मु=हवेसु
हवसु । एवं बहु० हवेमो हवमो । सर्वपुरुष वचनों में हवे-
ज्जा हवेज्जइ हवेज्ज पूर्ववत् । पक्षे हवउ इत्यादि ।

भूतार्थव्यञ्जनादौ अष् । ३, ३, २४ ।

कौ० व्यञ्जनान्ताद्धातो परस्य भूतार्थ प्रत्ययस्य
स्थाने नित्यमीअः स्यात् । हवोअ । आदेशोऽयं
सर्वपुरुषवचनेषु । इत्या—इंसु इत्यादेशावपि मन्यन्ते
केचित्तन्मते हवित्था हविसु । द्रष्टव्या संक्षिप्त
प्रा० सू० मालाषु (चन्दोदय)

बी० भूतेति । व्यञ्जनान्त धातु से पर भूतार्थक प्रत्यय के
स्थान में सर्व पुरुष वचनों में ईअ आदेश नित्य होता है ।
हव्—तिवादि=प्र० सू० ईअ=हवोअ । कितने के मत
में इत्था—इंसु ये दो आदेश होने पर हवित्था हविसु ।

भविष्यति हिरादिरिवादे राखेषु तु स्सः

। ३, ३, २७ ।

कौ० भविष्यदर्थस्येवादेरादिरवयवो हिः स्यात् ।
आखे तु स्सः । हविस्सइ हवेस्सइ इत्यादि ।

बी० हेरिति । भविष्यत्काल में इवादि के आदि अवयव
होता है । आर्ष में इवादि के आदि में स्स होता है ।
हव्—अ—स्सइ, २० अ—इ—ए=हविस्सइ हवेस्सइ
हविस्सन्ति इत्यादि ।

भविष्यत्तद्व्यक्त्वातुभ्येच्च । ३, ३, २० ।

कौ० भविष्यदर्थकप्रत्यये तव्यायो च परेऽतः स्थाने
नित्यमेदितीस्तः । हविहिइ हवेहिइ हवेहिए हविहिए ।
हविहिन्ति हवेहिन्ति । एवं न्ते—इरे । हविहिसि, से,
हवेहिसि, से । हविहित्था, ह, हवेहित्था, ह ।

बी० भवीति । भविष्यदर्थक प्रत्यय तथा तद्व्य—क्त्वा—
तुम् से पूर्व अ के स्थान में नित्य ए तथा इ ये दो आदेश
होते हैं । हव्—अ—प्र० सू० हिइ प्र० सू० अ० इ० ए
=हविहिइ हवेहिइ इत्यादि ।

मेहिना स्सं । ३, ३, ३० ।

कौ० भविष्यति मेहिना सह स्सं वा स्यात् । हविस्सं
पक्षे—

बी० मेरिति । भविष्यत्काल में हि सहित मि को स्सं
विकल्प से होता है । हव्—अ इ ए हिमि=प्र० सू०
स्सं=हविस्सं हवेस्सं । पक्षे—

हेरुत्तमस्य हा स्सा वा । ३, ३, २८ ।

कौ० भविष्यत्युत्तम पुरुषस्य हेः स्थाने हा, स्साच
वा स्तः । हविहामि हवेहामि । हविस्सामि
हवेस्सामि । पक्षे—हविहिमि हवेहिमि । अष्टौ
रूपाणि मी ।

बी० हेरिति । भविष्यत्काल उत्तम पुरुष के हि के स्थान में
विकल्प से हा तथा स्सा ये दो आदेश होते हैं । हव्—हि
—मि=प्र० सू० हि=वा—हा, स्सा=३, ३, २० अ—
इ—ए=हविहामि हवेहामि हविस्सामि हवेस्सामि । पक्षे
—हविहिमि हवेहिमि ।

मुमोमानां त्या स्सा । ३, ३, २६ ।

कौ० भविष्यत्येषामेती वा स्तः । हविहित्था हवे-
हित्था हविहिस्सा हवेहिस्सा । पक्षे—हविहामु
हविस्सामु इत्यादि । हे हे हा—स्साऽन्त—देशे—
हविहिमु इत्यादि । द्वाविंशती रूपाणि मुमोमेषु ।
सर्वपुरुष-वचनेषु—हविज्जा हवेज्जा हवेज्ज हविज्ज ।

बी० भविष्यत्काल में मु—मो—म के स्थान में त्या स्सा
ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । पक्ष में हि को हा—स्सा
—विकल्प पक्षे हि भ्रवण । हविहित्था हविहिस्सा, एत्वे
हवेहित्था, स्सा । पक्षे—हविहामु हवेहामु हविस्सामु हवि-
हिमु इत्यादि । हा—स्सा—४ । त्या—स्सा—१२ । हि
—६ । =२२ रूप होते हैं मुमोम में । सर्वपुरुष वचनों
में पूर्ववत् हवेज्जा हवेज्ज ।

क्रियातिपत्तौ । ३, ३, ३६ ।

कौ० क्रियातिपत्तौ सर्वपुरुष वचनेष्विवादे उज्जो वा स्तः । पक्षे—माणन्तो । ३, ३, ४० हवेज्जा हवेज्ज । हवमाणो हवसाणा हवन्तो हवन्ता इत्यादि । आर्षे हवमाणे हवन्ते इत्यादि । एति सुवृष्टिरभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् = जइ सुविट्ठी हवेज्जा तथा सुभिक्षं हवेज्ज । यदि शुक्ल ध्यानमभविष्यत्तदा कल्याणमभविष्यत् = जइ सुक्क-ज्जाणं हवेमाणं तथा कल्याणं हवेन्तं । एवं सर्वत्र हवहसादयः ।

दी० क्रियेति । क्रियातिपत्ति अर्थात् कार्यकारणभावादि—अर्थ आले इत्यादि के स्थान में विकल्प से उजा—उज ये दो आदेश होते हैं । पक्ष में माणन्त ये दो आदेश भी होते हैं । हव् -अ—इत्यादि = १० सू० उजा—उज ३, ३, २० ए—पक्षे माण—न्त = सू—जस् आदि = ३, १, १४, ४ स्वाति कार्य = हवेज्जा हवेज्ज । हवमाणो हवसाणा हवन्तो इत्यादि इसी तरह हवन्त हव्—हस् वेप् आदि के वर्तमान दि क्रियापत्ति पर्यन्त में रूप हव् यत् होते हैं । भू=ो=होय ।

अत एव सयेपौ । ३, ३, ७ ।

कौ० अदन्तादेव परी से एपौ भवतां नान्यस्मादिति नात्र एव । अदन्तात्से एपावेव ननु सि—इपौ इति विपरीत नियम निषेधार्थमेवकारः । तेन हससि हसइ इत्याद्यपि ।

बी० अतइति । अदन्त हां से पर तथा एप् ये षो होते हैं । अदन्त भिन्न से नहीं अतः यहां एप् नहीं हुआ । से एप् ही अदन्त से होता है । सिइप् नहीं । इस प्रकार का नियम न हो अतः एयकार है । अतः इसइ हससि भी होता है ।

हुरपिति । ४, १, ३ ।

कौ० पिद्वर्जे प्रत्यये परे भू धातो हु वर्ग स्यात् । हुन्ति हुन्ते इत्यादि । पक्षे होन्ति होन्ते होइरे । होमि । उक्त नियमान्न से । होइत्या हुइत्या होह हुह । होमु होमो होम, हुम हुमो हुम । त्रिध्यादिषु होउ । होन्तु, हुन्तु । होहि होमु । अनदन्तत्वात्—अतो ज्जे—३, ३, २६ इति न स्यात् । होह हुह । होमु होमो ।

दी० हुरिति । पिद्वर्ज प्रत्यय से पूर्व भू को हु विकल्प से होता । भू—हु—न्ति, न्ते—हुन्ति, न्ते पक्षे होन्ति इत्यादि ।

प्रागिवादेशचाजन्ताद । ३, ३, ३८ ।

कौ० अजन्तादिवादस्तत्पूर्व च उजा उजो वा स्तो वर्तमान भविष्यद्विध्यादिषु । वर्तमाने । होज्जाइ होज्जइ होज्जा होज्ज । पक्षे होइ । एवं सर्वत्र । विध्यादौ । होज्जाउ होज्जेउ होज्जउ होज्जा होज्ज होउ इत्यादि । भविष्यति हांज्जाहिइ होज्जेहिइ होज्जा होज्ज पक्षे होउ इत्यादि ।

दी० प्रागिति । वर्तमान भविष्यत् तथा विध्यादि अर्थों में अजन्त धातु से पर इवाद्यादेशों के स्थान में तथा इवादि से पूर्व उजा तथा उज ये दो विकल्प से होते हैं । हो—ह—१० सू० होज्जाइ होज्जेइ होज्जइ एवं होज्जा होज्ज पक्षे होइ एवं सर्ववचनों में समझना । विध्यादि में—हो—उ—होज्जाउ होज्जेउ होज्जउ होज्जउ होज्जा होज्ज पक्षे होउ एवं सर्व वचनों में । भविष्यत् काल में—हो—हिइ—होज्जाहिइ होज्जहिइ होज्जेहिइ होज्जा होज्ज पक्षे होहिइ इत्यादि सर्ववचनों में समझना चाहिये ।

अततोऽज्जो वा । ३, ४, ३१ ।

कौ० अदन्तवर्जदि जन्तात्परोऽकारागमो वा स्यात् । इत्याकारपक्षे होअइ होएइ हांअए इत्यादि सर्वत्र हववत् ।

बी० अनेति । अदन्त वर्ज अजन्त धातु से पर अकार आगम विकल्प से होता है । हां—अ—इ ३, ३, २१ अ—ए—हएइ होअइ इत्यादि सर्वत्र हववत् ऊ करें पक्ष में होइ इत्यादि ।

अज्जः सी हो ही आः । ३, ३, २५ ।

कौ० अजन्ताद्धातोः परेषामिवाद्यादेशानां स्थाने इमे त्रयः स्युः भूते । होसी होही होहीअ । अभवत्, अभूत् अभूवेत्यादिरर्थः । आर्षे हो होत्या होंसु । क्रियातिपत्तौ—होज्जा होज्ज होमाणो होन्तो इत्यादि ।

बी० अचइति । अजन्त धातु से पर इवाद्यादेश के स्थान

में सी—ही—हीअ ये तीन आदेश होते हैं। उदाहरण स्पष्ट है।

करे: कुणः । ४, १, ६ ।

कौ० कृञः कणो वा स्यात् । पक्षे 'उररः' । ३, ४, २५ । ऋवर्णस्य स्थानेऽर स्यात् । कणइ करेइ इत्यादि ।

दी० करेरिति । कृ धातु के स्थान में कुण आदेश विकल्प से होता है । पक्ष में ऋ को अर आदेश होता है । कृ = कुण्—अ—इ—ए ३, ३, २१ अ—वा—ए = कुणेइ कुणइ कुणए । पक्षे कृ = ३, ४, २५ कर्—अ—इ—ए = करेइ करए करई इत्यादि हववत् ।

आचकृञोऽजीतानागतयोश्च । ३, ४, ५ ।

कौ० भूतभविष्यतोस्तुम्बन्ता लप्तेषु च कृ धातो-रन्त्यस्य स्थाने आचस्यात् । भूते । कासी काही काहीअ । भविष्यति । काहिइ काहिए । तुमादौ । काउं । काऊण । (३, ४, ४ टी० ५ द्र०) कायव्वय कृ = का—हिमि—इति स्थितौ—

दी० आजिति । भूत—भविष्यत्काल में तथा तुम्—इत्या-न्त्य प्रत्यय से पूर्व कृ के ऋ को आ होता है । कृ इत्यादि = ३, ३, २५ सी—ही—हीअ, प्र० सू० कृ = का = कासी ३ । कृ—३, ३, १, १७ हिइ प्र० सू० कृ—का—काहिइ । कृ = का—हिमि इस अवस्था में—

कृदाभ्यां हं । ३, ३, २१ ।

कौ० कृ—दाभ्यां परस्य भविष्यदर्थस्य मेहिता सह हं वा स्यात् । काहं पक्षे काहामि कास्सामि काहि-मि । दा—अचामचः । ३, ४, २६ देहि देन्ति । देउ देन्तु । दाहिइ । दा—हिमि = दाहं पक्षे दाहामि दास्सामि दाहिमीत्यादि । शेषं होवत् । कुण करयो हववत् ।

दी० कृ इति । कृ—दा—धातु से पर भविष्यत्काल में हिंसहित मि को विकल्प में हं आदेश होता है । का—हिमि = प्र० सू० हं = काह दा—हिमि = दाहं पक्षे ३, ३, २० हि—हा—स्सा काहामि कास्सामि पक्षे काहिमि एवं दाहा, स्सा, हि, मि । वर्तमान में दा—इ, न्ति आदि विध्यादि में ३, ३, ३४ उ—न्तु आदि ३, ४, २६ दा = दे = इ

देन्ति आदि, देउ देन्तु आदि भूते दासी दाही दाहीअ सर्व होवत् । कुण—कर—हववत् ।

इवादी गमि दृशि चिच्छिदि भिदि विदि रुविमुजिमुजि वाचि धूणां गच्छ दच्छ छेच्छ भेच्छ वेच्छ रोच्छ मोच्छ मोच्छ वोच्छ सोच्छ हेश्चवा सुप् । ३, ३, ३२ ।

कौ० भविष्यति गमादीनां स्थाने गच्छादयः क्रमात्स्युः सति गच्छादौ हेश्च वा लुप् । गच्छइ गच्छिहिइ गच्छिन्ति भच्छिहिन्ति, न्ते, डरे । गच्छिसि गच्छिहिसि गच्छित्था गच्छिहित्था गच्छिह गच्छिहिह । गच्छिस्सं गच्छिहामि गच्छिस्सामि गच्छिहिमि—गच्छिमु—मो—म, गच्छिहामु गच्छि-स्सामु गच्छिहित्था गच्छिहिस्सा गच्छिहिमु मो-म । एवं दृशादीनामुदाहार्यम् । वर्तमानादौ धात्वादेशे वक्ष्यते ।

दी० इवेति । इप् एप् इत्यादि से पूर्व गमादि दृश धातुओं के स्थान में क्रम से गच्छादि दृश आदेश होते हैं । गच्छादि होने पर हि को विकल्प से लुप् होता है । गम्—ति = ३, ३, १-२७ तिप्—आदि = हिइ हिए—आदि प्र० सू० गम् = गच्छ, हि—वा—लुप् ३, ३, २० छ—अ = इ—ए = गच्छिइ गच्छिइ, गच्छिहिइ गच्छिहिइ १, १, २७ अज्जुप् = गच्छित्था गच्छि, छे हित्था । ३, ३, २०-३० गच्छिस्सं इत्यादि । इसी तरह दृशादि का रूप होता है । वर्तमानादि में धात्वादेश प्रकरण में कहेंगे ।

वाम्यन्तानां गच्छमादयः । ३, ३, ३३ ।

कौ० भविष्यति भ्यन्तानां गमादीनां स्थाने क्रमाद् गच्छमित्यादयो वा स्युः । गच्छं दच्छं इत्यादि ।

दी० वाम्येति भविष्यत्काल में भ्यन्त = गम्—हिमि आदि के स्थान में क्रम से गच्छ इत्यादि आदेश होता है । गम्—हिमि = गच्छ । दृश—हिमि = दच्छ । छिद्—हिमि = छेच्छ इत्यादि ।

तिङाऽस्तेरत्थि । ३, ३, ८ ।

कौ० सट्ठम् । अत्थि जिणो । अत्थि जिणा । अस्ति सन्तोत्थर्थः ।

दी० तिङेति । तिङ् सहित अस् के स्थान में अत्थि आदेश होता है । अस्—ति—मि—आदि—अत्थि ।

सिना सिः । ३, ३, ६ ।

कौ० सिना सहास्तेः सिः स्यात् । सि तुमं । असि-
त्वम् ।

बी० सिनेति । सि सहित अस् को सि होता है । असि—
सि ।

वा मिमो मै म्हे म्हो म्हाः । ३, ३, १० ।

कौ० तिङादेशैरेतैः सहास्तेः स्थाने क्रमादेते वा
स्युः । अहं म्हे । अहमस्मि । अम्हे म्हो, अम्हे म्ह ।
वर्य स्मः ।

बी० वामिति । तिङादेश मि—मो—म सहित अस् के
स्थान में व्रम से म्हे—म्हा—म्ह आदेश विकल्प से होते

हैं । अस्मि—म्हे । स्म=म्हो म्ह । यद्यपि चिदावस्था से
२, ३, १३ से स्म=को म्हे करके म्हो म्ह का व्रम सहा
है तो भी विभक्ति विधि से ये साध्यावस्था मानी जाती
अन्यथा—जिना—जिनेन जिनेषु आदि सिद्ध का से २,
१, ३२ न=ण जिना आदि हो सकता है । उसके लिये
सूत्र व्यर्थ ही जायगा ।

तवन्तस्यास्ते रास्य हेसो । ३, ३, २६ ।

कौ० भूतार्थ प्रत्ययान्त स्यास्तेरिमो स्तः । असि सो
ते तुमं तुम्हे अयं अम्हे वा । एवं—अहेसि ।

बी० तदेति । भूतार्थ प्रत्ययान्त अस् के स्थान में असि
तथा अहेसि ये दो आदेश सर्वपुरुष वचनों में होते हैं ।

॥ अथ ण्यन्त प्रक्रिया ॥

णेरचावचौ । ३, ३, ११ ।

कौ० णेरतावादेशोरतः । चित्वाग्नित्यम् ।

बी० णेरिति । णि के स्थान में अ (च) आव (च) ये दो नित्य आदेश होते हैं ।

अजेऽनुप्युपान्त्य स्यात् आः । ३, ३, १६ ।

कौ० ण्यादेशेषु परेषूपान्त्यस्यातः स्थाने आ स्यात् । हासइ हसावइ हासए हसावए । 'वावर्तमाने' (३, ३, २१) त्यादिना—एत्वे—हासेइ हसावेइ आदि । विध्यादौ—हासउ हसावउ । भविष्यति—हासहिइ हसावहिइ । एत्वे—हासेहिइ हसावेहिइ । इत्वे—हासिहिइ हसाविहिइ । क्रियातिपत्तौ—हासेज्जा—हासेज्ज ह्रस्वे—हासिज्जा—ज्ज हसावेज्जा हसावेज्ज हसाविज्जा हसाविज्ज । माणन्तौ—हासमाणो हासेमाणो हसावमाणो हसावेमाणो हासेन्तो इत्यादि । भूते तु वक्ष्यते—

बी० अज्जुपोरिति । ण्यादेश—अच् तथा लुप् से पूर्व उपा-
न्त्य अ को आ होता है । हस्—णि=प्र० सू० अ—आव
—हम=प्र० सू० हास—हसाव—ति ३, ३, १३—ए
=हासइ हसावइ हासए हसावए । ३, ३, २१ अ—वा—
ए=हासेइ हसावेइ 'अतएव—सयेपौ' इस नियम से ए—
से पूर्व एत्व नहीं होता है । एवं हासेन्ति हसावेन्ति आदि ।
विध्यादि में हास—हसाव ३, ३, ३४ उ—न्तु आदि २१
वा—ए=हासेउ आदि । भविष्यत्काल में ३, २, १, ६,
२७ हिइ २० इ—ए=हासिहिइ हासेहिइ हसाविहिइ
हसावेहिइ इत्यादि । क्रियातिपत्ति में ३, ३, ३६, ४०,
२२, ज्जा—ज्ज माण न्त २२ एत्व २, १, ३६ ह्रस्व=
हासेज्जा हासिज्जा इत्यादि ।

एसावेचौ च भूते । ३, ३, १२ ।

कौ० भूतार्थे प्रत्यये विवक्षिते णेरतौ चादधवचौ
चेत्येते चत्वार आदेशाः स्युः । हाससी हासेसी
हसावसी हसावेसा । एवं हासही हासहीअ इत्यादि ।
आर्षे—इत्था इंसु=हासित्था हासिसु एवं—हासे
हसाव—हसावे=हासेइत्येत्यादि ।

बी० एवेति । भूतायक को विवक्षा में णि के स्थान में ए—
आवे चाद—अ—आवए चार आदेश नित्य होते हैं ।
हम—णि=प्र० सू० अ—आव—ए—आवे ३, ३, १६,
हस=हसे=हास—हासे २५ इषादि=सी, हो, हीअ=
हाससी हासहीअ हासही । एवं हासेसीत्यादि । आर्षे इत्था—
इंसु=हासित्था हासिसु इत्यादि ।

वा भ्रमेराडः । ३, ३, १३ ।

कौ० भ्रमेः पास्य णेराडो वा स्यात् । भमाडइ भमाडेइ
भामइ भामेइ भमावइ भमावेइ इत्यादि । भूते ।
भमाउसी पक्षे—भमसी भामेसी भमावसी भमावे-
सीत्यादि । इति ण्यन्त प्रक्रिया ।

बी० वेति । भ्रमघातु से पर णि को आउ विकल्प से
होता है । भ्रम—णि=प्र सू. वा—आउ—२, ३, ६८
न्न=म भमाउ पक्ष में अ—आव—शेष प्रक्रिया हसवत्=
भमाडेइ इत्यादि ।

[अथ भावकर्म प्रक्रिया]

वाक्चक् कर्मभावयो लुव्यकश्च । २, ४, ३३ ।

कौ० भावकर्मयोर्वर्तमानेभ्यश्च जिहस्तुश्च
घूपूलुभ्यः परोद्विहत्तो वकारागमो वा स्यात्सत्यागमे
यथासंभवं लुव्यकश्च । चीयते=चिज्वह । जिज्वइ ।
हुज्वइ । शुज्वइ सुज्वइ लुज्वइ पुज्वइ लुज्वइ । पक्षे—

णक्चिजिह्वस्तु ध्रुपू लृभ्यो ह्रस्वश्च । ३, ४, ३२ ।
'यकइज्जईओ' ३, ४, ४८ । इत्युभयं स्यात् ।
चिणिज्जइ चिणीअइ इत्यादि । विष्वादी चिच्चउ
चिणिज्जउ चिणीअउ । भूते—चिच्चसी । लङ्गिकः
सत्वात्—चिणिज्जइ चिणीअइ । भविष्यति—
चिच्चिहिइ । यकोऽसत्वात्—चिणिहिइ इत्यादि ।

वी० वेति भावकर्म अर्थ में स्थित चिआदि धातुओं से पर
द्विरुक्त व आगम होता है और आगम होने पर यक् का
लुप् होता है । चि—यक्—इ=प्र.सू. चिच्चइ । पक्ष में
३, ४, ३२ ण (क) ४८ यक्=इज्ज—ई आ=१, १,
२७ ण—अ—लुप् चिणिज्जइ चिणीअइ । एवं जिच्चइ
जिणिज्जइ आदि । २, ३, ४२ स्तु=ध्रु ६८ ध्रु=शु=१,
४, ३६ सु १, २, ३६ ध्रु=शु=पू=ध्रु—पु—लु=शेष
कार्यं चिच्च=ध्रुच्चइ सुच्चइ ध्रुच्चइ इत्यादि ।

चेम्मक् । ३, ४, ३४ ।

कौ० कर्मभावयोश्चेः परोम्मागमो वा स्यात्
सत्यागमे यथासंभवं लुव्यकश्च । चिम्मइ । पक्षे
चिच्चइ आदि ।

वी० चोरिति । भावकर्म में चि धातु से पर गम आगम
होता है यक् का लुप् होता है । चि—यक्—इ=प्र.सू.
चिम्मइ ।

ग्रहव्याहोर्धेप्पवाहिप्पो । ३, ४, ३५ ।

कौ० उक्तार्थे क्रमादनयोरेता वा देशी वा स्तो
लुव्यकश्च । धेप्पइ गेण्हज्जइ गेण्हीअइ । वाहिप्पइ
वाहरिज्जइ ।

वी० कर्मभाव अर्थ में ग्रह को धेप्प व्याह को वाहिप्प
आदेश विकल्प से होता है और यक् का लुप् होता है ।
उदाहरण—ग्रह—यक्—इ=धेप्पइ । पक्षे ४, ३, २४
ग्रह=गेण्ह ३, ४, ४८ यक्=इज्ज—ईअ=गेण्हज्जइ
गेण्हअइ । व्याह=यक्—इ=वाहिप्पइ । पक्षे ४, १, १४
व्याह=काक्क—पोक्क, यक्—इज्ज ईअ=कोक्कज्जइ
कोक्कीअइ । पक्षे—२, ३, ६७ व्या=वा=वा ३, ४,
२५ ह्र=हर=वाहरिज्जइ वाहरीअइ ।

अज्यारभोविठप्पाठप्पो । ३, ४, ३६ ।

कौ० उक्तार्थेऽनयोः क्रमादेतो वास्तः । लुव्यकश्च ।

विठप्पइ विठविज्जइ अजिज्जइ । आठप्पइ
आठपीअइ आरम्भीअइ ।

वी० अज्येति । कर्मभाव में अर्ज को विठप्प आरम्भ को
आठप्प विकल्प से होता है तथा यक्—लुप् होता है ।
अर्ज—य—इ=विठप्पइ पक्षे ४, १, ४५, ३, ४, ४८
विठविज्जइ—वीअइ । पक्षे २, ३, ६८, ७८ जं=ज्ज=अजिज्जइ
अज्जीअइ । आरम्भ—य—इ=आठप्पइ । पक्षे—४, २, २७
आठविज्जइ आरम्भज्जइ । अज्येति—आरम्भते इत्यर्थः ।

स्पृशेच्छिप्पः । ३, ४, ३७ ।

कौ० उक्तार्थे स्पृशेच्छिप्पो वास्याद् लुव्यकश्च ।
छिप्पइ । पक्षे छिविज्जइ फासइ इत्यादि ।

वी० स्पृशेरिति । कर्मभाव में स्पृश् को छिप्प विकल्प से
होता है । तथा यक्—लुप् होता है । स्पृश—य—इ=छिप्पइ ।
पक्षे ४, ३, १५ छिविज्जइ छिविज्जइ फासिज्जइ फासिज्जइ ।

ज्ञो णज्ज णप्प णव्वा । ३, ४, ३८ ।

कौ० उक्तार्थे ज्ञा धातोरेते वा स्युर्लुव्यकश्च । णज्जइ
णप्पइ णव्वइ । पक्षे जाणिज्जइ मुणी अइ ।

वी० ज इति । कर्मभाव में ज्ञा को णज्जादि विकल्प से
होता है तथा यक् लुप् । ज्ञा—य—इ णज्जइ पक्षे ४, ३,
३८ जाणिज्जइ ।

सिच्चि स्निहोः सिप्पच् । ३, ४, ३९ ।

कौ० उक्तार्थेऽनयोः सिप्पन्स्थात् लुव्यकश्च । सिप्पइ
सिप्पेइ । सिच्यते । स्निह्यते वा ।

वी० सिच्येति । सिच्—स्निह् को सिप्प तथा यक्—लुप्
होता है । सिच्—स्निह्—य—इ=सिप्पइ ३, ३, २१
ए=सिप्पेइ ।

वच्चिहशोर्बुच्च दीसो । ३, ३, ४० ।

कौ० उक्तार्थेऽनयोः क्रमादेतो स्तो लुव्यकश्च ।
बुच्चइ (उच्यते) दीसइ (दृश्यते)

वी० वचीति । कर्मभाव में वच् को बुच्च दृश् को दीस,
तथा यक्—लुप् होता है । वच्—य—इ=बुच्चइ ।
दृश्—य—इ=दीसइ ।

वा द्वित्वं गमादेरन्त्यस्य । ३, ४, ४१ ।

कौ० उक्तार्थे गमादेरन्त्यस्य द्वित्वं वा लुव्यकश्च ।
गम्यते = गम्मइ गच्छिज्जइ गच्छीज्जइ । हस्सइ
हसिज्जइ ।

बी० वेति । कर्मभाव में गमादि के अन्त्य को विकल्प से
द्वित्व होता है तथा यक्—लुप् । गम्—य—इ = गम्मइ ।
पक्षे ३, ४, ६, ४८ = गच्छिज्जइ गच्छीअइ । एवं हस्सइ
हसिज्जइ भण्णइ भणिज्जइ इत्यादि ।

कृ हृ जृ आमीरः । ३, ४, ४२ ।

कौ० एषामन्त्यस्यैरादेशो वा स्युदुक्तार्थे लुव्यकश्च ।
क्रियते । कीरइ करिज्जइ । ह्रियते । हीरइ हरीअइ ।
जीर्यते—जीरइ जरीअइ । तीर्यते—तीरइ तरीअइ ।
बी० कृ ह्रीति । कर्मभाव में कृ—हृ—जृ—तृ के अन्त्य
को ईर विकल्प से होता है । कृ—य—इ = कीरइ । पक्षे
३, ४, २५, ४८ = करिज्जइ करीअइ । एवं हीरइ
हरिज्जइ इत्यादि ।

वहेज्जः । ३, ४, ४३ ।

कौ० उक्तार्थे दहेरस्य ज्ञो वा स्यादलुव्यकश्च ।
दह्यते = डज्जइ डहिज्जइ डहीअइ ।

बी० दहेरिति । कर्मभाव में दह के अन्त्य को विकल्प से
ज्ञ होता है । तथा यक्—लुप् । दह—य—इ = प्र.सू.
ह = ज्ञ १. ४, १६ द = ड = डज्जइ । पक्षे ३, ४, ४८
डहिज्जइ डहीअइ ।

अनूपसमोरुधः । ३, ४, ४४ ।

कौ० एभ्यः परस्य रुधोऽन्त्यस्य ज्ञो वा स्या-
दुक्तेऽर्थे लुव्यकश्च अनुरुध्यते = अणुरुज्जइ उवरु-
ज्जइ संरुज्जइ । पक्षे अणुरुग्धिज्जइ अणुरुग्भिज्जइ
इत्यादि ।

बी० अन्विति । अनु—उप—सम् से पर रुध के अन्त्य को
ज्ञ विकल्प से होता है । तथा यक्—लुप् । अमु = २, १,
३२ अणु ४२ उप = उव १, १, ४२ सम्—सं—रुध =
प्र.सू. रुज्ज—इ = अणुरुज्जइ उवरुज्जइ संरुज्जइ । पक्षे
३, ४, ६, १०, ४८ अणुरुज्जइ रुन्धिज्जइ रुग्भिज्जइ एवं
उव—सं—रुज्ज—न्धि—ग्भि—ज्जइ इत्यादि ।

बन्धोन्धः । ३, ४, ४५ ।

कौ० उक्तेऽर्थे बन्धोन्धो ज्ञो वा स्यादलुव्यकश्च ।
वज्जइ । बन्धिज्जइ बन्धीअइ (बध्यते)

बी० बन्ध इति । कर्मभाव में बन्ध के अन्त्यन्ध को विकल्प
से ज्ञ होता है । बन्ध—य—इ = प्र.सू.—न्ध = ज्ञ
३, १, ४२ ब = व = वज्जइ पक्षे ३, ४, ४८ बन्धिज्जइ
बन्धीअइ ।

दुहृहृरुधलिह वहांभोऽत उच्च । ३, ४, ४६ ।

कौ० एषामन्त्यस्य षो वा स्यादुक्तेऽर्थे लुव्यकश्च-
वहोऽत उच्च च । दुह्यते = दुब्भइ दुहिज्जइ ।
रुह्यते = रुब्भ सहिज्जइ । रुध्यते = रुब्भइ रुन्धि-
ज्जइ । लिह्यते = लिब्भइ लिहीअइ । उह्यते =
वुब्भइ वहिज्जइ ।

बी० दुहेति । दुर्हादि के अन्त्य को ष विकल्प से होता है
तथा यक्—लुप् कर्मभाव में । दुह—य—इ = दुब्भइ
इत्यादि ।

खनहनोर्मः । ३, ४, ४७ ।

कौ० उक्तेऽर्थेऽनयो रन्त्यस्यस्य म्मो वा स्यादलुव्य-
कश्च । खन्यते = खम्मइ खणीअइ । हम्मइ
हणिज्जइ ।

बी० खनेति । कर्मभाव में खन्—हन् के अन्त्य को म्म
विकल्प से होता है । खम् = हन्—य—इ = खम्मइ
हम्मइ । पक्षे २, १, ३२ न = ण ३, ४, ४८ खणिज्जइ
हणिज्जइ खणीअइ हणीअइ ।

शेषादिज्जची अचो । ३, ४, ४८ ।

कौ० कर्मभाव विधौ ज्यादिहस्तस्तदन्यः शेषस्त-
स्माच्चयादिवर्जाद्धातोः परस्य य को नित्यमेतावा-
देशो स्तः । कर्मणि (पठ्यते) । पठिज्जइ पढीअइ ।
पठ्यताम्—पढीअउ पठिज्जउ । अपठयत = पाठिज्जसी
पठीअसी । भविष्यति क्रियातिपत्तौ च यकोऽसत्त्वा-
त्कतृवदरूपाणि स्युः । एवं भावे हस्यते = हसिज्जइ
हसीअइ इत्यादि ।

बी० शेषादिति । कर्मभाव में ज्यादि उक्त हो गया है अतः
ज्यादि से भिन्न धातुओं से पर यक् को नित्य इज्ज तथा

ई अ ये दो आदेश होते हैं। पठ (=ठ २, १, १७) य—
इ—प्र.सू. य=इज्ज—ई अ=पठिज्जइ पढीअइ ।
पठिज्जन्ति पढीअन्तीत्यादि । लङ् लकार में यक् है अतः
मृतकाल में पठ्—य=प्र.सू. इज्ज—ई अ ३, ३, २५
सी—हीअ= पढीअसी पठिज्जसीत्यादि । भविष्यत् तथा
क्रियातिपत्ति में यक् नहीं होने से कर्त्तव्य रूप होता है ।

भावकर्मक्षेषु च्लुपाविचो । ३, ३, १५ ।

कौ० एषु णेः स्थाने चित्ती लुप्—आवि—इत्यादेशौ
स्तः । भावे । हास्यते=हासिज्जइ हसाविज्जइ
आसीअइ हसावीअइ । कर्मणि । पाठिज्जई
पढाविज्जइ पाढीअइ पढावीअइ ।

। इतिभावकर्म प्र. क्रि. ।

ही० भावेति । भाव—कर्म तथा क्त प्रत्यय पर में होने पर
णे के स्थान में चित्=लुप् तथा आवि ये दो आदेश होते
हैं । हस्—णि—यक्—इ—प्र.सू. णि=लुप् १६ हस्=
हस्—यक्=इज्ज—ईअ=हासिज्जइ हासीअइ । एव
णि—आवि—इज्ज—ईअ (यक्) १, १, २७ वि=
इलुप्=हसाविज्जइ हसावीअइ ।

[अथ घात्वावयवादेशागमाः]

गमयसासिषां चछः । ३, ४, ६ ।

कौ० अन्त्यस्येत्यनुवर्त्य । एषमन्त्यस्यचछः स्यात् ।
गच्छइ । जच्छइ । अछइ । भविष्यति । भच्छइ ।
ही० गमेति । गमादि के अन्त्य को चछ आदेश होता है ।
गम्—यम्—आस्—इष्—प्र.सू. म्—स्—प्=चछ ३,
४, ३० अ—इ=गच्छइ १, २, ३६ आ=अ=अच्छइ
४, २८ य=ज=जेच्छइ इच्छइ ।

नृतमदज्जाच्चः । ३, ४, ७ ।

कौ० एषामन्त्यस्यच्चः स्यात् । नच्चइ मच्चइ
वच्चइ ।

ही० नृतेति । नृतादि के अन्त्य को च्च आदेश होता है ।
न (=नृ १, ३, २७) त् मद्, व (=व २, ३, ६८)
ज्—प्र.सू. च्च—अ—इ=नच्चइ मच्चइ वच्चइ ।

गृध्र क्रुध्र रुध्र बुध्र युध्र सिध्र मुह्रां ज्ञः । ३, ४, ८ ।

कौ० एषामन्त्यस्यज्ञः स्यात् । गिज्जइ कुज्जइ
रज्जइ वुज्जइ जुज्जइ सिज्जइ मुज्जइ ।

ही० गृथेति । गृथादि के अन्त्य को ज्ञ होता है । गि
(=गृ १, ३, २६) कु (=कु २, ३, ६८) जु (=१, ४,
२८ घु) वु (=वु २, १, ४२) प्र.सू. अ=र=ज्ज ३,
४, ३० अ (कु)—इ गिज्जइ कुज्जइ इत्यादि ।

रुधोन्धम्मौवा । ३, ४, १० ।

कौ० रुधोऽन्त्यस्येत्यौ वा स्तः । रुन्धइ रुम्भइ । पक्षे
रज्जइ । रुणद्धीत्यर्थः ।

ही० रुधइति । रुध के अन्त्य को न्ध तथा म्भ ये दो
आदेश होते हैं । रुध्=न्ध्—म्भ—अ—इ=रुन्धइ
रुम्भइ ।

पतसदोद्धं-या । ३, ४, ११ ।

कौ० अनयोरन्त्यस्य डः स्यात् । पडइ । सीदति=
सडइ ।

ही० पतेति । पत्—सद्—के अन्त्य को ड होता है ।
पत्—अ—इ सद्—अ—इ—प्र.सू. त्—द्—ड=पडइ
सडइ ।

भिदि छिदो न्व च् । ३, ४, १६ ।

कौ० अनयोरन्त्यस्यन्दच्स्यात् । भिन्दइ । भविष्यति ।
भेच्छइ छिच्छइ पक्षे भेच्छिहिइ छिच्छिहिइ ।

ही० भिदीति । भिद्—छिद् के अन्त्य को न्द होता है ।
भिन्द—छिन्द—अ—इ=भिन्दइ छिन्दइ । भेच्छइ
छेच्छइ ३, ३, ३२ इ ।

नमिरुवोवः । ३, ४, १७ ।

कौ० अनयोरन्त्यस्य वः स्यात् । रोदिति—रुवइ
रोवइ ।

ही० नमीति । नम—रुद् के अन्त्य को व होता है ।
नम—अ—इ=म्=व्—अ—इ नवइ । रुव (=व)
२८ गुण=रोवइ, रुवइ ।

विजेरुदः । ३, ४, १८ ।

कौ० उदः उपरस्थ विजेरन्त्यस्य वः स्यात् । उद्विजति
=उविवइ मुणीकम्म बन्धाओ ।

वी० विजेरिति । उद् से पर विज् के अन्त्य को व होता है । उद्—विज्—व् = अ—इ २, ३, ६८, ७४ द्वि = द्वि = उविवि ।

सृजे रः । ३, ४, १६ ।

कौ० सृजेरन्त्यस्य रः स्यात् । वोसिरामि कसाये । व्युत्सृजामि कषायान् । निसृजति—निसिरइ ।

वी० सृजेरिति । सृज् के अन्त्य को र होता है । वो (= व्युत् २, २, ४१) सृज्—अ—मि—नि—सृज्—अइ = प्र० सू० ष = र १, ३, २७ सृ = सि = निसि रइ । ३, ३, १७ अ = आ = वोसरामि ।

द्वित्वंशकोदः । ३, ४, २१ ।

कौ० शकादेरन्त्यस्य द्वित्वं स्यात् । शक्नोति सककइ । जिम्मइ शक्—पारइ तरइ तीरइ चयइ ४, १ ।

वी० द्वित्वमिति । शकादि के अन्त्य को द्वित्व होता है । शक्—अ—इ—१, ४, ३६ श = स प्र० सू० कक = सककइ, ४, १, २८ प्र० ।

ओर बष् । ३, ४, २४ ।

कौ० धातोरन्त्ययोर्वणस्य स्थानेऽवच् स्यात् । जुहोति = हवइ । च्यवतो । चवइ ।

वी० ओरिति । धातु के अन्त्य उ—को अव आदेश होता है । हु—अ—इ = वु (= व्यु २, ३, ६७) अ—इ = हवइ चवइ ।

उररच । ३, ४, २५ ।

कौ० धातोरन्त्यस्य ऊकारस्य स्थानेऽरस्यात् । कृ—करइ । हृ—हरइ ।

वी० उरिति । धातु के अन्त्य ऋ को अर होता है । कृ—अ—इ प्र० सू० करइ । एवं धृ—हृ—वृ—जृ—तृ इत्यादयः ।

अरिच्छृषादेः । ३, ४, २६ ।

कौ० अन्त्यस्येति निवृत्तम् । कृषादीनां ऋवर्णस्य स्थानेऽरिच्छस्यात् । कर्षति—करिसइ । एवं मृष हृष वृष इत्यादीनाम् । येषां धातुनामरिज्दृश्यते तेऽत्र कृषादयो बोध्याः ।

वी० अरीति । कृषादि के ऋ को अरि आदेश होता है । कृष्—अ—इ = प्र० सू० कृ = करि १, ४, ३६ ष = स = करिसइ । एवं भृष्—परिसइ वृष् = वरिसइ—हृष् = हरिसइ इत्यादि । जिन धातुओं के ऋ को अरिप् होता है वे यहाँ कृषादि हैं ।

दीर्घस्तुषादेरचः । ३, ४, २७ ।

कौ० तुषादीनामचो दीर्घत्वं स्यात् । तुष्यति = तुसइ । दुषइ । एवं रुष शुषादीनाम् । येषां दीर्घो दृश्यते तेऽत्र—तुषादयो बोध्याः ।

वी० दीर्घ इति । तुषादि के अच् को दीर्घ होता है । तुष्—दुष्—सष्—शष्—अ—इ = प्र० सू० उ = ऊ १, ४, ३६ श = ष = स = तुसइ आदि ।

किङ्त्वापिठ्वोर्गुणः । ३, ३, २८ ।

कौ० धातोरिदुतोर्गुणः स्यात् किङ्त्वापिठ्विति च प्रत्यये परे । जयति—जेइ । जेन्ति । नी—नेह नेन्ति । श्रुत्वा = सोऊणा ।

वी० किङ्तीति । धातु के इकार—उकार को गुण होता है किङ्त्वा या अ किङ्त्वा पर होने पर । जि—इ—न्ति, नी—इ—न्ति—प्र० सू० जि—जे, नी—ने—जेइ, नेइ । श्रु—त्वा = प्र० सू० श्रु = श्रो २, ३, ६८, १, ४, ३६ थो = सो ३, ३, ४३ त्वा = तूण = २, २, १ तू = ऊ १, १, २६ असन्नि = सोऊण ४७ चन्द्र = सोऊण ।

अचामचः । ३, ३, २९ ।

कौ० धातुष्वचामचो बहुलं स्युः । हवइ हिवइ । चिणइ चुणइ इत्यादि ।

वी० अचेति । धातुओं में अच् को बहुल प्रकार से अस् होता है । भू = हव्—अ—इ प्र० सू० ह—हि = हिवइ पक्षे हवइ । चि—३, ४, ३२ ण—इ = प्र० सू० चि = चू = चणइ चिणइ । एवं धावइ धुवइ । रुद = रोवइ रुवइ आदि ।

हलोऽगनीअे । ३, ४, ३० ।

कौ० हलन्ताद्धातोः परोऽगागमः स्यादी अे परेतु न । हसइ हसए । ई अे तु—हसीअ ।

वी० हल इति । हलन्त धातु से पर अकार आगम होता है । हस्—अ—ति=इ=ए=हसइ । हसए । हस्—
३, ३, २४ ई—अ=हसीअ ।

णक् चिजि हुस्तु शुधु पूलूभ्यो ह्रस्वश्च

। ३, ३, ३२ ।

कौ० एभ्यः परो णगागमः स्याद्ध्रस्वश्चैषा यथा-

सम्भवम् । चिणइ जिणइ हुणइ शुणइ सुणइ धुणइ
पुणइ लुणइ । इति धात्वावयवा देशागमः ।

वी० णगिति । णादि से पर ण आगम होता है तथा धृ
पू श्रु को ह्रस्व होता है । चि० जि० ण—इ=चिणइ
२, ३, ४२ स्तु=शु ६८ शु=शु १, ४, ३६ शु=सु
शेषं चिखत् ।

॥ अथ धात्वादेशाः ॥

इदित्तां धातूनां वाऽदेशाः । ४, १, १ ।

कौ० सूत्रे ये धातव इदितो निर्देक्ष्यन्ते तेषामादेशा
वा स्युः । तत्रैवादा—हरिष्यन्ते ।

वी० इदीति । सूत्र में जो धातु इतित् कहेंगे उन धातुओं के
आदेश विकल्प से होंगे । उन सूत्रों में ही उदाहरण
दिखायेंगे ।

होहबहुवा सुवेः । ४, १, २ ।^१

भूधातोरेते त्रयो वा स्युः । होइ । हवइ । हुवइ ।
पक्षे—भवइ ।

कुम्भेः कुणः । ४, १, ७ ।

करोतेः कुणो वा स्यात् । करोति, कुस्ते वा =
कुणइ कुणए । पक्षे उररच् । ३, ४, २५ । करइ
करए ।

कोक्क पोक्को व्याहरेः । ४, १, १६ ।

व्याहरे रिमौ वा स्तः । व्याहरति=कोक्कइ
पोक्कइ । पक्षे वाहरइ (=व्या=२, ३, ६७ वा—
हृ=हर—अ—इ) ।

प्रसरे रुव्वेल पयल्लौ । ४, १, १७ ।

प्र—सरतेरेतौ वा स्तः । उव्वेलइ पयल्लइ ।
पक्षे पसरइ (=प्र २, ३, ६८ प—सृ=सर—अ—
इ) ।

गन्धे महमहः । ४, १, १८ ।

प्रसरेर्गन्धविषये महमहो वा स्यात् । कमल
गन्धो प्रसरति । महमहइ कमल गन्धो ।

स्मरेः सुमर—शर—शूर—पयर—भर—पम्हुह—
भल—लढ—विम्हराः । ४, १, २० ।

स्मरेतेन वा देशा वा स्युः । सुमरइ । स्मृ—
सुमर—अ—इ=पक्षे स्मृ=२, ३, ६७ सृ=सर्—
सुमरइ सरइ ।

विस्मु विम्हर—वीसर—पम्हुसाः । ४, १, २१ ।

वि—स्मरेते त्रयो नित्यं स्युः । विस्मरति =
विम्हरइ, वीसरइ, पम्हुसइ (=वि—स्मृ=विम्हर
—वीसर्—पम्हुसृ अ—इ=)

ऋकेः पार—तर—तीर—चयाः । ४, १, २८ ।

अवनोतेरेते चत्वार आदेशा वा स्युः । पारइ
तरइ तीरइ चयइ । सक्कइ ३, ४, २१ द्रः ।

मुञ्चमेल्लावहे ओस्सिक्क छड्ड णिलुञ्छ धंसाडरे-
अवाः । ४, १, २९ ।

मुञ्चतेरेते सप्तादेशा वा स्युः । मेल्लइ अव-
हेडइ उस्सिक्कइ छड्डइ णिलुञ्छइ धंसाइइ
रेअवइ । मुच्—अ—इ २, २, १ च्—लुप् १, १, २२
अस मुअइ ।

१. सूत्र ४, १, २ से सूत्र ४, ४, ३४ धात्वादेश समाप्ति तक दीपिका नहीं है ।

राजेश्च ज्वागधरीर रेह सहः । ४, ९, ४२ ।

राजतेरेते पञ्चादेशा वा स्युः । छज्जइ अग्यइ
रीरह रेहइ । पक्षे रायइ (=राज्—अ=ज ३, २
१, ३ य—ह)

विह्वोर्जः । ४, ९, ४५ ।

अर्जते विडवादेशो वा स्यात् । विडवइ विडवेइ
(३, ३, २१ वा—एत्व) पक्षे अज्ज् (जँ २, ३, ६८,
७४) अ—इ) = अज्जइ अज्जेइ ।

घूर्णो—धुम्स—बुल—बोल—पहल्लाः । ४, १, ४६ ।

घूर्णघातोरेते चत्वार आदिष्टा नित्यं स्युः ।
 घुम्भइ घुलइ घोलइ पहल्लइ ।

भुजो भुज्याण् कम्म चड्ड जिम जेम चमढ सामणाः
१४, १, ५० ।

अञ्जतेरेतेऽष्टादेशा नित्यं स्युः । भुज्जह
अण्हइ कम्मइ चड्हइ जिम्मइ (३, ४, २१ द्र०)
खिमइ धमड्ह समाणइ भुक्ते इत्यर्थः ।

उपेत कम्मवो वा । ४, १, ५१ ।

उपपूर्वकस्य भुजः स्थाने कम्मवो वा स्यात् ।
कम्मइ । पक्षे उवभुज्जइ । उप भुनत्तीत्यर्थः ।

गुणो गुणज गुणज गुण्याः । ४, १, ५२ ।

युज घातोरेते त्रय आदेशा नित्यं स्युः । जुज्जइ
जुज्जइ जुप्पइ । युक्ती भवतीत्यर्थः ।

तने स्तङ्—तङ्ङ—तङ्ङव—विरल्लाः । ४, २, १ ।

तनोतरते चत्वारधादेशा वा स्युः । तनोति
तनुते वा = तड्डइ, तड्ढइ, तड्ढवइ, विरल्लइ ।
तणइ ।

विवृति कथयो द्विसाद्वौ । ४, २, ३ ।

अनयोः कमादेतौ वास्तः । विवर्तते = बँसइ
विवट्टइ । अट्टइ कठइ ३, ४, १२ क्वाथं करोती-
त्यर्थः ।

धुसल विरोलो मन्थेः । ४, २, ४ ।

मध्नातेरेतो वास्तः । घुसलइ विरोलइ मन्थइ ।
मध्नातीत्यर्थः ।

छि दे लूर—णिल्लूर—णिद्वर—णिच्छल—
णिज्जोर—कुहावाः । ४, १, ५ ।

छिदेरेते षष्ठादेशा वा स्युः । लुरइ णिल्लुरइ
णिक्वरइ णिच्छलेइ णिज्जोरइ दुहावइ छिन्दइ
(३, ४, १६) छिनत्ति ।

अधि रुध्यो जूँ रोत्यङ्गौ । ४, २, ६ ।

अनयोरेतौ क्रमा द्वास्तः । कुक्षयति=ज्वरइ ।
कुज्जइ । रुणद्धि=उत्पुङ्गइ, रुन्धइ (३, ४, ६,
१० द्र.) ।

खिवेजूर विसूरी । ४, २, ११ ।

खिदेरेती वास्तः । जूरइ विसूरइ । पक्षे खिज्जइ
(३. ४, २१) । खेदं करोतीत्यर्थः ।

व्यापि समाप्योरो अग्नसमाप्तौ । ४, २, १३ ।

अनयोः क्रमादेतौ वास्तः । व्याप्नोति = भो
अग्नौ वावेइ । समाप्नोति = समाग्नौ समावइ ।

निःश्वसि संतप्योऽर्जुनः । ४, २, १४ ।

अनयोऽं ह्वा देशो वा स्यात् । अस्तु इ ।
निश्चयसिद्धि संतपते नेत्यर्थः ।

वित्तपे कञ्जवह्म । ४, २, १५ ।

वि—लपेरेतौ वडवड मङ्गु वास्तः ।
विलपति = वडवडइ मङ्गुइ विलवइ ।

उपासकम्भे अङ्कः त्रैलोक्य पञ्चाशः । ४, ३, १६ ।

उपालम्भेरेते त्रय आदेशा वा स्युः । मङ्गल
वेलवइ पञ्चारइ उवाचममह । उपालभते ।

हवर्म्भौ रभेराडः । ४, २, २८ ।

आङ्गः परस्य रभेरेतौ वास्तः आढवइ आरम्भइ
आरम्भइ (आरम्भते)

लुभेः सम्भावः । ४, २, २६ ।

लुभेः सम्भावो वा स्यात् । सम्भावइ लुब्धइ
(३, ४, २१) लुभ्यतीत्यर्थः ।

प्रदीपेरब्भुतते अव सन्धु वकसन्दुमाः । ४, २, ३० ।

प्रदीप्यतेरे चत्वार आदेशा वा स्युः । प्रदीप्यते
—अवभुत्तइ ते अवइ संधुकइ सन्दुमइ । पलीवइ
(१, ४, २२ द्र.)

वेपरयज्जायम्बौ । ४, २, ३२ ।

वेपतेरेती वास्तः । वेपते = आयज्जइ आयम्बइ ।
वेवइ ।

स्वपेलिस लेट्ट कम्बसाः । ४, २, ३३ ।

स्वपेरेते त्रय आदेशा वा स्युः । स्वपिति =
लिसइ लेट्टइ कम्बसइ । पक्षे सुवइ (१, २, २८, २,
३, ६८, २, ४२, ३, ४, ३०)

गमेरई—णी—णीण—रम्भ—वोल—पदअ—णिवइ
—णीलुक्क—णिम्मइच्छायज्जसा वकु सोक्कु साणु
वज्ज पच्छइ पच्छन्द—परिअल—परिअत्तावह
रावसेहणिरिसाः । ४, २, ३५ ।

गमेरेतेडईणीत्यादयः एकविंशतिरादेशा वा
स्युः । गच्छति = अईइ । णीइ, णीणेइ, रम्भइ,
वोलइ, पदअइ, णिवइ, णीलुक्कइ, णिम्मइइ,
अइच्छइ, अवज्जसइ, अक्कुसइ, उक्कसइ, अणु-
वज्जइ, पच्चइइ, पच्छन्दइ, परिअलइ, परिअत्तइ,
अवहरइ, अवसेहइ, णिरिसासइ । पक्षे—गच्छइ
(३, ४, ६ द्र.) ।

प्रविशिहसि संदिशीनां रिअ गुज्जा प्पाहा

। ४, ३, १ ।

क्रमादेशामेते आदेशा वा स्युः । प्रविशति =
रिअइ । हसति—गुज्जइ । संदिशति = अप्पाहइ ।
पक्षे पविसइ हसइ संदिसइ ।

अषिचलि दलि अक्षीणां भुक्कवम्फविसट्ट—चोपडाः
। ४, ३, २ ।

एतेषां क्रमादेते वा स्युः । भुक्कइ वम्फइ
विसट्टइ चप्पइइ । पक्षे भसइ बलइ दलइ । अक्ष्—
अ—इ=२, ३, ६, ७५—क्ष = वख ६८ अ =
मखइ ।

नशोः सेहावसेहावहपडिसाणिवह णिर णासाः

। ४, ३, ४ ।

नश्यतेरेते षडादेशा वा स्युः । नश्यति = सेहइ
अवसेहइ अवहरइ पडिसाइ णिवहइ णिरणासइ ।
पक्षे नस्सइ (३, ४, २१)

अशेश्चुक्क भुल्लफिट्टुफुट्टु फिडफुडाः । ४, ३, ६ ।

अशेरेते षडादेशा वा स्युः । अश्यति । चुक्कइ
भुल्लइ फिट्टुइ फुट्टुइ फिडइ फडइ । पक्षे भंसइ ।

काडक्षेराह—मह—सिह—वच्च—वम्फ—विलुम्पा
अहिलह्हाहलह्हाः । ४, ३, १३ ।

काक्षेरेते षडादेशा वा स्युः । काक्षति = आहइ
महइ सिहइ वच्चइ वम्फइ विलुम्पइ अहिलह्हाइ
अहिलह्हाइ कल्लइ = (=काक्ष—अ—इ=१, २, ३६
का = क २, ३, ६ क्ष = ख =)

कृवेरञ्च कड्ढाणच्छाइच्छायञ्छ सायड्डाः ।

। ४, ३, १४ ।

कृवेरेते षडादेशा वा स्युः । कर्षति = अञ्चइ
कड्डइ अणञ्छइ अड्डञ्छइ आयञ्छइ सायड्डइ ।
पक्षे करिसइ (३, ४, २६ द्र.)

स्पृशच्छिव—छिह—फंस—फास—फरिसा डलिहा
लुङ्खा । ४, ३, १६ ।

स्पृशतेरेते सप्तादेशा वा स्युः । स्पृशति =
छिहइ छिहइ फंसइ फासइ फरिसइ आलिहइ
आलुह्हाइ ।

दृशो निअ—देवख—पेच्छ—पास—वज्ज—पुलअ
पुलोअ सव्वव—निअच्छा वयच्छा वयज्जा
वरुक्खावअवखौ अवक्खा । ४, ३, १७ ।

दृश धातोरेते पञ्चादेशा वा स्युः । पश्यति =
निअइ देवखइ पेच्छइ पासइ पुलअइ । वज्जइ
वयासाः पुलोअइ सव्वइ निअच्छइ अवयच्छइ
अवयज्जइ अवक्खइ अवयक्खइ ओअक्खइ,
अवयासइ ।

ग्रहो गेण्ह—हर—पङ्ग—बल—निरुवाराहि
पञ्चुआः । ४, ३, २४ ।

ग्रहो गेण्हादयः षडादेशा वा स्युः । गृह्णाति ।
गेण्हइ हरइ पङ्गइ बलइ निरुवारइ अहि पञ्चुअइ ।
असे इस्वज्ज—वोज्जाः । ४, ३, २५ ।

अस्यतेरेते त्रय आदेशा वा स्युः । अस्यति =
डरइ वज्जइ वोज्जइ । पक्षे तसइ ।

देहेरानुल्लह हिऊली । ४, ३, २६ ।

दहेरेतो वास्तः । दहति = आलुल्लइ अहिऊलइ ।
पक्षे उहइ (१, ४, १६ द = ड) ।

मुहे गुम गुम्मडौ । ४, ३, २७ ।

मुह्यतेरेतो वास्तः । मुह्यति = गुमइ गुम्मडइ ।
मुज्झइ । ३, ४, ६, द्र. ।

स्थण्ठा—यक्क—चिट्ठ—निरप्पाः । ४, ३, ३६ ।

तिष्ठतेरेते चत्वार आदेशा स्युः । डाइ । ठाअइ
(३, ४, ३१) अ । यक्कइ चिट्ठइ—निरप्पइ । विशेषः
प्रा. कौ. द्र. ।

जाणमुणौज । ४, ३, ३७ ।

जानातेरेतो स्तः । जानाति = जाणइ मुणइ ।

गैध्ययोगाक्षौ । ४, ३, ३८ ।

अनयोः क्रमादेतो स्तः । गायति = गाइ ।
अनतोऽचोवा । ३, ४, ३१ । इति वा अक् । गाअइ ।
एवं ऋयायति = ऋाइ ऋाअइ ।

अद्धः सदहः । ४, ३, ४० ।

अद्धधातेः सदह आदेशः स्यात् । अद्धधाति =
सदहइ । अद्धानम् = सदहानं ।

पिवेः पट्ट—डल्ल—पिज्ज—घोट्टाः । ४, ४, १ ।

पिवतेरेते चत्वार आदेशाः वा स्युः । पिवति =
पट्टइ डल्लइ पिज्जइ घोट्टइ पक्षे पिअइ ।

कतेऽथव—जम्प—संघ—बोल्ल—साह—सीसोप्पाल
—पिसुण—पज्जर—वज्जराः । ४, ४, २ ।

कथ धातोरेते दशा देशा वा स्युः । कथयति =

चवइ जम्पइ संघइ बोल्लइ साहइ सीसइ उप्पालइ
पिसुणइ पज्जरइ वज्जराइ । पक्षे कहइ ।

जुगुप्सेर्ण दुगुच्छ दुगुज्छाः । ४, ४, ८ ।

जुगुप्सतेरेते त्रय आदेशा वा स्युः । जुगुप्सते =
झुणइ दुगुच्छइ दुगुज्छइ ।

क्षये णिज्जरः । ४, ४, १२ ।

क्षिक्षये इत्यस्य णिज्जर आदेशो वा स्यात् ।
क्षीयते = णिज्जरिज्जइ । णिज्जरीअइ । पक्षे
क्षिज्जइ । २, ३, ६, क्षि = झि—३, ४, ४८ इज्ज—
ईअ = क्षिज्जइ ।

[अथ ण्यन्त धात्वादेशाः]

णेशछदे ढक्क—णुम—जूम—सन्नुम—पव्वालो-
म्वालाः । ४, ४, १३ ।

ण्यन्तस्य छदेरेते षडादेशा वा स्युः । छादयति
ढक्कइ णुमइ नूमइ सन्नुमइ पव्वालइ ओम्वालइ ।
पक्षे—छद्—णि = ३, ३, ११ अ = आव = २१ वा—
ए १६६ = छा २, २, १.३ द = य ३, ३, १ ति = कृ =
छायइ छायेइ । छायावइ छायावेइ ण्यादेशापवादः ।
एवमग्रेऽपि प्रक्रिया ।

अपर्चच्चुपालिपणामाः । ४, ४, १४ ।

अर्पयतेरेते त्रय आदेशा वा स्युः । अर्पयति =
ऋ = णि = अपि—चच्चुप—अ—ड—चच्चुपइ । एवं
आलिअइ पणामइ । २, ३, ६८. ७४ पं = प्य—३, ३,
११. २१. अप्पइ अप्पेइ अप्पावइ अप्पावेइ ।

दृशर्दसवाव दक्खवाः । ४, ४, १७ ।

ण्यन्तस्थ दृशेरेते त्रय आदेशा वा स्युः । दर्शयति
= दंसइ दावइ दक्खवइ । पक्षे—३, ४, २६ दृ =
दरि = दरिसइ दरिसेइ दरिसावइ दरिसावेइ ।

प्रस्थापेः पेण्णव पट्टवौ । ४, ४, २३ ।

प्रस्थापयतेरेतो वास्तः । प्रस्थापयति = पण्डवइ
अट्टवइ । पक्षे पट्ठावइ पट्ठावेइ पट्ठवावेइ ।

विज्जपेर्षोक्कावुक्कौ । ४, ४, ३२ ।

विज्जपयतेरेता वा देशौ वास्तः । विज्जयति =
वोक्कइ अणुक्कइ । पक्षे ३, ३, ३६. ७४ ज = ण्ण =
विण्णवइ विण्णावइ ।

अन्यार्थेष्वपि धातुः । ४, ४, ३४ ।

उक्तादर्थान्येष्वप्यर्थेषु घातवोवर्तन्ते । संख्याने पठितः कलिः संज्ञानेऽप्यस्ति । कलइ, जानाति संख्यानं करोति वा । बलिः प्राणने खादनेऽपि । बलइ । प्राणिति खादति वा । काङ्क्षेर्वम्फ आदेशः

इच्छायां खादनेऽपि । वम्फइ । इच्छति खादति वा । कैश्चिदुपसर्गोः सह योगे केचिद्धातवो नित्यमन्यार्थे । अणुहरइ = सदृशी भवति । विहरइ क्रीडति । आहरइ । खादति । परिहरइ त्यजति इत्यादि ।

॥ इति धात्वादेशः ॥

॥ अथ कृदन्त प्रक्रिया ॥

क्त्वाऽस्तु तूणतु आणाः । ३, ३, ४३ ।

कौ० क्त्वा प्रत्ययस्यैते चत्वार आदेशा स्युः । भविस्यत्तव्यक्त्वा तुभ्येच्च । ३, ३, २० । चादित्वम् । हसितव्यं = हसिअव्यं हसेअव्यं । हसित्वा = हसिअ हसेअ । हसितुं हसेउं । हसिऊण—णं हसेऊण—णं । हसिउआण—णं हसेउ आण—णं । हसितुं = हसितुं हसेउ । वन्दितु इति चन्द्रलुप् । वन्दित्ता इति सिद्धावस्थामपेक्ष्य ।

बी० क्तवोऽस्तुमिति । क्त्वा के स्थान में अ—तुं—तूण—तुआण ये चार आदेश होते हैं । हस्—त्वा = प्र० सू० अ—तुं—तूण—तुआण—३, ४, ३० अ (क्) = ३, ३, २० इ—ए २, २, १ त्—तुप् १, १, २२, २६ असंधि ४७ वा—ण = णं = हसिअ आदि...णं । हस्—अ—तव्य—सु = २, ३, ६८. ७४ व्य = व्य ३, १, २६ = शेष पूर्ववत् = हसिअव्यं हसेअव्यं । हस्—अ—तुं = हसि—सेउं ।

तुम्बत्वातव्ये ग्रहो घेत् । ३, ४, १ ।

कौ० तुमादौ परे ग्रहो घेत्स्यात् । ग्रहीतुं = घेतुं । गृहीत्वा = घेतुं घेतूण—णं घेतुआण—णं । क्वचिन्न । गेण्हिअ । ग्रहीतव्यं = घेतव्यं ।

बी० तुमिति । तुम्—क्त्वा—तव्य से पूर्व ग्रह को घेत् आदेश होता है । ग्रह—तुम् = १, १, ४२ चन्द्र, ग्रह = घेतुं । ग्रह—त्वा = अ में बाहुलकात् घेत् नहीं । किन्तु ४, ३, २४ ग्रह = गेण्ह—३, ४, ३० अ—अ (=त्वा)

३, ३, २० अ—इ = गेण्हिअ । बाकी = घेतुं घेतूण १, १, ४७ घेतूणं घेतुआण—णं । ग्रह—घेत्—तव्य (=व्य २, ३, ६७, ७४) ३, १, २६ स्वा० घेतव्यं ।

भुजमुखरुदवचामश्वाऽन्त्यस्यौत् । ३, ४, २ ।

कौ० तुमादौ भुजादोनां चतुर्णामिवा सहास्यस्य—ओत्स्यात् । भोक्तुं = भोक्तुं । मोक्तुं = मोक्तुं । रोदितुं = रोत्तुं । वक्तुं = वोत्तुं । भुक्त्वा = भोक्तुं भोक्तूण भोक्तुआण । मुक्त्वा = मोक्तुं तूण, तुआण । रुदित्वा = रोत्तुं रोत्तूण रोत्तुआण । वच् = उक्त्वा = वोत्तुं वोत्तूण वोत्तुआण । भोक्तव्यं = भोक्तव्यं । रोदितव्यं = रोत्तव्यं । वक्तव्यं = वोत्तव्यं ।

बी० भुजेति । तुमादि से पूर्व भुजादि के अच् सहित अन्त्य को ओत् होता है । भुज्—मुच्—रुद्—वच्—तुं क्त्वा—तव्य = प्र० सू० अज्—उच्—उद्—अच् = ओत् = मोत्—भोत्—रोत्—वोत्—शेष पूर्ववत् = भोक्तुं भोक्तूण भोक्तव्य इत्यादि ।

श्रुवो वा । ३, ४, ३ ।

कौ० तुमादौ श्रुवोऽच्चाऽन्त्यस्य—आदवास्यात् । श्रोतुं = सोत्तुं सोउं । श्रुत्वा = सोत्तूण सोऊण । सोत्तुआण सोउआण । श्रोतव्यं = सोत्तव्यं सोअव्यं ।

बी० श्रुव इति । तुमादौ परे श्रु के अच् सहित अन्त्य को ओत् आदेश विकल्प से होता है । श्रु—तुं = प्र. सू. श्रु—रु = वा—ओ १, ४, ३६ श्रोत् = सोत्—तुं = सोत्तु

सोत्तूण-सोत्तूआण सोत्तव्वं । पक्षे ओदभावे ३, ४, २८
गुण २, ३, ६८ २—लुप्—शो=सो २, २, १, ८—
लुप् १, १, २६ असंघि=सोउं सोऊण सोउआण
सोअव्वं ।

तत्तेन दृशोऽट्ठञ् । ३, ४, ३ ।

कौ० तत्तेन=तुमादेस्तकारेण दृशोऽचासहान्त्यस्य =
ऋशोऽट्ठञ् स्यात् । चित्त्वान्नित्यम् । द्रष्टुं=दट्ठं ।
दृष्ट्वा=दट्ठं दट्ठूण दट्ठुआण । द्रष्टव्यं=
दट्ठव्वं । 'आच्छ्रोओस्तीतानागतयोश्च—५ ।
चात्तुमादी । कर्तुं=काउं । कृत्वा=काउं काउण—
काऊण कर्तव्यं=कायव्वं ।

बी० तत्तेनेति । तुप्—कृत्वादेश—तव्य तकार सहित दृश
के अच् सहित अन्त्य=ऋश् को अट्ठञ् आदेश नित्य
होता है । दृश्—तुं=तुं—तूण—तुआण—तव्वं (=
व्यं) प्र. सू. ऋ श्त्=अट्ठ=दट्ठं आदि । कृ के अन्त्य
ऋ को आ होता है । कृ=तुं—लुप् ३ त—अ=य
कायव्व । शेष में १, १, २६ असंघि=काउं काऊण का
उआण ४७ ण=णं—काऊणं काउआणं ।

शतृशानचोः । ३, ४, ४१ ।

कौ० प्रत्येकमनयोर्मणि—न्तावादेशो स्तः । शतृ—
हसन्='वावर्तमान—विख्यादिशतृषु' (३, ३, २१)
इति वा—एत्वे=हसेमाणो हसेन्तो । एत्वाभाव—
हसन्तो हसमाणो । शतृ—इति किम् शानचिमाभूत्
=वेपमानः वेवमाणो वेवन्तो ।

बी० शन्निति । धातु से पर शतृ—तथा शानच् प्रत्येक के
स्थान में माण तथा न्त आदेश होते हैं । हस्—अ—शतृ
प्र. सू. माण—न्त—लु=३, ३, २१ अ=वा=ए ३, १,
१४ स्वा० हसेमाणो, न्तो आदि । शतृ कहने से शानच्
में ए नहीं वेप्—अ—शानच् २, १, ४२ प=ब=
वेवमाणो—न्तो ।

स्त्रियामीच । ३, ४, ४२ ।

कौ० स्त्रियां शतृ शानचोः स्थाने—ई—मण—न्ताः

स्युः । हसन्ती=हसई हसेमाणी णा—सहसमाणी—
णा हसेन्ती—न्ता हसन्ती—न्ता वेपमाना—वेवई
वेवमाणां वेवमाणा वेवन्ती वेवन्ता ।

बी० स्त्रियामिति । स्त्रीस्त्रि में शतृ शानच् को ई—माण
—न ये तीन आदेश होते हैं । हस् अ—शतृ=प्र. सू. ई
—माण—न्त=हसई । १, १, २२ अपदे असंघि ॥
३, १, ३४ वा—डीप् पक्षे टाप्=१, १, २७ अ—लुप्
३, १, १२ सु—लुप्=हसेमाणां हसमाणा आदि ।

क्तेचित् । ३, ३, १६ ।

कौ० क्त प्रत्यये परेऽत इच्छ्यात् । हसित=हसिअं ।
णिचि । "भावकर्मक्तेषु लुपाविचौ" अचेज्जु-
प्युपान्त्य स्यात् आः । ३, ३, १५, १६ । हासितं=
हासिअं हसाविअं । पाठितं=पाडिअ=पडाविअं ।
नामितं=नाविअं नावविअं ।

बी० क्ते चिदिति । क्त से पूर्व अ को इ नित्य होता है ।
हस्—अ (३, ४, ३०) तु पठ (=ठ २, १, १७) त—
नव (=म ३, ४, १७) त—प्र. सू. अ=इ २, २, १,
१, १, २६ लुप्—असंघि ३, १, २६ स्वा०=हसिअं
पडिअं नविअं । णिच् मे—हस्—पठ (=ठ)—नव
(=स्)—णिच्=त=३, ३, १५ णिच्=लुप् १६ इ
=हा, प—पा—न=हा १६ स—ठ—व—अ=इ=
शेष पूर्ववत्=नासिअं पाडिअ हाविअं । १५ णि=
आवि=हस्—अ—आवि—अं (=तं)= हसाविअं एवं
पठ—आवि—अं=पडाविअं । यहाँ लुप्—तथा त में
पूर्व अ के अभाव से आ—इ नहीं होते हैं ।

दीर्घदिरविः । ३, ३, १४ ।

कौ० दीर्घा देर्घ्यन्तस्य णेः स्थानेऽवि र्वा स्यात् । तुप्
—तोसेविअं तोसिअं । शुष्—सोसविअं सोसिअं ।

बी० दीर्घेति । जिसका आदि दीर्घ है उस ण्यन्त के णि
को विकल्प से अवि आदेश होता है । तुप्=शुप्=३, ४,
२८ तोष्—शोष्—णि—वा—अवि—अं (=तं) १, ४,
३६ श्=ष्=स्=तोसविअं सोसविअं । पक्षे—३, ३,
११ णि=अ—१६ इ=तोसिअं सोसिअं ।

आक्रान्ताबोनामप्फुणावयः । ४, ४, ३५ ।

कौ० क्तान्तान्ता क्रमादि धातूनां स्थानेऽप्फुणादयो
वा निपात्यन्ते । आक्रान्तः = अप्फुणो । बोल्लिणो ।
उत्कुण्टम् = उविकटुं । आस्वादितम् = चविस्रअं ।
स्थापितं = निमिअं । रुग्णः = लुक्को । अजितं =

विहत्तं । प्रलपितम् = ओमिसं । उद्विग्नः = उच्चुलो ।
मुण्डितः = उवभत्तो इत्यादि । प्रा. की. द्र. ।

वी० आर्केति । क्तान्त—आ—क्रमादि धातुओं के स्थान
में अप्फुण आदि अव्व का निपातन होता है । ३, १, १४.
२६ आवि सूत्रों से स्वादिकार्ये आदि स्वयं समझ लें ।
विशेष रूप में प्राकृत कौमुदी में देखें ।

॥ इति प्राकृत भाषा समाप्ता ॥

॥ अथ शौरसेनी भाषा प्रारभ्यते ॥

शौरसेन्यामनादावसंयुक्त स्यतोदः । ५, १, १ ।

कौ० शौरसेन्यामनादौ स्थितस्यासंयुक्तस्य तका-
रस्य दः स्यात् । एतस्मात्—एदाहि । ततो विहिता
समितिर्यतिना—तदो विहिदा समिदी जदिणा ।
अनादो किम् । तदो । असंयुक्तस्येति किम् । शकुन्तः
=सउन्तो ।

दी० शौरेति । शौरसेनी भाषा में अनादि—अयुक्त त को
द होता है । एता (=द १, १, २८) हि=(इति—
३, १, १६, ८) प्र० सू० ता=दा=एदाहि । ३, १,
१४=ओङ् तदो । २६ सु—लुप् १, १, १४ दीर्घ=
समिदी । १, ४, २८ य=ज ३, १, २५ टा=णा=
जदिणा । अनादो क्यों ? तदो में आदि को नहीं हुआ ।
शकुन्तः—सु=१, ४, ३६ ण—स २, २, १, १, २६
कु=३, ३, १, १४ सु=ओङ्=सउन्तो यहाँ संयुक्त त
को द नहीं होता है ।

क्वाप्यधः । ५, १, २ ।

कौ० शौरसेन्यां क्वापि संयुक्तेऽधः स्थितस्य तस्य दः
स्यात् । महान्तो=महन्दो । निश्चिन्तो=
निश्चिन्दो ।

दी० क्वेति । शौरसेनी में संयुक्त में अधः स्थित त को द
होता है । महान्तः निश्चिन्त—सु=प्र० सू० न्तः=न्त
१, २, ३६—सु=ओङ्—टिलोप २, ३, ६७. ७४ शिच
=क्चि महन्दो निश्चिन्दो इत्यादि ।

वातावत्यावेः । ५, १, ३ ।

कौ० शौरसेन्यां तावत्या देस्तो दो वा स्यात् ।
तावत्=दाव न सुह जाव अप्पाणम्मि न रमद्
तावन्न सुहं यावदात्मनि न रमते । पक्षे—ताव ।

दी० वेति । शौरसेनी में तावत् में आदि त को द विकल्प
से होता है । तावत्—१, १, २८ अन्त्य—लुप्—प्र० सू०
त=वा—द=दाव, नाव ।

घस्थस्य । ५, १, ४ ।

कौ० शौरसेन्यां यस्य घो वा स्यात् । नाथः=गाघो
नाहो । कथं कहं । अनादेरेव=स्थूणा=थूणा ।

दी० घस्थेति । शौरसेनी में अनावि य को घ विकल्प से
होता है । कथम्—नाथ—सु=प्र० सू० थ=घ—पक्षे
२, १, ७ ह १, १, ४२ म्=चन्द्र ३, १, १४ सु=ओङ्
—टिलोप १, ४, २३ न=वा—ण=कहं कथं । गाघो
नाहो ।

हस्येहहपोः । ५, १, ५ ।

कौ० शौरसेन्यामिह—हपो हस्य घो वा स्यात् । इध
इह । होध होह ।

दी० हस्येति । शौरसेनी में इह के तथा २, ३, ४ से
विहित हप् के ह को विकल्प से घ होता है । इधम्—हि
=३, १, ७=इह प्र० सू० ह=घ=इध—पक्षे इह ।
भू—घ=३, ३, ४ य=ह=प्र० सू० वा—घ ४, १, २
भू=हो=होध होह ।

भुवो भः । ५, १, ६ ।

कौ० शौरसेन्यां भूधातो हंस्य भो वा स्यात् ।
भवति=होदि—भोदि ।

दी० भुवो इति । शौरसेनी में भू को आदेश के ह—को
भ विकल्प से होता है । भू=४, १, २, हो=प्र० सू०
भो=२१ ति=दि=भोदि पक्षे होदि ।

र्यस्य र्यः । ५, १, ७ ।

कौ० शौरसेन्यां र्यस्य र्यो वा स्यात् । आर्यः=
अर्यो । सूर्य=सुर्यो । पक्षे अज्जो सुज्जो ।

बी० येति । शौरसेनी में यं को व्य विकल्प से होता है ।
आर्य—सूर्य—सु=१, २, ३६ ह्रस्व=आ=अ स्—सु
—प्र० सू० यं=वा=व्य पक्षे ३, ३, २१. ७४ ज्ञ ३,
१, १४ सु=ओङ्—टिलोप=अव्यो अज्जो सुव्यो
सुज्जो ।

सौमधवावेनोर्मश् ५, १, ८ ।

कौ० शौरसेन्यां भवदादे नो नित्यं मः स्यात्सौ । एदु
एदु भवं (एत्वे तु भवान्) समणे भगवं वीरे कल्याणं
संदिसेउ मे (भ्रमणो भगवान् वीरः कल्याणं संदिशतु
मे) । एवं कृतवान्=कथवं । मघवान्=महवं ।
आकृतिगणत्वात् संपाद भवं इत्यादि ।

बी० साविति । शौरसेनी में भवत् भगवन् आदि शब्दों से
सिद्ध भवान् भगवान् आदि के ओ न को म होता है ।
भवान् भगवान् मघवान् कृतवान् में प्र० सू० आन्—म्=
१, १, ४२ चन्द्र २, १, ७ थ=ह १, ३, २७ क=क
२, २, १, ३ त=य=भवं भगवं महवं कथवं इत्यादि ।
आकृतिगण होने से संपादितवान्=आन्=म् चन्द्र २, २, १
वित=१ अ १, १, २६ असंधि=संपाद भवं इत्यादि
शब्द की सिद्धि होती है ।

सम्बुद्धी वा । ५, १, ६ ।

कौ० एकवचनं संबुद्धिः । शौरसेन्यां संबुद्धी सौ नो
सौ वा स्यात् । भो राजन्=भो रायं । भो राय ।

बी० एकवचन को संबुद्धि संज्ञा होती है । संबुद्धि सु से पूर्व
न को म विकल्प से होता है । राजन्=प्र० सू० न्=म्
चन्द्र पक्षे १, १, २८ लुप् २, २, १, ३ ज=य=रायं
राय ।

आदिनः । ५, १, १० ।

कौ० शौरसेन्यामिन्तो न आढा स्यात् संबुद्धी सौ ।
करेसु सददं—धम्मं भोमणस्स तवस्सि आ ।
पारंभव समुद्दस्स गच्छित्था जेण निच्चिअं । कुरुव-
सततं धर्मं भोमनस्विन् तपस्विन् । पारंभवसमुद्दस्य
गच्छथ येन निच्चित्तम् ।

बी० आदीति । शौरसेनी में संबुद्धि से पर इन को न
आविकल्प से होता है । मनस्विन्—सु—तपस्विन्=सु=

प्र० सू० न—आ पक्ष में १, १, २८ न्=लुप् २, १, ३२
न=ण ४२ प=न २, ३, ६८, ७४ स्वि=स्सि १, १,
२२ अपदे असंधि=३, १, १२ सु=लुप् भो तवास्सिआ ।
पक्षे भो मणस्सि ।

पूर्वेरावग्नस्वश्च । ५, १, ११ ।

कौ० शौरसेन्यां पूर्वे रेफात्परोऽगाम मो वा स्यात्
ह्रस्वश्च । अपूर्वं भवनाटकम्=अपुरवं भवनाडयं ।
पक्षे अपुव्वं ।

बी० पूर्वं इति । शौरसेनी में रेफ से पर अ—आगम होता
है तथा ऊ को ह्रस्व होता है । अपूर्वं—सु—प्र० सू०
पूर्वं—पुरवं पक्षे १, २, ३६ पू=ह्रस्व २, ३, ६८, ७४
वं=व्व ३, १, २७ स्वा०=अपुरवं अपुव्वं ।

णगन्त्यान्माविदेतोः । ५, १, १२ ।

कौ० शौरसेन्यामिदेतोः प्रागन्त्यान्मात्परो णग्वा
स्यात् । युक्तमिदं=जुत्तणिणं जुत्तमिणं ! एवमेतद्
=एवमेदं एवमेदं ।

बी० णगिति । शौरसेनी में इ तथा ए से पूर्व अन्त्य म से
पर ण आगम होता है । युक्तम्—इदम्—अम्=प्र० सू०
म्—ण्—इ० ३, १, ७८ इवम्—अम्=इणं १, ४, २८
यु=जु २, ३, ६७, ७४ क्त=त्त=युत्तम्=१, १, ४२
म्=चन्द्र=जुत्तणिण । पक्षे—जुत्तमिणं । एवं—एवं
(=एतद्—सु ५, १, १, त=द १, १, २८ द—लुप्
३, १, २७ स्वा०) प्र० सू० ए० म्—ण्—ए०=एवं
(=म्) णेदं । पक्षे एवमेदं ।

तस्मात्तस्माच् । ५, १, १३ ।

कौ० शौरसेन्यां तस्मादित्यस्य तात्स्यात् । चित्वा-
न्तित्यम् । जदोतुमं भवोसिता तुवं सियावाय
रहस्सं सुण । यतस्त्व भव्योऽसितस्मात्वं स्याद्वा
दरहस्यं शृणु ।

बी० तस्मेति । शौरसेनी में तस्मात् को ता आदेश नित्य
होता है । तस्मात्=ता ।

अतोडसेदुं दोदौ । ५, १, १४ ।

कौ० शौरसेन्यामतः परस्यडसेदुं द—दोदौ स्तः ।
दित्वात्पूर्वं दीर्घं । जिनात्=जिणदु जिणादौ ।

वी० अत् इति । शौरसेनी में अत् से पर ऊसि को दु—दो होते हैं । जिन—ऊसि = प्र० सू० दुद्—दोद् १, १, १४
गान्दीर्घ २, १, ३२ ना = ना = जिणादु जिणादो ।

[अथाव्यय प्रकरणम्]

दाणिमिदानीमः । ५, १, १५ ।

कौ० शौरसेन्यामिदानीमोदाणि स्यात् । दाणिं पडिक्कमणकालो (इदानीं प्रतिक्रमणकालः) ।

वी० दाणिति । शौरसेनी में इदानीम् को दाणि होता है । उदाहरण स्पष्ट है ।

हर्षेऽम्महे । ५, १, १६ ।

कौ० शौरसेन्यां हर्षे—अम्महे प्रयुज्यते । अम्महे भगवं मूणी समागयो (भगवान् मुनिः समागतो हृष्टोऽस्मि) ।

वी० हर्षेइति । शौरसेनी में हर्षे अर्थ में अम्महे निपात प्रयुक्त होता है ।

ही ही वंदूषके । ५, १, १७ ।

कौ० शौरसेन्यां विदूषकस्य हर्षे ही ही इति निपातः प्रयुज्यते । ही ही भोः सम्पन्ना मणोरघा पिय वयस्सस्स । (हस्त । भोः सम्पन्ना मनोरथाः प्रिय-वयस्यस्य ।)

वी० हीति । शौरसेनी में विदूषक के हर्षे में ही ही निपात प्रयुक्त होता है ।

एवार्थे व्येकंथो । ५, १, १८ ।

कौ० शौरसेन्यामेवार्थे व्येव—एव्वेत्येतौ प्रयुज्यते ।

तुमं व्येव मज्झं जिणधम्मं देसु (त्वमेव माध्वं जिन्-धर्मं देहि)

वी० एवेति । शौरसेनी में एव—अर्थ में व्येव तथा एव्व ये दो निपात प्रयुक्त होते हैं ।

णं नन्वर्थं वाक्यालङ्कारे । ५, १, १९ ।

कौ० शौरसेन्यां नन्वर्थे वाक्यालङ्कारे च णं प्रयुज्यते । नान्वर्थे । णं भगवं को मुक्तिमग्गो (ननु भगवन् ! को मुक्तिमार्गः) । वाक्यालङ्कारे । नमोऽशु णं ।

वी० णमिति । शौरसेनी में नन्वर्थे तथा वाक्यालङ्कार में णं प्रयुक्त होता है ।

चेट्याह्वाने हज्जे । ५, १, २० ।

कौ० शौरसेन्यां चेट्या आह्वाने हज्जे प्रयुज्यते । हज्जे चदुरिमे (अपि चतुरिके) ।

वी० चेट्येति । शौरसेनी में चेटी के आह्वान में हज्जे प्रयोग होता है ।

निर्वेद विस्मये हीमाणहे । ५, १, २१ ।

कौ० शौरसेन्यामनयोरर्थयोर्हीमाणहे प्रयुज्यते । हीमाणहे दाणिं वि न छाडुज्जइ विसयासत्ती । (हा हा) इन्ते दानीमपि—न मुच्यते विषयासक्तिः) । विस्मये । हीमाण हे जीवन्तवच्छा मे जणणी । (अहो जीवद्वत्सा मे जननी) ।

वी० निर्वेदेति । शौरसेनी में निर्वेदित तथा विस्मय अर्थ में हीमाण प्रयोग होता है ।

। इति अव्यय प्रकरणम् ।

॥ अथाख्यात प्रकरणम् ॥

इपेपोदिः । ५, १, २२ ।

कौ० शौरसेन्यां तिळादेश यो रिपेयोः स्थाने दिः स्यात् । भवति = भोदि होदि । भवदि हवदि । ५, १, ६, प्रक्रिया द्र. ।

वी० इपेपोरिति । शौरसेनी में ३, ३, १ सूत्र से विहित तिळादेश इप्—एप् को दि आदेश होता है ।

अतो दे च । ५, १, २३ ।

कौ० शौरसेन्यामतः परयोरिपेपोर्दे चाद दि चेत्येतौ स्तः । रमते = रमदि रमदे ।

बी० अत इति । शौरसेनी में अ से पर इप्—एप् को दे एवं ऋद—दि ये दोनों होते हैं । रम्—अ (३, ४, ३०) ति=३, ३, १, इप्—एप् प्र० सू० दि—दे=रमदे रमदि ।

एष्यति हेः स्तिः । ५, १, २४ ।

कौ० शौरसेन्या भविष्यदर्थस्य हेः स्तिः स्यात् । भविष्यति=होहिइ=होस्सिदि ।

[अयतिङन्त प्रक्रिया ।

बी० एष्यति । शौरसेनी में भविष्यदर्थ में ३, ३, २७ से विहित हि को स्ति होता है । भू=हो=हि, प्र० सू० स्ति=इ=दि=होस्सिदि । एवं ठाहिइ=ठास्सिदि इत्यादि ।

[अयकृदन्त प्रक्रिया]

इयद्वृणौक्त्वो वा । ५, १, २५ ।

कौ० शौरसेन्यां क्त्वा प्रत्ययस्य स्थाने एतौ वास्तः । भूत्वा=भविय हविय । भोदूण । पक्षे भोत्ता होता ।

बी० इयेति । शौरसेनी में क्त्वा को इय—दूण ये दो आदेश होते हैं । भू=हो=हव=भव ६ वा=भो—त्वा—दूण=भोदूण, होदूण भविय हविय । पक्षे—त्वा २, ३, ६८, ७४ ता । भोत्ता होता ।

कृगमो ङङुअ ङुअौ । ५, १, २६ ।

कौ० शौरसेन्यामाभ्यां क्त्वः स्थाने प्रत्येकमेतौ वा स्तः । कृत्वा=कङुअ कङुअ । करिय करिदूण । गत्वा=गच्छिअ गच्छिदूण ।

बी० कृगेति । शौरसेनी में कृ—गस् से पर क्त्वा के स्थान में ङङुअ—ङङुअ प्रत्येक आदेश होता है । कृ—त्वा=प्र० सू० त्वा=अङुअ—अदुअ—टिओप=कङुअ कङुअ । गस्=३, ४, ६, ३० गच्छ=त्वा=अङुअ अदुअ अदुअ=गङुअ गङुअ । पक्षे पू० सू० त्वा=इय—दूण=३, ४, २५ कृ र=करिय करि (३, ४, ३, अ=३, ३, २० इ) दूण एवं गच्छिअ गच्छिदूण ।

सिद्धमनुक्तं प्राकृतवत् । ५, १, २७ ।

कौ० शौरसेन्यामनुक्तं कार्यं प्राकृतवत् स्यात् । सिद्ध शब्दो—मङ्गलार्थः । तित्थयरो किवा आदि ।

बी० सिद्धेति । शौरसेनी में अनुक्त कार्यं प्राकृतवत् होता है । यथा—कृपा=१, २, २६ कृ=कि २, १, ४२ पा=वा=किवा । तीर्थकर—सु=१, २, ३६ ती=ति २, ३, ६८, ७५ र्थ=त्थ २, २, १, ३ क=य ३, १, १४ सु=ओइ=तित्थयरो आदि ।

। इति शौरसेनी भाषा समाप्ता ।

॥ अथ मागधी भाषा प्रारभ्यते ॥

[आदेश विधिः]

मागध्यामनादेः क्षः कः । ५, २, १ ।

कौ० मागध्यामनादेः क्षस्य कः स्यात् । शुक्ल-
पक्षः=सुक्लपक्षे । भिक्षति= भि-कदिभि-
कदे । आदेस्तु क्षयः खयो ।

बी० मागध्येति । मागधी में अनादि क्ष को क=
जिह्वामूलीय होता है । सुक्ल (=शुक्ल १, ४, ३६, २,
३, ६८, ७४) पक्ष—सु=प्र० सू० क्ष क=११ के ३,
१, १२ सुलुप्=सुक्ल पक्षे । भिम्=क-अ-इ=५,
१, २२ दि=दे=भि-क दि भि-कदे । आदि
क्ष को २, ३, ६ क्षय=खय=३, १, १४ ओ=खयो ।

प्राङ्स्यामीक्षचक्षोः स्कः । ५, २, २ ।

कौ० मागध्यां प्राङ्स्यां क्रमादीक्षचक्षोर्धत्विः
क्षस्य स्कः स्यात् । कापवादः । प्रेक्षते=पेस्कदि ।
आचष्टे=आचस्कदे ।

बी० प्राङिति । मागधी में प्र—ईक्ष—आ—चक्ष में क्ष
को कापवाद स्क होता है । प्रे=२, ३, ६८ पे—स्—
स्क=३, ४, ३० अ—ते=१ ई—ए=५, १, २२, २३
दि=दे पेस्कदि पेस्कदे । आ=चक्ष—अ—दि=दे—अ
स्क=अचस्कदि, दे ।

छःश्चः । ५, २, ३ ।

कौ० मागध्यामस्केः छस्यश्चः स्यात् । गच्छ गच्छ
नन्तु मुनीत्=गश्च गश्चनविय मुणिणो । आदेस्तु
छागे=छाले ।

बी० छइति । मागधी में अनादि छ को श्च होता है ।
छाग—सु=२, १, १० ग=ल ५, २, ११ ले ३, १, १२
सु—सुप्=छाले में आदि को नहीं ।

व्रजो ओञ्जः । ५, २, ४ ।

कौ० मागध्यां व्रजते जस्यञ्जः स्यात् । यादेशा-
पवादः । व्रजति=वञ्जदि वञ्जदे ।

जञ्जब्धस्याम् । ५, २, ५ ।

कौ० मागध्यामेषाञ्जः स्यात् । अवज्ञा=अवञ्ज्रा ।
अञ्जलिः=अञ्जली । पुण्यं=पुञ्ज । कन्या=
कञ्जा ।

बी० जेति । मागधी ज—ञ्ज—ण्य—न्य को ञ्ज होता
है । उदाहरण स्पष्ट है ।

जघो र्ययौ । ५, २, ६ ।

कौ० मागध्यां जकार द्यकारयोः क्रमाद—य—
य्यौ स्तः । जनो=यणे । यदि=जइ=यइ । विद्या
=विद्य्या ।

बी० जेति । मागधी में ज—को य तथा द्य को य्य होता
है । जन—सु=प्र० सू० ज=य ११ न=ने २, १, ३२
णे ३, १, १२ सुलुप्=यणो । यदि=१, ४, २८ य=
ज=प्र० सू० य २, २, १ दि=इ १, १, २६ असंघि=
यह । विद्या=प्र० सू० द्य=य्य=विद्य्या ।

सरोशलो । ५, २, ७ ।

कौ० मागध्यां क्रमात् सरो शलो स्तः । सुरेशः=
सुलेशे ।

बी० सराविति । मागधी में स को श—र को ल होता
है । सुरेश—सु=१, ४, ३६ श=स=सु=प्र० सू० श
—सु रे=ले ५, २, ११ सुलुप् सुलेशे सुलेशे ।

स्फोषसोरग्नीष्मे सः । ५, २, २८ ।

कौ० मागध्यां संयुक्ते स्थितयोः सघोः सः स्यान्नतु
ग्रीष्मे । ऊर्ध्व—सुवाधपवादः । उष्मा=उस्मा ।

हस्तो = हस्ते । ग्रीष्मे तु गिम्हे । असंयुक्ते तु षष्ठः
= छस्ते ।

बी० स्काविति । मागधी में संयुक्त में स—ष को स होता है ग्रीष्म शब्द में नहीं । ऊर्ध्व लुप् आदि का अपवाद है ।
२, ३, ६७ से प्राप्त ष्मा—ष—लुप् तथा ४२ स्त=ष
=को बाधकर प्र० सू० स=स्वा=उस्मा हस्ते । षष्ठ=सु—मे प्र० सू० असंयुक्त ष को स नहीं किन्तु १, ४, ३५ छ ५, २, ६ षठ=स्ट=११ स्ते ३, १, १२ सु—लुप्—छस्ते ।

षष्ठयोः स्तः । ५, २, ६ ।

कौ० मागध्यामनयोः स्तः स्यात् । सुष्ठ=शुस्टु ।
षष्ठः = छस्ते । भट्टारकः भट्टालये ।

बी० ष्ठेति । मागधी में षठ—ट्ट को स्त होता है । सुष्ठु—प्र० सू० स्तु ७ सु=शु=शुस्टु । छस्ते=द्र० । भट्टारक—सु=प्र० सू० हा—स्टा=र=स २, २, १, ३ क=य ५, २, ११ सुप्=भट्टालये ।

स्तः स्थर्ययोः । ५, २, १० ।

कौ० मागध्यां स्थर्ययोः स्तः स्यात् । ऊर्ध्वलुवाद्यप-
वादः । उपस्थितिः । पदार्थ सार्थ=पदस्तशस्ते ।

बी० स्त इति । मागधी में स्थ—र्थ को स्त होता है ।
उपस्थिति=सु, पदार्थसार्थ—सु=प्र० सू० १, २, ३६ ह्रस्व २, १, ४२ उप=उव ३, १, २६ सु=दलुप्—दीर्घ=५, १, ती=दी=उवस्ति बी । पदस्त शस्त=सु=७ सस्त=शस्त=१, १, शस्ते ३, १, १२ सुलुप्=पदस्त शस्ते ।

पुंस्यतएत्सी । ५, २, ११ ।

कौ० मागध्यामत एत्वं स्यात्सौ पुंसि । श्रमणो
भगवान् महावीरः = समणे भगवं महावीरे । अतः
किम् । मुणी ।

बी० पुंसीति । मागधी में अ को ए होता है पुल्लिङ्ग में ।
श्रमण—सु=प्र० सू० ण=रे ५, १, ८ आन्=मन्=१, १, ४२ चन्द्र=३, १, १२ सुलुप् २, ३, ६८ अ=श=१, ४, ३६ स=समणे भगवं महावीरे । मुणी ३, १, २६ द्र० ।

वाऽवर्णान्दिसो जाहः । ५, २, १२ ।

कौ० मागध्यामवर्णात्परस्य डसेः स्थाने वा डाहः
स्यात् । डित्वाट्टिलोपः । एलिशाह कम्माह कलणे
नय्येव समस्ते हगे । ईदृशात् कर्मण करणे नैव
समथोऽहम् । पक्षे एलिशस्स कमलस्स । हिडिम्वाह ।
हिडिम्वायाः । पक्षे हिडिम्वाए ।

बी० वेति । मागधी में अवर्ण से पर डस् को डित् आह
विकल्प से होता है । ईदृश—डस्=कर्मन्—डस्=प्र०
सू० डाह—ट्टिलोप १, ३, ८, ४३ ईह=एरि=१, ४,
२६ शा=सा=५, २, ७ रिता=लिसा=एलिशाह
५, ३, ६८, ७४ मां=म्मा=कम्माह । पक्षे ३, १, ६
डस्=सद् १, १, १५ स्स=एलिशस्स कम्मस्स । हिडिम्वा
—डस्=प्र० सू० डाह—ट्टिलोप=हिडिम्वाह । पक्षे
३, १, ३२ ए=हिडिम्वाए । ५, १, १८ न—एव=
नय्येव २, ७ २=ल ३, १, १५ डि—एद् ट्टिलोप णे=
कलणे ५, २, १०, ११ थं=स्त—सुलुप् (३, १, १२)=
समस्ते ५, २, २४ अहं=हगे ।

आमोडाहं । ५, २, १३ ।

कौ० मागध्यामवर्णादोमो डाहं वा स्यात् । जिनानां
=जिणाहं । पक्षे जिणाणं ।

बी० आम इति । मागधी में अवर्ण से पर आम् को डाहं
विकल्प से होता है । डित्वाट्टिलोप होता है । जिय्—आम्
=प्र० सू० डाहं—ट्टिलोप २, १, ३२ ना=णा=
जिणाहं । जिणाणं ३, १, १४ द्र० ।

अहंययसोर्हगेच् । ५, २, १४ ।

मागध्यामनयोर्ह गेच्स्यात् । चित्त्वान्नित्यम् । हगे
मुणि वन्दामि वन्दिमो वा । अहं वयं वा वन्दे
वन्दामहे वा ।

बी० अहमिति । मागधी में अहं वयं को नित्य हगे आदेश
होता है । स्पष्टम् ।

तिष्ठस्य चिष्ठः । ५, २, १५ ।

कौ० मागध्यां तिष्ठस्य स्थाने चिष्ठः आदेशः
स्यात् ।

अनुक्तं शौरसेनीवत् । ५, २, १६ ।

कौ० मागध्यामनुक्तं कार्यं शौरसेनीवत्स्यात् । तदो
पूरितं पदिज्जेण मासदिणामन्तिदो पदस्तं शस्ते
शामि हिदाह । ततः पूरितं प्रतिज्ञेन मासतिना-
मन्त्रितः पदार्थसार्थः स्वामिहिताय ।

बी० अन्विति । मागधी में अनुक्त कार्यं शौरसेनीवत् होता

है । यथा उक्त वाक्य में ५, २, ५ ज्ञ = ज्ञ १० य = स्त
= ११ स्ते १२ हिह—ऊस् = हिदाह इत्यादि कार्यं मागधी
तथा ५, १, १ से त को शौरसेनीवत् होता है । एवं ५,
१, २ से २७ तक कार्यं स्वयं ऊह करें । विशेष प्राकृत
कीमुदी में देखें ।

। इति मागधी भाषा समाप्ता ।

। अथ पेशाचीभाषा ।

पेशाच्यां टोस्तु र्धा । ५, २, १७ ।

कौ० पेशाच्यां टोः स्थाने तुः स्यात् । कुटुम्बकं
कुटुम्बकं ।

बी० पेशेति । पेशाची भाषा में टु को तु होता है ।

णोनच् । ५, २, १८ ।

कौ० पेशाच्यां णस्य नित्यं नः स्यात् । गुण गणः =
गुणगनो ।

बी० णो इति । पेशाची में ण को नित्य न होता है । गुण
गण—सु = प्र० सू० ण = न ३, १, १४ सु = अद् =
टिलोप = गुणगनो ।

तस्तदोः । ५, २, १९ ।

कौ० पेशाच्यां तकार दकारयोः दः स्यात् । गुणवती
भगवती । सदत् सतत् । तस्य त—विधानमन्या-
देशबाधकम् । तेन पतकेत्यादी न डत्वादि ।

बी० तइति । पेशाची में त—द को त होता है । त को
त विधान से पतकेत्यादि में त को डत्त्व नहीं होता है ।

पो यस्य हवये । ५, २, २० ।

कौ० पेशाच्यां हृदये पः स्यात् । हृदयमन्दिरेवसति
विवेकः = हितपमन्तिरेवसति विवेको ।

बी० पइति । पेशाची में हृदय में य को प होता है ।

हृदयः = प्र० सू० य = प ६ द—न्द = त ५, १, २२ ति
= द = दि = ३, १, १४ = हि (= ह १, ३, २६) तप-
मन्दिरे वसति—विवेको ।

लो लस्य । ५, २, २१ ।

कौ० पेशाच्यां लस्य लः स्यात् । जलं = जलं ।

सः शषोः । ५, २, २२ ।

कौ० पेशाच्यां शषोः सः स्यात् । शोभनं = सोभनं ।
विषाणं = विसानं । न कोलेत्यादे (५, २, ३७)
बाधकमिदम् ।

बी० स इति । पेशाची में श—ष को स होता है ।
शोभन—विषाण में प्राप्त १, ४, ३६ श—ष = स २, १,
७ श = ह ३२ न = ण का बाधक ५, २, ३७ को बाधकर
प्र० सू० श—ष = स ३, १, २७ स्वा० का० सोभनं विसा
५, २, १८ न ।

ज्ञ—व्य—न्याञ्ज राज्ञे चिज् च । ५, २, २३ ।

कौ० पेशाच्यामेषां ञ्जः स्यात् । राज्ञे तु चिज् चाद्
—ञ्जः । सव्वञ्जो । पुञ्जो । धञ्जो । राज्ञा =
राचिज्जा रञ्ज्जा ।

बी० ज्ञेति । पेशाची में ज्ञ—व्य—न्य को ञ्ज होता है
तथा राज्ञ शब्द में ज्ञ को चिज् तथा ञ्ज दोनों होते हैं ।
सर्वज्ञ—पुण्य—धन्य—सु = प्र० सू० ज्ञ—व्य—न्य = ञ्ज
३, १, १४, २७ स्वा० २, ३, ६८, ७४ र्ज = व्र =
सव्वञ्जो पुञ्जं धञ्जो । राज्ञा = ज्ञ—चिज्—ञ्ज =
राचिज्जा १, २, ३६ रा = र = रञ्ज्जा ।

क्वचित्स्नष्टयां सि—सट—रिधाः । ५, २, २४ ।

कौ० पेशाच्यामेषां क्रमादेते स्युः । स्नानं = सिनानं ।

कष्टं = कसटं । कार्यं = कारियं । क्वचित्युक्तो न्ह—
स्नुषा = सुण्हा । दृष्टः = तिट्ठो । सूर्यः = सुज्जो ।

बी० क्वचित्तिदिति । पैशाची में स्न—ष्ट—यं को—कम से
स्नि—सह—रिय आदेश होते हैं । उदाहरण स्पष्ट है ।
स्नुषा = २, ३, ६८ स्नु = सु २, १, ५३ षा = ण्हा—
सुण्हा । दृष्ट—सु सूर्य—सु = ४, २, २६ दृ = ति १, २,
३६ सु = सु २, ३, २८ ७५ ष्ट = दृठ २, १, ७५ यं =
ज्ज ३, १, १४ स्वा० = तिट्ठो सुज्जो ।

अतोडसेस्तुतोदो । ५, २, २५ ।

कौ० पैशाच्यामदन्तान्डसेरेतो स्तः । दिक्वा-
त्प्रादीधः । जिनात् = जिणात्, जिणातो ।

बी० अत इति । पैशाची में अत् से पर ङसि को तुद्—
तोद् ये दो आदेश होते हैं । जिन—ङसि = प्र० सू० तुद् तोद्
१, १, १४ न = ना २, १, ३२ ना = णा = जिणात्
जिणातो ।

टान्तेदन्तदोनेन । ५, २, २६ ।

कौ० पैशाच्यां टान्तयोरिदन्तदोः स्थाने नेन आदेश
स्यात् । नेन मुणीवन्दिषो । अनेन तेन वा
मुनिवन्दितः ।

बी० टेति । पैशाची में अनेन को नेन आदेश होता है ।
इदम्—टा—तद्—टा = प्र० सू० नेन ।

स्त्रियां नाए । ५, २, २७ ।

कौ० पैशाच्यां स्त्रियां टान्तेदन्तदोर्नाए स्यात् । नाए
वन्दी अह मुणी । तयाऽनया वा वन्द्यते मुनिः ।

बी० स्त्रीति । पैशाची में स्त्रीलिङ्ग में टान्त—इदं—तद्
—को नाए होता है । तथा = अनया = नाए ।

यादृशावो दुस्तिः । ५, २, २८ ।

कौ० पैशाच्यां यादृशावो दृ—इत्यस्य तिः स्यात् ।
जातिसो नातिसो । येषु दुस्तिर्दृश्यते ते यादृशा-
दयस्तेन दृष्टः = ति = ट्ठो इत्यादि ।

बी० येति । पैशाची में यादृश तादृश आवि में दृ को ति
होता है । या = १, ४, २८ जा दृ = प्र० सू० ति ण =
५, २, २२ स ३, १, १४ स्वा० = जातिसो नातिसो ।

जिन शब्दों में दृ को ति दीखता है वे यादृशादि हैं । अतः
दृष्ट = तिट्ठो इत्यादि होता है । ५, २, १६ द्र० ।

इपेपोः । ५, २, २६ ।

कौ० पैशाच्यामिपेपोस्तिः स्यात् । (तिष्ठति) होति
(भवति) ।

बी० इपेपोरिति । पैशाची में इप्—एप् को ति होता है ।
स्था = ४, ३, ३७ ठा ४, १, २ भू = हो हव्—अ—हुव्
—अ ३, ४, ३०, ३, ३, १ ति—इ, हुव—हुव—ति—
इप् = एप् प्र० सू० ति = ठाति होति हवति हुवति ५, १, ५
हु = अ = भोति भवति भूवति ।

अतस्तेच । ५, २, ३० ।

कौ० पैशाच्यामतः परयोरिपेपोस्ते चात् ति—इती-
मौस्तः । रमति रमते । अत इत्येव ठाति ।

बी० अत इति । पैशाची में अत् से पर इप्—एप् को ते
—ति ये दो आदेश होते हैं । रम्—३, ४, ३० अ—ति
= ३, ३, १, ३५ इप्—एप् = प्र० सू० ति—ते = रमति
रमते । अनतस्तु ठाति होति प्र० सू० द्र० ।

एध्यति केवलमेव्य । ५, २, ३१ ।

कौ० पैशाच्यां भाव्यति इपेपोः स्थाने एव्य एव
नतु स्तिरादि । कथं ऊजानं लमेव्या । कथं ज्ञान-
लप्स्यते ।

बी० एध्यति । भविष्यत्काल में इप्—एप्—को केवल
एव्य होता है । आदिस्ति नहीं । लभ—अ—इप्—एप्
= प्र० सू० एव्य = १, १, २७ अ = लुप् २, १, ७ प्राप्त
अ = ह ५, २, ३७ निषेध—लमेव्य ।

तूनः कत्वः । ५, २, ३२ ।

कौ० पैशाच्यां कत्वः स्थाने तूनः स्यात् । हसितून
(हसित्वा) गन्तून (गत्वा) ।

बी० तून इति । पैशाची में क्त्वा को तून आदेश होता है ।
हस्—अ—त्वा = प्र० सू० तून ३, ३, २० अ—इ =
हसितून । बाहुलका इत्वाभाव गन्तून ।

१. त्रिव्या ३, २, ६१ प्र० ।

२. हे० ८, ४, ३१३ द्र० ।

दृढनत्थूनदूनाः । ५, २, ३३ ।

कौ० पैशाच्यां ष्टा—इत्येस्यैते स्युः । पृष्ट्वा = पट्ठन पत्थून पद्धून । तूनापवादाः ।

बी० दृढनेति । पैशाची में ष्ट्वा को ये तीन आदेश होते हैं । प्रच्छ = त्व = पृष्ट्वा = प्र० सू० ष्ट्वा = दृढन — त्वून — डू १, २, २७ पु = पट्ठन ३ ।

इय्यः यक् । ५, २, ३४ ।

कौ० पैशाच्यां यक्ः स्थाने इय्य स्यात् । रमिष्यति रमिष्यते मुनिनाञ्जानम्मि । रम्यते मुनिना ज्ञाने । बी० यक् इति । पैशाची में भावकर्म में यक् को इय्य होता है । रम्—यक् = प्र० सू० इय्य २६, ३० इप् = एप् = ति = ते = रमिष्यति — ते ।

कुञ्जोडीरः । ५, २, ३५ ।

कौ० पैशाच्यां कुञ्जः परस्य य को डीर आदेशः स्यादित्वाट्टिलोपः । इय्यापवादः । क्रियते = कीरते ।

बी० कुञ्ज इति । पैशाची में कु धातु से यक् को डीर होता है ङित्वाट्टिलोप होता है । इय्य का बाधक है । कु—य = ते = कीरते ।

अनुक्तं शौरसेनीवत् । ५, २, ३६ ।

कौ० पैशाच्यामनुक्तं कार्यं शौरसेनीवत् स्यात् । अध एतिसस्स जनस्स भगवं धम्मो य्येव सरणं

हुवेय्य । अथेदशस्य जनस्य भगवान्धर्म एव शरणं भविष्यति इत्यादि । अत्र शौरसेनीवत् यस्य धः । एवस्य य्येवः । भगवान् = भगवं ।

बी० अन्विति । पैशाची में अनुक्तकार्यं शौरसेनीवत् होता है । अध = ५, १, ४ ष = छ । भगवान् = ८ भगवं । १८ एव = य्येव २७ प्राकृतवत् मं— २, ३, ६८ ७५ म्म ३, १, १४ आदि स्वादिकार्यं । ईदृश—इस् = १, ३, ८ ई = ए ४, ३६ श = स ३, १, ६ १, १, १५ डस् = स्स ४, १, २ श = हुव् ३, १, १, ति = इप् = ५, २, ३१ एय्येव । एदस् = २८ दृ = नि मागधीवत् कार्य ऊह करें ।

न कीलकपेत्यादि विभाषाऽतिमुक्तेऽन्तसूत्रोक्तम् । ५, २, ३७ ।

कौ० पैशाच्यां 'कीलकपरे' श्लोः (१, ४, १३) त्याचारम्य 'विभाषाऽतिमुक्त' (२, २, ५) इत्यन्तः प्राकृत सूत्रैर्विहितानि कार्याणि न भवन्ति । तथाहि—कीलं = कीलं । केन्दुको । मकरकेतू मदनं = मतनं इत्यादौ क—ख—लुबाधिकार्यं न भवति ।

बी० नेति । पैशाची में १, ४, १३ से २, २, ५ पर्यंत सूत्र विहित कार्य नहीं होता है । कीलं = क = ख १, ४, १५ कन्दु = क = म २, २, १ क—लुप् २, १, ७ न = ण आदि का प्र० सू० निषेध होता है ।

। इति पैशाची भाषा समाप्ता ।

। अथ चूलिका पेशाची प्रारम्भ्यते ।

चूलिका पेशाच्या तृतीय चतुर्थयो किखी

। ५, २, ३८ ।

कौ० चूलिका पेशाच्या तृतीय चतुर्थयोः प्रथम द्वितीयोस्तः । नगरं = नकरं । भेषः = भेषो । राजा = राचा । तडागः = तटाको ।

बी० घूलीति । चूलिका पेशाची में वगं के तृतीय चतुर्थ को क्रम से प्रथम—द्वितीय होता है । उदाहरण स्पष्ट है ।

वा पवावि युज्योः । ५, २, ३६ ।

कौ० चूलिका पेशाच्या पदादौ युजि धातौ च तृतीय चतुर्थयोः प्रथम—द्वितीयो वास्तः । कती गती । घर्मः = खम्भो घम्भो । जीमूतो घीमूतो । छच्छरो छच्छरो । टमरुको डमरुको । तामोतरो दामोतरो । धूली धूली । पथवो बन्धवो पासको बालको । फकवती भगवती । नियोजितं नियोजितं ।

बी० वेति । चूलिका पेशाची में पदादि तथा युजधात् में तृतीय चतुर्थ को क्रम से प्रथम द्वितीय विकल्प से होता है ।

गति—धूली—भगवती—सु=प्र० सू० वा—ग=क—

धू=धू—भ=फ पू० सू० ग=क ३, १, २६ सुदलुप्=

दीर्घ=कती—गती । १२ सुलुप्=धूली—धूली ।

फकवती ॥ जीमूत—छच्छ (= छं = ५, २, ३८ छं =

२, ३, ६८. ७६) र=डमरुक—दामोदर—वा=१, २,

३६ बन्धव—बालक—सु=प्र० सू० वा—जी=ची, छ

=छ—ड=ट—दा=ता—वा=पा—ब=प—३, १,

१४ सु=ओङ्—टिलोप=तामोत (= द. ५, २, ३८)

रो जीमूतो आदि पक्षे जीमूतो आदि । नियोजित—सु= प्र० सू० जि=वा—चि=३, १, २७ स्वा०=नियोजितं नियोजितं ।

रोलः । ५, २, ४० ।

कौ० चूलिका पेशाच्या रेफस्य लो वा ह्यात् । सुललाचो वि चिनवलं वन्दति सुरराजोऽपि जिनवरं वन्दते ।

बी० रोलः । चूलिका पेशाची में रेफ को ल विकल्प से होता है । सुरराज—सु, जिनवर—सु=प्र० सू० र=ल—पू, २, ३८, ३६ ज=च—जि=वा—चि=सुललाचो आदि । पक्षे सुरराजो आदि ।

अनुक्तं पेशाचीवत् । ५, २, ४१ ।

कौ० चूलिका पेशाच्या कार्यं पेशाचीवत्स्यात् । नकरं अत्र नोणः २, १, ३२ इति णत्वं न । मार्गणः = मक्कणो अत्र तु णस्य नत्वं भवति । एवमन्यदपि कार्यं स्वयमूहनीयम् ।

। इति चूलिका पेशाची समाप्ता ।

बी० अन्विति । चूलिका पेशाची में अनुक्त कार्यं पेशाचीवत् होता है । यथा—नगर—मार्गण—सु=५, २, ३८ ग=क १, २, ३६ मा=म २, ३, ६८. ७५ कं=क्क स्वा० नगरं मक्कणो यहाँ ५, २, १८ पेशाचीवत् ण=न=मक्कणो । ३७ निषेध से नगरं २, १, ३२ न=ण नहीं होता है ।

। इति चूलिका पेशाची भाषा समाप्ता ।

॥ अथापभ्रंश प्रकरणम् ॥

अचामचः प्रायोऽपभ्रंशे । ५, ३, १ ।

कौ० अपभ्रंशेऽचां स्थानेऽचः स्युः प्रायः । कच्चित्
= कच्चु कच्चा । तृणं—तणु तिणु इत्यादि
आसमाप्ते रयमधिकारः । अतोऽस्य सूत्रस्य सर्वत्र
'सुपिदीर्घं ह्रस्वा' वित्यस्य च सुबन्ते प्रयोगानुसारं
प्रवर्तनादपभ्रंशे प्रायः सर्वे प्रयोगा अव्यवस्थिता
एव भवन्ति ।

वी० अचामिति । अचों के स्थान में प्रायः अच् होता है ।
कच्चित् = १, १, २८ तृ = लुप्—प्र० सू० क = का—
च्चि = च्व = काच्च, च्वु = कच्चु । तृण—सु = तृ = त
ति ५, ३, ६ ण = णु ३, सु = लुप् = तणु तिणु ।
समाप्ति तक इस सूत्र का अधिकार है । अतः सर्वत्र इस
सूत्र तथा सुबन्त में उत्तर सूत्र की प्रयोगानुसार प्रवृत्ति
होने से अपभ्रंश में सभी प्रयोग प्रायः अव्यवस्थित ही
होता है ।

सुपिदीर्घं ह्रस्वौ । ५, ३, २ ।

कौ० अपभ्रंशे सुपि परे नाम्नोऽचः प्रायोदीर्घं
ह्रस्वौस्तः ।

वी० सुपीति । अपभ्रंश में नाम के अच् को प्रायः दीर्घ
तथा ह्रस्व होता है ।

स्वम्जशशब्दसामां लुप् । ५, ३, ३ ।

कौ० अपभ्रंशे विभक्तीनामासां लुप्स्यात् ।

वी० स्वमिति । अपभ्रंश में सु—अम्—जस्—शस्—
श्म्—आम् को लुप् होता है ।

सम्बोधने जसो होः । ५, ३, ४ ।

कौ० अपभ्रंशे संबोधने नाम्नः परस्य जसो हो स्यात् ।

वी० समिति । अपभ्रंशे संबोधन में नाम से पर जस् के
स्थान में हो होता है ।

हि भिस्सुपः । ५, ३, ५ ।

कौ० अपभ्रंशे भिस्सुपोहि स्यात् ।

वी० हिमिति । अपभ्रंश में नाम से पर भिस्—सुप् के
स्थान में हि होता है ।

अतः स्वमोहत् । ५, ३, ६ ।

कौ० अपभ्रंशे स्वमोहत् उत्वं स्यात् । जिणु । जिनो
जिनं वेत्यर्थः ।

वी० अत इति । अपभ्रंश में सु तथा अम् से पूर्व अ को उ
होता है । जिन—सु = अम् = प्र० सू० न = नु ३ सु =
अम् लुप् २, १, ३२ नु = णु = जिणु ।

या पुंस्योत्सौ । ५, ३, ७ ।

कौ० अपभ्रंशे पुंस्यत् ओद्वा स्यात् । जिणो । अपुंसि
तु जलु फलु । जशशसोः—जिणो । जिना जिनान्वा ।
हे जिणो हे जिणु हे जिणहो ।

वी० वेति । अपभ्रंश में पूर्व अ को उ विकल्प से
होता है । जिण—सु = प्र० सू० ण = णो ३ सु = लुप् =
जिणो । पुंसि कथन से नपुंसक में नहीं होता है—जल =
फल—सु = जलु फलु । जिण—जस् = शस् २ सू० ण =
णा ३ जस्—शस्—लुप् = जिणा । हे जिणा—सु =
पूर्ववत् = जिणो जिणु । हे जिण—जस = हो = हे जिणहो ।

टायामेचटश्चणचन्द्रौ । ५, ३, ८ ।

कौ० अपभ्रंशे टायामत एत्स्याट् यास्तु णानुस्वारौ ।
जिनेन = जिणेण जिणे ।

वी० अपभ्रंश में टा से पूर्व अ को ए तथा टा को ण और
चन्द्र ये दो आदेश होते हैं । जिण—टा = प्र० सू० ण =
णे—टा = ण = जिणेण । चन्द्र = जिणे ।

भिसि वा । ५, ३, ६ ।

कौ० अपभ्रंशे भिसि परेऽत एवा स्यात् । जिणेहि । पक्षे जिजहि ।

बी० भिसिति । अपभ्रंश में भिस् से पूर्व अ को ए विकल्प से होता है । जिण—भिस्=प्र० सू० ण=वा—णे भिस्=हि=जिणेहि एत्वाभावे—जिणहि ।

इसेरिधत्तं हे हू । ५, ३, १० ।

कौ० अपभ्रंशेऽतः परस्य ऊसेः स्थाने चित्ती हे—हू स्तः । चित्त्वान्नित्यम् । जिनात्—जिणेहे जिणहु ।

बी० ऊसेरिति । अपभ्रंश के ऊसि को नित्य हे तथा हु आदेश होते हैं । जिण—ऊसि=हे—हु=जिणेहे जिणहु ।

हुंभ्यसः । ५, ३, ११ ।

कौ० अपभ्रंशेऽतः परस्य पञ्चमीभ्यसो हुं स्यात् । जिनेभ्यः=जिणहुं ।

बी० हुं इति । अपभ्रंश में अत् से पर पंचमी—भ्यस् को हुं होता है । जिण—भ्यस्=प्र० सू० हुं=जिणहुं ।

सु—स्सु—हवो ऊसः । ५, ३, १२ ।

कौ० अपभ्रंशेऽतः परस्य ऊसः स्थाने 'सु—स्सु—हो' इतो मे स्युः । जिनस्य=जिणसु जिणस्सु जिणहो ।

बी० स्विति । अपभ्रंश में अत् से पर ऊस् के स्थान में सु—स्सु—हो ये तीन आदेश होते हैं । जिण—ऊस्=जिणसु—स्सु—हो ।

हमामः । ५, ३, १३ ।

कौ० अपभ्रंशेऽतः परस्य—आमो हुं स्यात् । जिना-
नाम्=जिणहं ।

बी० हुं इति । अपभ्रंश में अत् से पर आम को हुं होता है । जिण—आम=प्र० सू० हुं=जिणहं ।

इदेतो डिना । ५, ३, १४ ।

कौ० अपभ्रंशेऽतो डिना सहेदेतो स्तः । जिने=जिणि जिणे । सुपि—जिणहि । एवं गणधर मुनिवर सुरनरादयः ।

बी० इदेताविति । अपभ्रंश में डि सहित अ को इ—ए ये दो आदेश होते हैं । जिण—डि=प्र० सू० जिणि—जिणे । जिण—सु (प)=५, ३, ५ भिस्=हि=जिणहि । एवं

गणधर—मुनिवर—सुर—नर—देव—आदि के रूप जिनवत् होते हैं ।

इदुदयांटाया एणचन्द्राः । ५, ३, १५ ।

कौ० अपभ्रंशे इदुदन्ताभ्यां परस्थाष्टाया इमे स्युः । मुनिना=मुणिण मुणिण मुणि । गुरुणा=गुरुण गुरुण गुरुं । भिसि—मुणिहि गुरुहि—५, २, ५ ।

बी० इदिति । अपभ्रंश में इदन्त तथा उदन्त से पर टा को ए—ण—चन्द्र ये तीन आदेश होते हैं । मुणि—टा=मुणिण ३ । गुरु—टा=गुरुण ३ ।

ऊसिह्योर्हो । ५, २, १६ ।

कौ० अपभ्रंशे इदुदभ्यां परयोरनयोः क्रमादितो स्तः । मुनेः मुणिहे । गुरोः=गुरुहे ।

बी० ऊसिति । अपभ्रंश में इद्—उत् से पर ऊसि को हे डि को हुं होता है । मुणि—ऊसि=मुणिहे । गुरु=ऊसि=गुरुहे ।

भ्यसो हुं । ५, २, १७ ।

कौ० अपभ्रंशे इदुदभ्यां परस्य भ्यसो हुं स्यात् । मुणिभ्यः=मुणिहुं । गुरुभ्यः=गुरुहुं । मुनेः=मुणिस्स । गुरोः=गुरुस्स ।

बी० भ्येति । अपभ्रंश में इत्—उत् से पर भ्यस् को हुं होता है । मुणि—भ्यस्=मुणिहुं । गुरु=भ्यस्=गुरुहुं । मुणि—गुरु—ऊस्=३, १, ६—१, १, १५ मुणिस्स गुरुस्स ।

हं चामः । ५, २, १८ ।

कौ० अपभ्रंशे इदुदभ्यामामो हुं हुं चेत्येतो स्तः । मुनीनां=मुणिहं मुणिहुं । गुरुणां=गुरुहं गुरुहुं ।

बी० हुं इति । अपभ्रंश में इत्—उत्—से पर आम् को हं—हुं ये दो आदेश होते हैं । मुणि=आम=हं—हुं=मुणिहं—मुणिहुं । गुरु=आम्=गुरुहं गुरुहुं ।

[अथ स्त्रीलिङ्ग शब्दाः]

कौ० स्वमोर्लुप् यया । सुपि दीर्घ ह्रस्वौदय । एवं बुद्धि-बुद्धी । लक्ष्मी=२, ३, १८. ७६ लक्ष्मी, लच्छि । जशसोः—

जशशसो खोत्स्त्रियासु । ५, ३, १६ ।

कौ० वचनभेदान्त यथासंख्यम् । अपभ्रंशे स्त्रियां जशशसोः प्रत्येकमुद्योतो स्तः । दयल दयओ दयाउ दयाओ । एवं बुद्धिउ बुद्धिओ । दीर्घ—बुद्धीउ बुद्धीओ । एवं लच्छीउ, ओ लच्छिउ, लच्छिओ ।

बी० जशिति । अपभ्रंश में स्त्रीलिंग नाम से पर जश्—शस् को उ तथा ए दोनों आदेश होते हैं । दया—जश्—शस् = ५, ३, ३ लुप् को बाधक प्र. सू. उ—ओ = दयाउ, ओ । ५, ३, २ ह्रस्व = दयउ—ओ । एवं बुद्धि—लच्छी । टाया ए । ५, ३, २० ।

कौ० अपभ्रंशे स्त्रियां टाया ए स्यात् । दयए बुद्धिए लच्छीए कयं । भिसि—५, ३, ५ दयहि बुद्धिहि लच्छीहि ।

बी० टेति । अपभ्रंश में स्त्रीलिंग से पर टा को ए होता है । दया—टा = प्र. सू. ए = ह्रस्व = दयए । एवं बुद्धि लच्छी—

हेङ्सिङसो । ५, ३, २१ ।

कौ० अपभ्रंशे स्त्रियामनयो हेस्यात् । दयाहे बुद्धिहे लच्छीहे । दीर्घ ह्रस्वौ = दयहे बुद्धिहे लच्छिहे ।

बी० हरिति । अपभ्रंश में स्त्रीलिंग नाम से पर भ्यस् तथा आस् को हु होता है । दया—भ्यस्—आम् = दयाहु ।

हिङः । ५, ३, २३ ।

कौ० अपभ्रंशे स्त्रिया ङे हिः स्यात् । दयाहि बुद्धिहि लच्छीहि । एवं प्रतिमा अहिंसा गुप्ति समित्यादयः ।

बी० हिरिति । अपभ्रंश में स्त्रीलिंग नाम से पर ङि को हि होता है । दया—बुद्धि—लच्छी—ङि = हि = दयाहि ।

। इति स्त्रीलिंगा ।

[अथ नपुंसकाः]

जशशसोरि क्लीवे । ५, ३, २४ ।

कौ० अपभ्रंशे नपुंसके जशशसोरि स्यात् । ज्ञानानि = णाणइ । वारीणि = वारिइ मधु = २, १, ७ महुइ । शेषं पुंवत् ।

बी० कसिति । अपभ्रंश में नपुंसक से पर जस्—शस् को इ होता है । ज्ञान = २, ३, ३६. २, १, ३२ णाण = जस् = शम् =

अतः स्वमोहं स्वाधिके । ५, ३, २५ ।

कौ० अपभ्रंशे स्वाधिक प्रत्ययास्ते क्लीवेऽतः परयोः स्वमोः स्थाने उं स्यात् । लुपपवादः । जलकं = जलउं । फलउं ।

बी० अत इति । अपभ्रंश में स्वाधिक प्रत्ययान्त नपुंसक नाम में स्थित अत् से पर सु—अम् को उं होता है । लुप् का अपवाद है । जलक—सु = अम् = प्र. सू. उं २, २, १ क् = लुप् १, १, १६ असंघि = जलउं । शेष सभी रूप पुल्लिङ्गवत् । एवं घन वन फल आदि अदन्त—इदन्त—उदन्त आदि जानना चाहिये । । इति नपुंसकाः ।

[अथ सर्वनाम पुल्लिङ्गाः]

किं सर्वयोर्वा कवणसाहो । ५, ३, ३६ ।

कौ० अपभ्रंशेऽनयोः क्रमादेशौ वा स्तः सुपि । साहु साहो—साहा । हे साहु साहो साहहो । पक्षे—सव्वु सव्वो इत्यादि ।

बी० किमिति । अपभ्रंश में किं को कवण सर्व को साहु विकल्प से होता है । सर्व—सु = प्र० सू० सर्व = साह पक्षे २, ३, ६८. ७५ वं = व्व = सव्व ५, ३, ७ सौ वा—अ = ओ = पक्षे अमि चं ६ = उ ३ सु—अम् = लुप् साहो साहु सव्वो सव्वु । जशशसो २, दीर्घ—प्रायोगिक से अदीर्घ ३ से लुप् = साहा साह सव्वा । हे साहो साहु सव्वो सव्वु पूर्ववत् । हे सव्वं = साह—सव्व = जस् = ५, ३, ४ हो = हे साहो सव्वहो ।

सर्वा देङ्सिङया हांहिमो । ५, ३, २६ ।

कौ० अपभ्रंशेऽदन्तात्सर्वदि क्रमानुक्तसि ङयोर्ही हिमो स्तः । सर्वस्मात् = साहर्हा । सव्वर्हा । सर्वस्मिन् = साहर्हि सव्वर्हि । शेष जिनवत् । एवं विश्वा—दयोऽदन्ताः ।

बी० सर्वेति । अपभ्रंश में अदन्त सर्वादि पर ङसि को हां ङि को हि होता है । शेष जिनवत् । एवं विश्वादि का रूप

होता है । किम् = कवण् कवणो—कवणा । त्वदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्तरार्गः । पक्षे कुं को—का ।

किमो डसेर्वाडिहे । ५, ३, २७ ।

कौ० अपभ्रंशेऽदन्तात्किमोडसेडिहे वा स्यात् । डित्वाट्टिलोपः । कस्मात् = कवणिहे कवणहां किहे कहां ।

बी० किम इति । अपभ्रंश में अदन्त किम् से पर डसि को डिहे विकल्प से होता है । किम् = सु = जस् जादि ५, ३, ३६ वा—कवण = पक्षे ३, १, ७४ क = डसि = प्र० सू० डिहे—टिलोप पक्षे हां = कवणिहे—हां, किहे—हां ।

कियत्तदभ्योडसो डसुः । ५, ३, २८ ।

कौ० अपभ्रंशेऽदन्तेभ्यः एभ्यः डसो डसु वा स्यात् । कवणासु कवणसु कवणस्सु कवणहो । कासु—कसु स्सु हो शेषं सर्ववत् ।

बी० किमिति । अपभ्रंश में अदन्त—किम्—यद्—तद् से पर डस् को डसु विकल्प से होता है । कवण—डस् = प्र० सू० वा = डसु—टिलोप पक्षे ५, ३, १२ सु—स्सु—हो = कवणासु—कवणसु—स्सु—हो । क—डस् = कासु—कसु—कस्सु कहो । शेष रूप सर्ववत् ।

स्वमियत्तदो ध्रुक्कमौ । ५, ३, ३० ।

कौ० अपभ्रंशे स्वमोः परयो यत्तदोः क्रमादेतौ वा स्तः । यः = यं = ध्रुं । सः = तं = कं । पक्षे—जु, सु 'वा पुं स्योत्सो' ५, ३, ६ सौ—जो, सो । स्वमीत्येक वचनान्न यथासंख्यम् । यस्य = जासु जसु । तस्य = तासु तसु ।

बी० स्वमीति । अपभ्रंश में सु—अम् से पर यद् को ध्रुं तद् को कं आवेश विकल्प से होता है । यद् = तद् = १, १, २८ द—लुप् = १, ४, २८ य = ज—त—सु = अम् = प्र० सू० य = ध्रुं त = कं । पक्षे ५, ३, ६ अ = ३, ७ सौ—ओ ३ सु—अम्—लुप् = जु—जो । ३, १, ८५ त = स = सु—सो । अमि—जु—सु । स्वमि एकवचन निर्देश से—स्थान—आदेश के साथ पयथासंख्य नहीं होता है । य—डस् = जासु जसु जस्सु कहो । त—डस् = तासु तसु तस्सु तहो किवत् । शेष सर्ववत् ।

एतवः पुं स्त्रीवलीवेष्टेहो जेह जेहुचः । ५, ३, ३१ ।
कौ० चत्रयमसन्देहार्थम् । अपभ्रंशे स्वमोः पुं—स्त्रीनपुंसकेषु क्रमादेतद् एतेस्युः । एषः—एतम् = एहो ।

बी० एतद् इति । सु—अम् से पूर्व एतद् को पुल्लिङ्ग में रहो स्त्रीलिंग में एह नपुंसक में एहु आदेश होता है ।

जशशसो रेडः । ५, ३, ३३ ।

कौ० अपभ्रंशे जशशसोरेतदः स्थाने एडः स्यात् । एते एतान् = इह । शेषं सर्ववत् ।

बी० जसिति । अपभ्रंश में जस्—शस् से पूर्व एतद् को एड आदेश होता है । शेषं सर्ववत् ।

ओइरवसः । ५, ३, ३४ ।

कौ० अपभ्रंशे जशशसोरदस आइः स्यात् । असू अमूत् वा = ओइ । शेषं प्राकृतवत् ।

बी० ओइति । अपभ्रंश में जस्—शस् से पूर्व अदस् को ओइ आदेश होता है । शेष सुप् में प्राकृतवत् रूप होता है ।

इवमः सुप्यायः । ५, ३, ३५ ।

कौ० अपभ्रंशे सुप्सु परेस्विदस् आयः स्यात् । स्वमोरुः = आयु । सावोत—आयो । जशशसोः—आय । इत्यादि सर्ववत् ।

बी० इवेति । अपभ्रंश से सुप् से पूर्व इवम् का आय होता है । आय—सु आदि—सर्ववत् रूप होता है ।

। इति पुल्लिङ्गाः ।

[अथ स्त्रीलिङ्गाः सर्वादयः]

डहे स्त्रियाम् । ५, ३, ३६ ।

कौ० अपभ्रंशे स्त्रियां कियत्तदभ्योडसः स्थाने डहे वा स्यात् । सर्वा = साहा—सब्बा 'अचामचः' 'सुपिदीर्घ' (५, ३, १, २) इति सूत्राभ्यां साह—सब्ब इत्यादि च लक्ष्यानुसारेण दयावत् । कियत्तदभ्यः = कवणा—का(का—का वा) यदः = ध्रुं—या (या—यां वा) । तदः—कं—सा ता (सा तां वा) ।

डसि—कस्याः=कवणहे कहे । यस्याः=जहे ।
तस्याः=तहे । पक्षे काहे जाहे ताहे । शेष सर्वावत् ।
एतदः—एषा=एह किंवा । एताः=एह । शेष
सर्वावत् । अदसः—जशशसोः—ओइ । शेष अम्
इत्यादि धेनुवत् । इवमः—आया इत्यादि सर्वावत् ।
। इति स्त्रियां सर्वावयः ।

कौ० डहे इति । अपभ्रंश में स्त्रीलिङ्ग किम्—यद्—तद् से
पर डस् को डहे आदेश विकल्प से होता है । सर्वा=५,
३, ३६ साहा पक्षे २, ३, ६८, ७५ वीं=वः=सब्बा
इत्यादि दयावत् । किम्—५, ३, ३६ कवणा । ३, १,
७४ का यद्=सु—अम्=तद्—सु=अम्=५, ३, ३०
ध्रु—त्रं । पक्षे जा—सा—ता । कवणा—का—जा—
ता—डस् प्र० सू० डहे—दिलोप=कवणहे कहे जहे तहे ।
पक्षे ५, ३, २१ कवणाहे काहे जाहे ताहे शेष सर्वावत् ।
५, ३, ३२ एता—सु=अम्=एह । एता—जम्=
शस्=५, ३, ३३ ओइ । शेष सर्वावत् । ५, ३, ३४
अदस्—जस्—शस्=ओइ । शेषे सुपि—३, १, ८७
अमु—धेनुवत् । ५, ३, ३५ इवम्—सुजसादि=आया
(=टाप्) इत्यादि सर्वावत् । । इति स्त्रीलिङ्गाः ।

[अथ नपुंसके सर्वावयः]

इवम् इमुक्कलीवे । ५, ३, ३१ ।

कौ० अपभ्रंशे स्वमीः परयोरिदमः स्थाने इमुं
स्यात्कलीवे । सर्व=साह—सव्व—सु—अम्—जस्
—शस्—५, ३, २४, २३ साहउं सव्वउं साहइ
सव्वइ शेष पुल्लिङ्गवत् । किम्=कवणु कवणउं
कवणइ क क उं कइ इत्यादि पुंवत् । यद्—सु—
अम्=तद्—सु—अम्—५, ३, ३० ध्रु—त्रं । पक्षे
जु जउं तु—तउं जइ तइ शेष पुंवत् । एतद्—सु
=अम्=५, ३, ३२ एह । एतद्—जस्=शस्=
५, ३, ३३ एह । शेष पुंवत् । अदमु—अमु—जस्
=शस्=ओइ शेष पुंवत् । इवम्—सु=अम्—
प्र० सू० इमु—शेष पुंवत् ।

। इति नपुंसके सर्वावयः ।

[अथ युष्मदस्मत्प्रकरणम्]

सुनायुष्मदस्तुहु^१ । ५, ३, ३७ ।

अपभ्रंशे सुना सहितस्य युष्मदः स्थाने तुहं
स्यात् । त्वम्=तुहं ।

जशशमा तुम्हे तुम्हइ । ५, ३, ३८ ।

अपभ्रंशे जस् शस्भ्यां सहयुष्मदः प्रत्येकं तुम्हे
तुम्हइ स्तः वयं युष्मान् वा=तुम्हे तुम्हइ ।

अम्टाङिना तइं पई । ५, ३, ३९ ।

अपभ्रंशे अम्—टा—ङिभिः सह युष्मद इमी
स्तः । त्वाम्—त्वया—त्वयि वा=तइं पई ।

भिसा तुम्हेहि । ५, ३, ४० ।

अपभ्रंशे भिसा सह युष्मदोऽयमादेशः स्यात् ।
युष्माभिः=तुम्हेहि ।

डसिडसा तउतुज्जतुध्राः । ५, ३, ४१ ।

अपभ्रंशे डसिडस्भ्यां सह युष्मदः स्थाने तउ—
तुज्ज—तुध्रा आदेशा स्युः । त्वत्—तव वा=तउ—
तुज्ज—तुध्र ।

भ्यसाऽमा तुम्हइ । ५, ३, ४२ ।

अपभ्रंशे भ्यसाम्भ्यां सह युष्मदस्तुम्हइ स्यात् ।
युष्मभ्यं युष्माकं वा=तुम्हइ ।

सुपा तुम्हासु । ५, ३, ४३ ।

अपभ्रंशे सुपा सह युष्मदः स्थाने तुम्हासु आदेशः
स्यात् । युष्मासु=तुम्हासु ।

सुनाऽस्मदो हुउं । ५, ३, ४४ ।

अपभ्रंशेऽस्मदः सुनासह हुउं आदेशः स्यात् ।
अहं=हुउं ।

जशशसाऽम्हेऽम्हइ । ५, ३, ४५ ।

अपभ्रंशे जस्शस्भ्यां सहास्मदः स्थाने प्रत्येक—
मम्हेऽहइ चेतो स्तः । वयं=अस्मान् वा—अम्हइ
अम्हइ ।

१. सूत्र ५, ३, ३७ से सूत्र ५, ३, ५० तक सिफं कौमुदी है, दीपिका नहीं है ।

अम्टाङ्किना मई । ५, ३, ४६ ।

अपभ्रंशेऽम्टाङ्किभिः सहास्मदः स्थाने मई स्यात् । माम्-मया मयि वा = मई ।

भिसाऽम्हेहि । ५, ३, ४७ ।

अपभ्रंशे भिसा सहास्मदः स्थाने ऽम्हेहि स्यात् । अस्माभिः = अम्हेहि ।

डसिङ्गसामहुमज्जु । ५, ३, ४८ ।

अपभ्रंशे डसिङ्गस्थ्यां सहास्मदः प्रत्येक मिमौ-स्तः । मत् मम वा = महु मज्जु ।

भ्यसाऽमाऽम्हह । ५, ३, ४९ ।

अपभ्रंशे भ्यसास्थ्यां सहास्मदः स्थानेऽम्हह स्यात् । अस्माकम् = अम्हह ।

सुपाऽस्मासु । ५, ३, ५० ।

अपभ्रंशे सुपा सहास्मदः स्थाने ऽम्हासु स्यात् । अस्मासु = अम्हासु । इति युष्मवस्मत्प्रकरणम् ।

[अथ तिङन्त प्रकरणम्]

वा तिबादेः प्रथमस्य बहोहि । ५, ३, ५१ ।

कौ० अपभ्रंशे प्रथम पुरुषस्य तिबादे बहुवचनस्य स्थाने हि वा स्यात् । भवन्ति = होहि । पक्षे होन्ति होन्ते ।

बी० वेति । अपभ्रंश में तिबादि के प्रथम पुरुष—बहुवचन को हि आदेश विकल्प से होता है । भू = ४, १, २ हो—३, १, १, ति = इ = होइ । प्र० सू० झि = वा—हि पक्षे न्ति—न्ते—इरे = होहि, होन्ति होन्ते होइरे ।

मध्यमस्यैक बहवोहिह । ५, ३, ५२ ।

कौ० अपभ्रंशे मध्यम पुरुषस्यैकवचन बहुवचनयोः स्थाने क्रमादेतौ वा स्तः । भवसि = होहि होसि । भवथ = होहु होइत्था होह ।

बी० मध्येति । अपभ्रंश में मध्यम पुरुष के एकवचन को हि बहुवचन को हु आदेश विकल्प से होता है । हो = सिप् = प्र० सू० हि० पक्षे ३, ३, ३ सि = होहि होसि । हो—थ = प्र० सू० हु पक्षे ३, ३, ४ इत्था—हप् = होहु होइत्था होह ।

उहुमावुत्तमस्य । ५, ३, ५३ ।

कौ० अपभ्रंशे तिबादेरुत्तमपुरुषैकवचन बहुवचनयोः क्रमादेतौ वा स्तः । भवामि = होउं होमि । भवाम = होहु । होमु होमो होम ।

बी० उहमिति । अपभ्रंश में तिबादि के उत्तमपुरुष के एकवचन को उं बहुवचन को हु आदेश विकल्प से होता है । हो—मिप् = प्र० सू० उं पक्षे ३, ३, ५ मि = होउं होमि । हो—मस् = प्र० सू० हु पक्षे ३, ३, ६ मु—मो—म = होहु होमु होमो होम ।

हिस्वयोरिबुवेतः । ५, ३, ५४ ।

कौ० अपभ्रंशे लोडादेशोऽहि स्वयोः स्थाने इ—उ—ए एते त्रयो वा स्युः । कुरु कुरुष्व वा = करि कुरु करे । पक्षे—करहि करसु ।

बी० हीति । अपभ्रंश में लोडादेश हि स्व को इ—उ—ए ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं । कृ = ३, ४, २५ कर—हि—स्व = प्र० सू० इ—उ—ए = करि, कुरु, करे । पक्षे ३, ३, ३४, ३५ सु—हि = करसु । करहि ।

भविष्यति सः स्यस्य । ५, ३, ५५ ।

कौ० अपभ्रंशे भविष्यति स्यस्य सो वा स्यात् । भविष्यति = होसइ । होसन्ति ।

बी० भवी० अपभ्रंश में भविष्यत्काल में स्य को स आदेश विकल्प से होता है । हो—स्य—इ = प्र० सू० स्य = स = होसइ ।

कुर्वेकरोम्योः कीसु । ५, ३, ५६ ।

कौ० अपभ्रंशे कृ धातोः कर्तृप्रत्ययान्तयोरनयोः स्थाने कीसु इत्यादेशो वा स्यात् । सन्ता भोग जु परिहरइ तसु कस्त हो बलिकीसु । तसु दइवेणवि मुण्डियउं असु खल्लिहऽउं सीसु ।

छाया—सतो भोगान् यः परिहरति तस्य कान्तस्य (प्रा० कौ० ७६) । बलि करोमि (कुर्वेवा) [क्रिये—हे० त्रि० व्या०] तस्य दैवेनैव मुण्डितं यस्य खल्लवाटं शीर्षम् । ७६ । अर्थात् यस्य नास्ति सामग्री तेन त्यक्तं च सा

यास्यति तेन चेत्यक्ता तदा तस्य महत्व-
मिति । पक्षे साध्यमानावस्थामपेक्ष्य
किञ्जलं करुं वा । यथा—वक्षि किञ्जलं
सुअणस्सु (प्रा० कौ० ५, ४, १०) । [प्रियेः
कीसु । हे० ८, ४, ३८६ ।। त्रि० व्या० ३, ४,
६२] विशेषः प्राकृत कौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

। इति तिङन्ताः ।

बी० कुर्वे इति । अपभ्रंश में कुर्वे—करोमि के स्थान में
कीसु आदेश होता है । पक्ष में साध्यमान संस्कृतापेक्षया
कृ—इ, कृ मि=१, ३, २७ कृ=क ३, ३, ३८ उज २३
क=कि ५, ३, ५३ इ—मि=उं=किञ्जलं । ३, ४,
२५, ३ कृ=कर ५, ३, ५३ इ—मि=करुं ।। पदार्थ
—भोग सामग्री रहने पर त्यागी पतिदेव की मैं पूजा
करती हूँ, भोग सामग्री न रहने पर त्याग करने वाला
तो स्वयं सिर पर बाल जन्म से ही नहीं हैं उस खल्वाट के
समान है । विशेष प्राकृत कौमुदी में देखें ।

॥ इति तिङन्त प्रकरणम् ॥

[अथ कृदन्त प्रकरणम्]

तूनोणयच् । ५, ३, ५७ ।

कौ० अपभ्रंशे तृन्प्रत्ययस्य स्थाने णयच्स्यात् ।
चित्त्वान्नविकल्पः । मारयिता=मारणउ ।

बी० तूनइति । अपभ्रंश में तृन् के स्थान में ण य आदेश
होता है । मृ—णि—तृन्=प्र० सू० णय ३, ३, ११ णि
=अ ३, ४, २५ मर=३, ३, १६ मार=मारणय-
सु=५, ३, ६ य=यु ३, सु=लुप् २, २, १, १, १६
मारणउ ।

। इति कृदन्त ।

[अथ धात्वादेशाः]

दशग्रहव्रजप्रभुषां प्रस्स गुण्हयुज पटुच्चाः

। ५, ३, ५८ ।

कौ० अपभ्रंशे क्रमादेशामिते आदेशा स्युः । द्रवयति
=प्रस्सइ । ग्रह्णाति=गुण्हइ । व्रजति=वुजइ ।
प्रभवति=पटुच्चइ ।

बी० दृणंति । अपभ्रंश में दृण को प्रस्स ग्रह को गुण्ह व्रज
को वुज प्र० सू० को पटुच्च आदेश होता है ।

व्रुजो वा व्रुवः । ५, ३, ५९ ।

कौ० अपभ्रंशे व्रू धातो व्रुवो वा स्यात् । ववीति
व्रुते वा=व्रुवह । पक्षे इत्तउं व्रोप्पिणु (इयदुक्त्वा)
६७ । प्रा० कौ० द्र० ।

बी० व्रुज इति । अपभ्रंश में व्रू धातु के स्थान में व्रुव
आदेश विवक्षित से होता है । व्रू=प्र० सू० व्रुव=ति ३,
३, १ इ=व्रुवह । पक्षे व्रू=त्वा ५, ४, ४२ एप्पिणु
५, ३, १ ए=ओ २, १, २७ व्रु=ऊ लुप्=व्रोप्पिणु ।

। इति धात्वादेशाः ।

[अथ गुरुवर्णस्य लघुच्चारण प्रकरणम्]

ह्ररचः स्की लघुरुच्चारः । ५, ४, १ ।

कौ० अपभ्रंशे संयुक्ते स्थितयो ह्रकाररेफयोः
परयोश्चां प्रायो लघुरुच्चारो भवति । बहिणि
अम्हारा कन्तु । जइसो घडइ प्रयावदी (भगिनि
अस्माकं कास्तः । यदि स घटयति—प्रजापतिः) ।

बी० होरिति । अपभ्रंश में संयुक्त में स्थित ह्रकार रेफ
से पूर्व अच् को प्रायः लघु उच्चार होता है । यथा—
अम्हारा में अ को छडि में प्र० से पूर्व दि में इ को
लघुरुच्चार होता है ।

कादिष्वेदेतोः । ५, ४, २ ।

कौ० अपभ्रंशे कादिव्यञ्जनेषु स्थितयोरेदेतोः
प्रायोः लघुरुच्चारः स्यात् । एतः—सुधे चिन्तिज्जइ
(सुखेन चिन्त्यते) । ओतः—तसिहउं कलि जुगि
दुल्लहहो (तस्याहं कुलिगुमे दुर्लभस्य) ।

बी० कादीति । अपभ्रंश में कादि व्यञ्जन में स्थित ए—
ओ को प्रायः लघुच्चारण होता है । सुधे में ऐं दुल्लहहो में
ओ को ।

पदान्ते चन्द्रस्य । ५, ४, ३ ।

कौ० अपभ्रंशे पदान्तेऽनुस्वारस्य लघुरुच्चारः
स्यात् । तणहें (तृणानाम्) । इति लघुच्चारणम् ।

[अथादेश प्रकरणम्]

अचोऽकावस्कीनां कल्लतथपफां गघदधबभाः

। ५, ४, ४ ।

कौ० अपभ्रंशेऽनादौस्थितानामसंयुक्तानामचः परेषां

कादीनां क्रमाद्गादयः प्रायः स्युः । विक्षोभकरः =
विच्छोहगर । सुखेन = सुखे । कथितं = कथिदु ।
शपथं = सबधु । सफलं = सभलु । आदौ तु न ।
कृत्वा = करेप्पिणु । संयुक्तस्य न । एकस्मिन्—
एकवहि ।

बी० अपभ्रंश में अच् से पर अनादि—असंयुक्त क—ख—
ग—घ—त—थ—प—फ को कम से ग—घ—द—ध—
—व—म होते हैं । विक्षोभकर—सु—प्र० सू० क=ग
२, १, ७ भ=ह २, ३, १८. ७६ क्षो=च्छो ५, ३, ३,
६=म्वा०=विक्षोहगर । सुख—टा=प्र० सू० ख=घ
५, ३, ८ घ=ख=सुखे । कथित—शपथ—सफल—सु
=प्र० सू० त=द—थ=ध—स=व फ=भ १, ४,
३६ स्वा०=कथिदु सबधु सभलु । कृ=३, ४, २५ कर्
—त्वा=५, ४, ४२ एप्पिणु=करेप्पिणु में आदि क को
ग संयुक्त प=का व नहीं होता है ।

वा मो वज् । ५, ४, ५ ।

कौ० अपभ्रंशेऽनादास्केर्मस्य वज् वा स्यात् ।
जित्वात्सानुनासिकः । कमलं = कवल्लु कमलु ।
अनादावित्येव । मदनः = मयणु । अस्केरित्येव ।
जन्म = जम्मु ।

बी० वेति । अपभ्रंश में अनादि असंयुक्त म को विकल्प से
विद् व होता है । कमल—सु=प्र० सू० न=व १, १,
१३ व=५, ३, २, ६ म्वा०=कवल्लु कमलु । मदन—सु
=२, २, १ द=य २, १, ३२ न=ण स्वा०=मयणु
आदि मक व नहीं हुआ । जन्मन्—सु=१, १, २८ त्—
लुप् २, ३, ३६. ७५ भ्म=भ्म—स्वा०=जम्मु में संयुक्त
म को व नहीं होता है ।

म्हो भ्मः । ५, ४, ६ ।

कौ० अपभ्रंशे भ्मस्य भ्मः वा स्यात् । ग्रीष्मः =
गिम्भु गिम्हु ।

बी० भ्म इति । अपभ्रंश में भ्म को भ्म विकल्प से होता
है । ग्रीष्म—सु=२, ३, ५३ भ्म=भ्म=प्र० सू० वा—
भ्म ५, ३, ३, ६ उत्त्व—सुलुप्=गिम्भु गिम्हु ।

इष् संप्रतिपदापवादः । ५, ४, १० ।

कौ० अपभ्रंशे एषां इः इः स्यान्नित्यम् । संपइ ।
विवइ । आवइ ।

बी० इजिति । अपभ्रंश में संपद्—विपद्—आपद्—में इ
को इ होता है । संपद्=सपइ । विव (=प २, १, ४२)
इ । आवइ ।

यथा तथा कथमामयामोरिधेहेमैमाः

। ५, ४, ११ ।

कौ० अपभ्रंशे यथादीनामयामोरेते स्युः । यथा
—जिध जिह जिम जेम । तथा=तिध तिह तिम
तेम । कथं=किध किह किम केम ।

बी० यथेति । अपभ्रंश में यथा तथा में अथा को कथं में
अथं को इध—इह—इम—एम ये चार आदेश होते हैं ।

कीदृगीदृग्यादृक्तादृशामीदृशादृशोरेहः

। ५, ४, १२ ।

कौ० अपभ्रंशे कीदृशादीनामोदृशादृशोरेह आदेशः
स्यात् । कीदृक्=केहु । ईदृक्=एहु । यादृक्=ऐहु ।
तादृक्=तेहु ।

बी० कीदृगीति । अपभ्रंश में कीदृश्—ईदृश् को यादृश्
—तादृश् में आदृश् को एहु आदेश होता है । १, ४, २८
या=जा=जादृश्=आदृश्=ईदृश्=एह—केह—एह
जेह—तेह—सु=५, ३, ३६ स्वा०=केहु एहु जेहु तेहु ।

अइसोऽताम् । ५, ४, १३ ।

कौ० अपभ्रंशेऽदन्तानामेषामनयोरइसः स्यात् ।
कीदृशः=कइसो । ईदृशः=अइसो । यादृशः=
जइसो । तादृशः तइसो ।

बी० अइति । अपभ्रंश में अदन्त कीदृश—ईदृश में ईदृश
को यादृश—तादृश में आदृश को अइस आदेश होता है ।

एतावत एत्तुत् । ५, ४, १४ ।

कौ० अपभ्रंशेऽस्य स्थानेऽयं स्यात् । एतावन्=
एत्तुलु—एत्तुलो ।

बी० एतेति । अपभ्रंश में एतावत् एत्तुल आदेश होता है ।
एत्तुल—सु=५, ३, ३, ६. ७=एत्तुलु एत्तुलो ।

अथर्वमेवेतसिदानीनामहवइ एम्बइ एत्तहे एम्बहि । ५, ४, २५ ।

कौ० अपभ्रंशे क्रमादेशामेते स्युः । अथवा = अहवइ । एवमेव = एम्बइ । इतः = एत्तहे । इदानीं = एम्बहि ।
बी० अथेति । अपभ्रंश में क्रम से अथवा—एवमेव—इतस्—इदानीं को अहवइ एम्बइ एत्तहे एम्बहि दो आदेश होते हैं ।

अवश्यमोऽवसेमवसो । ५, ४, २६ ।

कौ० अपभ्रंशेऽस्यती स्तः ।

बी० अवश्यमिति । अवश्यम् की अवसे तथा अवस ये दो आदेश होते हैं ।

किमेवं ध्रुवं समं परमां काइमेम्ब ध्रुवु समाणुपराः । ५, ४, २७ ।

कौ० अपभ्रंशे क्रमादीनां क्रमादेते स्युः । किम् = काइ । एवं = एम्ब । ध्रुवं = ध्रुवु । समं = समाणु । परं = पर ।

बी० किमिति । अपभ्रंश में किम्—एवं ध्रुवं—समं—परं को क्रम से काइ—एम्ब—ध्रुवु—समाणु—पर आदेश होते हैं ।

प्रत्युपरचादेव किलानां पच्चलिउपच्छइ जिकिराः । ५, ४, २८ ।

कौ० अपभ्रंशे क्रमादेशामेते स्युः । प्रत्युत = पच्चलिउ । पश्चात् = पच्छइ । एव = जि । किल = किर ।

बी० प्रेति । अपभ्रंश में प्रत्युत—पश्चात्—एव—किल को क्रम से पच्चलिउ—पच्छइ—जि—किर आदेश होते हैं ।

एकशोविनापुनरामेक्कसि विणुपुणवः । ५, ४, २९ ।

कौ० अपभ्रंशे क्रमादेशां त्रयाणामेते त्रयः । एकशः = एक्कसि । विना = विणु । पुनः = पुणु ।

बी० एकेति । अपभ्रंश में एक शस्—विना—पुनर को क्रम से एक्कसि—विणु—पुणु आदेश होते हैं ।

कुतसः कउ कहन्तिह । ५, ४, ३० ।

कौ० अपभ्रंशे कुतसः कह—कहन्तिइ स्तः । कुतः = कउ । कहन्तिह ।

बी० कतेति । अपभ्रंश में कुतः को कह—कहन्तिह ये दो आदेश होते हैं ।

तदाततसोस्तो । ५, ३, ३१ ।

कौ० अपभ्रंशेऽनयोः स्थाने तो स्यात् । तदा = तो । ततः = तो ।

बी० तदेति । अपभ्रंश में तदा—ततस इन दोनों के स्थान में तो आदेश होते हैं ।

प्रायसः प्राउ—प्राइव—प्राइम्ब—पगिम्बाः । ५, ४, ३२ ।

कौ० अपभ्रंशे प्रायस एते आदेशाः स्युः । प्रायः = प्राउ, प्राइव, प्राइम्ब, पगिम्ब ।

बी० प्रायेति । अपभ्रंश में प्रायस् के स्थान में प्राउ—प्राइव—प्राइम्ब—पगिम्ब ये चार आदेश होते हैं ।

सा—मनाग्—दिवा—नहि—सहानां मं—मणाउ—दिवे—नाहि सहसः । ५, ४, ३३ ।

कौ० अपभ्रंशे क्रमादेशां पञ्चानामेते पञ्चादेशाः स्युः । मा = मं मनाक् = मणाउ । दिवा = दिवे । नहि = नाहि । सह सह ।

बी० मेति । अपभ्रंश में मा को मं, मनाक् को मणाउ, दिवा को दिवे, नहि को नाहि, सह को सह आदेश होते हैं ।

अनुरन्यथो वा । ५, ४, ३४ ।

कौ० अपभ्रंशेऽन्यथा स्थाने अनुरादेशो वा स्यात् । अन्यथा = अनु अन्नह अन्नाह ।

बी० अन्विति । अपभ्रंश में अन्यथा को अनु आदेश विकल्प से होता है । पक्ष में अन्यथा = १, २, ३३ या = आ = वा—अ २, १, ७ ह २, ३, ६८, ७५ न्य = न्न = अन्नह अन्नाह ।

इवार्थे नं—नाइ—नावइ—नउ—जणु—जणिषः । ५, ४, ३५ ।

कौ० अपभ्रंशे इवार्थे औपम्येनं—नाइ—नावइ—नउ—जणु—जणि इत्येते पञ्च प्रयुज्यन्ते ।

बी० इवेति । अपभ्रंश में उपमा में नं—नाइ नउ जण तथा जणि ये पांच प्रयुक्त होते हैं ।

तावर्थ्ये तणेण केहि तेहि रेसि रेसयः । ५, ४, ३६ ।
कौ० अपभ्रंशे तावर्थ्ये द्योत्ये एते पंच प्रयुज्यन्ते ।
बहुत्तणहो तणेण (महत्त्वार्थम्) एवं केहि तेहि रेसि
रेसि ।

बी० तदेति । अपभ्रंश में तावर्थ्य द्योतन के लिए तणेण—
केहि—तेहि रेसि—रेसि ये पांच प्रयुक्त होते हैं ।

चेष्टा—शब्दानुकरणयो घुग्घ हुहुर्वावयः
। ५, ४, ३७ ।

कौ० अपभ्रंशे चेष्टानुकरणे घुग्घादयः शब्दानुकरणे
च हुहुरु इत्यादयश्च प्रयुज्यन्ते ।

घड्मादयोऽर्थशून्याः । ५, ४, ३८ ।

कौ० अपभ्रंशेऽर्थशून्या घड् इत्यादयः प्रयुज्यन्ते ।
घड् विवरीरीबुद्धी (घड् विपरीता बुद्धिः) ।

बी० घड्मिति । अपभ्रंश में अर्थरहित घड् आदि का
प्रयोग होता है ।

तव्यस्य एवा—एव्वउं—इएव्वउं । ५, ४, ३९ ।

कौ० अपभ्रंशे तव्यस्येते त्रय आदेशाः स्युः । कर्तव्यं
= करि एवा करि एव्वउं करि इएव्वउं ।

बी० तव्येति । अपभ्रंश में तव्य को ये तीन आदेश होते
हैं । कृ—तव्य = प्र० सू० एवा ३, ४, २५. ३० कृ = कर
३, ३, २ = रि—रे = करि एवा करे एवा १, १, २७ लुप्
= करेवा । एवं करि एव्वउं आदि ।

इ—इउ—इवि—अवयः क्तवः । ५, ४, ४० ।

कौ० अपभ्रंशे क्त्वा प्रत्यस्येते चत्वार आदेशाः
स्युः । कृत्वा = करि, करिउ करिवि करवि ।

बी० इइति । अपभ्रंश में क्त्वा को ये चार आदेश होते
हैं । कृ = क्त्वा = प्र० सू० इ ३, ४, २५ कृ = कर् = करि ।

एवमण हमण हिमणास्तुमुनः ५, ४, ४१ ।

कौ० अपभ्रंशे तुमुनः स्थाने एते चत्वार आदेशाः
स्युः । कर्तुं = करेवं करणं करणहि करण ।

बी० एवमिति । अपभ्रंशे तुमुन् के स्थान में एवं—अणं—
अणहि—अण ये चार आदेश होते हैं । कृ = कर्—तुम् =

एवं = करेवं । अणं = करण । अणहि = करणहि । अण =
करण ।

उमयोरेप्पेप्पि च्छेत्थे विणुषः । ५, ४, ४२ ।

कौ० अपभ्रंशे क्त्वा तुमुनोः स्थाने एते चत्वार
आदेशाः स्युः । कृत्वा कर्तुं वा = करेप्पि करेप्पिण्
करेवि करेविण् ।

बी० उभेति । अपभ्रंश में क्त्वा—तुमुन् के स्थान में एप्पि
— एप्पिण्—एवि = एविण् ये चार आदेश होते हैं ।

गमे वी पि—पिण् । ५, ४, ४३ ।

कौ० अपभ्रंशे क्त्वा तुमुनोरतो वा स्तः । गत्वा
गन्तुं वा = गम्पि, गम्पिण् । पक्षे—गमेप्पि गमेप्पिण्
गमेवि गमेविण् । पक्षे गत्वा = गमि गमिउ गमिवि
गमवि । गन्तुं = गमेवं गमणं गमणहं गमण ।

। इत्यव्यय प्रकरणम् ।

बी० गमेरिति । अपभ्रंश में गम् से पर क्त्वा—तुमुन् के
स्थान में पि—पिण् ये दो आदेश विकल्प से होते हैं ।

[अथ स्वाधिकाः प्रत्ययाः]

अ—डड—डुल्ला योगजाश्च स्वार्थे । ५, ४, ४४ ।

कौ० अपभ्रंशे नाम्नः परेस्वार्थे इमे त्रयो यथासम्भवं
परस्पर मिलिताश्च प्रत्यया भवन्ति ।

बी० अडडेति । अपभ्रंश में नाम से पर अ— डड—डुल्ल
तथा यथासम्भवं इन तीनों के परस्पर योग से प्रत्यय
स्वार्थ में होते हैं ।

स्त्रियामेतदन्ताड्ढोप् । ५, ४, ४५ ।

कौ० अपभ्रंशे स्त्रियां पूर्वोक्त स्वाधिक प्रत्य-
यान्तात्परो ङीप् स्यात् । ङित्वाङ्गिलोपः । एक
कुडुल्ली पंचहिन्दू (एकाकुटी पंचमी रुद्धा) ।

बी० स्त्रियामिति । अपभ्रंश में पूर्वोक्त स्वाधिक प्रत्ययान्त
स्त्रीलिङ्ग पर ङीप् प्रत्यय होता है । ङित्वाङ्गिलोप होता है ।
कुटी = पू० सू० डुल्ल—ङिलोप प्र० सू० ङीप्—ङिलोप
२, १, १७ ट—ड = कुडुल्ली ।

आन्तान्ताड्ढाप् । ५, ४, ४६ ।

कौ० अ—प्रत्ययान्तान्तात्स्त्रीलिङ्गात्परोडाप् स्यात् ।
डीपोऽपवादः । डडअ—डुलअ—डुलडडअ—डड
डुलअ इत्यादयो योगजा आन्तान्ताः प्रत्ययाः ।
धूलिः=धूलिडिआ । आन्तान्तात्किम् । वार्ता=
वत्तडी । स्त्रियामित्येव । कर्णे—कन्नडइ ।

बी० आन्तेति । अ—प्रत्ययान्त है अन्त में जिसके ऐसे
योगज अ-प्रत्ययान्त नाम से पर स्त्रीलिङ्ग में डाप् प्रत्यय
होता है । धूलि—५, ४, ४४ डडअ टिलोप=पूर्व सूत्र
से प्राप्त डीप बांधकर प्र० सू० डाप्—टिलोप=
धूलडआ=उ० सू० ईश्व=धूलडिआ । वार्ता १, २, ३६
वा=२, ३, ६६. ७५ सर्गिता ५, ४, ४४ डड टिलोप
४५ डीप्—टिलोप=वत्तडी आन्तन्तत्वाभाव से डाप्
नहीं होता है । स्त्रियास् कथन से कर्ण—२, ३, ६६. ७५
र्ण=ण वाहुलकात् नत्व—५, ४, ४४ डडअ—टिलोप=
कन्नडअ—में डाप् का अभाव—डि सहित पूर्व अ को
५, ३, १४ इ=कन्नडइ ।

डाप्यत इत् । ५, ४, ४७ ।

कौ० अपभ्रंशे स्त्रियां डापि परेऽत इत्वं स्यात् ।
धूलडिआ । । इति स्वार्थिक प्रत्यय व्यवस्था ।
बी० डापीति । अपभ्रंश में स्त्री प्रत्यय डाप से पूर्व अ को
इकार होता है ।

[अथ लिङ्ग व्यवस्था]

लिङ्गमव्यवस्थितम् । ५, ४, ४८ ।

कौ० अपभ्रंशे प्रायो लिङ्ग व्यवस्थितं न भवति ।
गय—कुम्भई दारन्तु (गजकुम्भान् दारयन्तम्)
५, ३, २ । अत्र कुम्भई पुंसो नपुंसकत्वम् ।
अभ्राणि=अवभा । अत्र नपुंसकस्य पुंस्त्वम् ।
अन्त्रकं=अन्तडी । अत्र नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् ।

बी० लिङ्गेति । अपभ्रंश में प्रायः लिङ्ग व्यवस्थित नहीं
होता है । कुम्भ—शस्=प्र० सू० नपुंसकत्व ५, ४, २४
इ=कुम्भई । अभ्र—जस्=२, ३, ६६. ७६ अ=अ
प्र० सू० पुस्त्व ५, ३, २ दीर्घ ३ जस्=लुप्=अवभा ।

अन्त्र—५, ४, ४४ डड—टिलोप २, ३, ६६ न्व=न्त
प्र० सू० स्त्रीत्व ५, ४, ४५ डीप्—टिलोप=अन्तडी ।

अनुक्तं शौरसेनीवत् । ५, ४, ४९ ।

कौ० अपभ्रंशेऽनु कार्यं शौरसेनी वत्स्यात् । कृतः=
किदु । विहितः=विहिदु इत्यादि ।

बी० अन्विति । अपभ्रंश में अनुक्त कार्यं शौरसेनी भाषावत्
होता है । कृत=विहित—सु=१, ३, २६ कृ=कि
२, २, १ प्राप्त लु—लुप् को शौरसेनीवत् ५, १, १ से
बाधकर द० ५, ३, ६. ३ स्वा०=किदु । विहिदु ।
इत्यादि ।

व्यत्ययोऽध्येषाम् । ५, ४, ५० ।

कौ० एषां पूर्वोक्तानां प्राकृतादि भाषा विहितानां
कार्याणां परस्परं व्यत्ययोऽपि स्यात् । यथाऽपभ्रंशे
विहितं 'लुवघोरः ५, ४, ७ इति मागध्यामपि
भवति । 'शदमाणु शमंशमालके कुम्भसहश्र वशाहे
शचिदे' इत्यादि । मागध्यामुक्तं 'तिष्ठस्य चिष्ठः'
५, २, १५ प्राकृत पेशाची शौरसेनीवपि स्यात् ।
तिष्ठति=चिष्ठति । वर्तमान काले प्रसिद्धाः प्रत्यया
भूतेऽपि भवन्ति । अथपेच्छइ रहतनयो (अथ
प्रेक्षाञ्चके इत्यर्थः) । आभासइ रयणीअरे आभाषे
रजनीचरानित्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि ।
सोहीउ एष वण्ठो । शृणोतीत्यर्थः ।

बी० व्यत्येति । पूर्वोक्त प्राकृतादि सूत्र विहित कार्य का
परस्पर में व्यत्यय भी होता है । जैसे अपभ्रंश में अधो
वर्तमान रेफ का विकल्प से लुप् होता है । वैसे मागधी में
भी होता है । मागधी में तिष्ठ को चिष्ठ आदेश प्राकृत-
पेशाची तथा शौरसेनी में भी होता है । वर्तमानकाल में
प्रसिद्ध प्रत्ययादेश भूतकाल में भी होता है । भूतकाल में
प्रसिद्ध वर्तमान में भी होता है । इत्यादि स्वयं ऊह करें ।

सिद्धमनुक्तं संस्कृतवत् । ५, ४, ५१ ।

कौ० प्राकृतादिपुण्ड्रभाषा स्वनुक्तं कार्यं संस्कृतवदेव
भवति । हेट्टिट्टिय—सूर निवारणाय छत्तं इव
अहो वहन्ती । जयइ ससेसा वराहसास दुहखया
पुहवी । ८६ । हे० ४४८ ।

छाया

अधः स्थित सूर्यं निवारणायच्छत्रमिवाधो बहन्ती ।
जयति सशेषा वराहस्वास-दूरोत्क्षिप्ता पृथिवी ॥

अथ पक्षे प्राकृत पञ्चाध्याय्यामनुक्तश्चतुर्थ्या-
देशः संस्कृत क्षेत्रेव भवति । क्वचिदुक्तमपि संस्कृतं
भवति । यद्यपि—प्राकृते उरश्शिरस्सरश्शब्दाना-
मुक्ता अपि सप्तम्या एकवचने उरे उरम्मि सिरे
सिरम्मि सरे सरम्मि इत्यादि प्रयोगास्तथाऽपि
क्वचिद्—उरसि शिरसि सरसि—इत्यादयोऽपि

संस्कृत उद्भवन्ति । शास्त्रान्ते प्रयुक्तः सिद्धशब्दः
मंगलाय कल्पते इति सिद्धमिदं युक्तम् । ततो
वाचकानामिदं शास्त्रमध्युदयकारि स्यादिति ।

। समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

वी० सिद्धमिति । प्राकृतादि ६ भाषाओं में अनुक्त कार्यः
संस्कृतवत् ही होता है । यथा उक्त पक्ष में अनुक्त चतुर्थ्या-
देश संस्कृतवत् हुआ है । क्वचित् उक्त कार्यं संस्कृतवत्
ही होता है । यथा उरसि आदि । शास्त्र के अन्त में सिद्ध
शब्द का प्रयोग मंगल के लिए किया गया है ।

। प्राकृत चिन्तामणि ग्रन्थ समाप्त ।

अथ प्राकृत चिन्तामणिस्थ सूत्र सूची

[पूर्वार्द्धम्]

१. अथ प्राकृतम् ।	१, १, १	२९. वा दुनिरोः ।	१, १, २९
२. सिद्धिः स्याद्वादाद् लोकाच्च ।	१, १, २	३०. नाऽच्यन्तरश्च ।	१, १, ३०
३. अनुक्तमन्यव्याकरणवत् ।	१, १, ३	३१. उपरौ इलुप् ।	१, १, ३१
४. बहुलम् ।	१, १, ४	३२. पुनर्न पुनरोर्वा दिक् ।	१, १, ३२
५. आर्षम् ।	१, १, ५	३३. आच् स्त्रिया मविद्युतः ।	१, १, ३३
६. आदिद्वितीयौ किञ्चि ।	१, १, ६	३४. रान्तेरा ।	१, १, ३४
७. संयुक्तं स्किः ।	१, १, ७	३५. क्षुत् ककुभो हः ।	१, १, ३५
८. खन्द्वाऽनुस्वारः ।	१, १, ८	३६. वा धनुषि ।	१, १, ३६
९. इदुपलब्धः शास्त्रे ।	१, १, ९	३७. आयुरप्सरसो सः ।	१, १, ३७
१०. लुप् तस्य	१, १, १०	३८. दिक् प्रावृषोः सच् ।	१, १, ३८
११. उपलब्धादर्शनं लुप् ।	१, १, ११	३९. वा सदाशिषः ।	१, १, ३९
१२. वा निवर्तकं चित् ।	१, १, १२	४०. शरदादेरच् ।	१, १, ४०
१३. सानुनासिकं जित् ।	१, १, १३	४१. मश्चन्द्रच् ।	१, १, ४१
१४. दीर्घो दिति ।	१, १, १४	[अचिवा । १, १, ४३]	
१५. ठितो द्वित्वं	१, १, १५	४२. हल्यमोवगन्तिस्य चित् ।	१, १, ४५
१६. वृत्तौ परस्परं दीर्घं ह्रस्वी ।	१, १, १६	[दर्शनारिष्वचः । ४६ । क्त्वा सुपो- वर्णिसूस्याम् । ४७ । लुप्तस्य कांस्यादौ । ४८ । तदन्त्यो वर्णे । ५० । विशत्यादौत्या इलुप् च । ५२ ।]	
१७. पुंसिस्नान्त शरत्तरणि प्रावृद्धमादि ।	१, १, १७	४३. आदेः ।	१, २, १
१८. वा वचनादिलोचनार्थाः ।	१, १, १८	४४. अव्ययन्यदास्तदचो वा लुप्	१, २, २
१९. क्लीबे गुणादिः ।	१, १, १९	[आरण्यालाङ्कोः । १, २, ३]	
२०. स्त्रियामञ्जल्यादीमान्तौ ।	१, १, २०	४५. पदादपेः ।	१, २, ४
२१. बाहोराच् ।	१, १, २१	४६. इतश्चित् ।	१, २, ५
२२. वा सन्धिरपदे ।	१, १, २२	[अचस्तः । १, २, ६]	
२३. ष्वोर्नयण ।	१, १, २३	४७. दीर्घोलुप्तयवरणरिणरि	१, २, ७
२४. एङोऽचि ।	१, १, २४	[दक्षिणे टे । १, २, ८]	
२५. तिङोऽचः ।	१, १, २५	४८. वा समृद्ध्यादौ ।	१, २, ९
२६. षे ।	१, १, २६		
२७. लुप् ।	१, १, २७		
२८. ह्रस्वोऽन्त्यस्याश्रदुदी ।	१, १, २८		

४९. मृदङ्गादावस्येच् । १, २, १०
[वा पक्वललाटाङ्गार वेतसो ।
१, २, ११ खेः सप्तपर्णे । १, २, १२ ।
चित्कण्ठमण्डले १, २, १३]
५०. प्रथमे पथोरुत् । १, २, १६
[ध्वनिसस्नास्तावकयोषित् । १, २,
१८ क्षिप्रगावयेवः । १, २, १९]
५१. सर्वज्ञादौ णे । १, २, २०
५२. कन्दुकादावेच् । १, २, २३
[चे ब्रह्मचर्ये । १, २, २४ । खेरन्त-
पंचात्कर्म पुराकर्माश्चर्यं पारावते ।
१, २, २५]
५३. पद्मे म्योत् । १, १, २६
[खेः परस्पर नमस्कारे । १, २, ३१
अर्पे वा । १, २, ३२]
५४. आतोऽव्ययचामरादिष्वन्तेऽत् । १, २, ३३
५५. धन्द्रेऽच् कास्यादौ । १, २, ३४
[श्यामाक महाराष्ट्रे म्होः । १, २, ३५]
५६. वा सदावित् । १, २, ३६
५७. चेऽजिचा वा चार्ये । १, २, ३७
५८. स्थान खल्वाट योरीच् । १, २, ३८
५९. स्कीह्रस्वः । १, २, ३९
६०. एदितो वा । १, २, ४०
६१. अत्पृथि पृथिवी प्रतिश्रुभूषिकविभोतके । १, २, ४२
[तेरितो वाक्यादौ । १, २, ४३]
६२. वा हरिद्रेङ्ग दक्षिणिले । १, २, ४५
६३. लुपिसिह निरोश्चन्द्रेफयोरीच् । १, १, ४६
[हे जिह्वायाम् । १, २, ४७]
६४. उद्वा युधिष्ठिरे । १, १, ४८
[द्विन्योः । १, २, ४९]
६५. इक्षु प्रवासिनोषित् । १, १, ५०
६६. ओच्च द्विधाकुञ्ज द्विवचने । १, २, ५१
६७. हरीतकी कश्मीर योरीतोऽजाचौ १, ३, १
[गभीरादावित् । १, ३, २ । वा
पानीयादौ । १, ३, ३ । जीर्णेऽत् ।
१, ३, ४ । ह्यूक्षीर्थे । १, ३, ५ ।
वा हीन-विहीनयोः । १, ३, ६]
६८. नीऽपीठयोरेत् । १, ३, ७
[कीहशे दृणापीडविभोतकेष्वेच् ।
१, ३, ८]
६९. अतोऽन्मुकरादौ । १, ३, ९
[वा गुरुकोपरौ । १, ३, १० ।
माज्जिद्रुते । १, ३, ११]
७०. रः पुरुष भ्रुकुटावित् । १, ३, १२
[ईच् क्षुते । १, ३, १३]
७१. त्सच्छो रुदनुत्सन्नोत्साहे । १, ३, १४
[वा मुसल-सुभगयोः । १, ३, १५ ।
दुरिलुपि । १, ३, १६]
७२. ओच् स्की । १, ३, १७
[वा कुतूहलेह्रस्वश्चोतः । १, ३, १८]
७३. आदूतः सूक्ष्म दूकूलेलश्चद्विः । १, ३, १९
[ईदुद्यू । १, ३, २०]
७४. वातुलकण्डूयहन्मस्थूच् । १, ३, २१
[वा मधूके । १, ३, २२ । इदेतौ
नूपुरे । १, ३, २३]
७५. ओत्स्थूणातूणे । १, ३, २४
[चित्कर्परतूणीण—कुष्माण्डोगुडूची
मूल्य स्थूल ताम्बूले । १, ३, २५]
७६. ऋतोऽत् । १, ३, २६
[आद्रा कुशा मृदुत्वमृदुके । १, ३, २७]
७७. ऋष्यादा वित् । १, ३, २८
[वा धृष्ट मृत्यु मृह मसृणा मृगाङ्गे
१, ३, २९ । अग्निवृत्त वृन्दारके वृषभेतु
वुः । १, ३, ३०]
७८. ऋज्वादावुच् । १, ३, ३२
[गौणे १, ३, ३३ । इदतीमातरि ।
१, ३, ३४ क्वचिदगौणेऽपि १, ३, ३५]

७६. [पृथग्बृष्टिबृष्टनत् मृदङ्गे । १, ३, ३६
[वृहस्पतौ वा १, ३, ३७ इजेड्चो-
वृन्ते १, ३, ३८ । मृष्यु ज् जोचः ।
१, ३, ३९ । ऋषोऽरिहृप्ते १, ३, ४०]

८०. दृशि विवन्कन्कसेरिः । १, ३, ४२
[केवलस्य १, ३, ४३ ।
ऋषिऋणऋजु—ऋतुऋषमे वा
१, ३, ४४]

८१. इलिच् क्लृन् क्लृप्ते लृतः १, ३, ४५
८२. इदेतो वा चपेटा वेदना देवर केसरे । १, ३, ४५
[उत् स्तेने १, ३, ४७]

८३. एर्जतः । १, ३, ४८
[सेन्धव शनैश्चरयोरित् १, ३, ४९ ।
दैत्या—दीचाइच् १, ३, ५१ ।
वा दैवदैरादौ । १, ३, ५२ ।
धैर्यैईच् १, ३, ५४]

८४. वाऽन्योन्याऽतोऽप्रकोष्ठ मनोहरसरो-
रुहशिरो वेदनास्वदोतस्तकोर्वश्च । १, ३, ५६
[गव्यउजा अनाइचः १, ३, ५७ ।
ऊचसोच्छ्वासे छश्च सः १, ३, ५८]

८५. औत् । १, ३, ६३
[औतो ना व्या वा । १, ३, ५८
आदीर वे । १, ३, ५९
अउमौनादीच । १, ३, ६०
उच वा कौ क्षयके । १, ३, ६१
अच् सौन्दर्यादौ १, ३, ६२]

८६. उमो निषण्णे वा साज्जलाऽचः । १, ४, १
[कदल विचकिलयोरेत् । १, ४, २ ।
खेः कणिकारे । १, ४, ३ ।
स्थविरायस्कारत्रयोदशादीचित् १, ४, ४ ।
ऐदयो वा । १, ४, ५]

८७. लवणमयूर-मयूखोलूखलदूखल कुतूहल
चतुर्थचतुर्दश चतुर्गुण--चतुर्वार
मुकुमारेष्वत् । १, ४, ६

[अणवीतेषु । १, ४, ७ ।
ऊदप्यूपे । १, ४, ८]

८८. हलोऽस्के रायावतः ।
८९. कील कर्परे खः कुब्जे त्वपुष्पे । १, ४, १३
[कसित कासितयोरावौ । १, ४, १४
कन्दुकेशः । १, ४, १५ ।
जातौ किराते चः । १, ४, १६
ओवा जटिले । १, ४, १७ ।
च छौतुच्छे । १, ४, १८ ।
तूवर तगर—असरेटच् । १, ४, १९
दंशदहोर्द्धः । १, ४, २० ।
धो दीप्यती । १, ४, २३]

९०. नोणः । १, ४, २४ ।
[लाण्हो नापितयोः । १, ४, २५]

९१. फच्पाटि पनस परिखा परिष
परिभट्टे । १, ४, २६
[वः प्रभूत मन्मथे । १, ४, २७ ।
भो विसि—न्याम् । १, ४, २८]

९२. योजः । १, ४, २९
[तोऽयंवाचि युष्मदि । १, ४, ३०
लोयष्टौ । १, ४, ३१
णो सलाटे । १, ४, ३२
वा लाङ्गूल लाङ्गूल लाहल
लोहले । १, ४, ३३ ।
भो विह्वले भे । १, ४, ३४
छः शिरायाम् । १, ४, ३५
षट्सुधाशावणमी सप्तपर्णे १, ४, ३६]

९३. सर्वत्र शषोः सः । १, ४, ३७
९४. अचोऽस्केरायावतः । २, १, १
९५. कोगो मरकत भदकले । २, १, २
[वा स्थानकवास्यादौ । २, १, ३ ।
अहौशीकरे । २, १, ४ ।
भच्चन्द्रिकायाम् । २, १, ५ ।
हश्चिकुर निकष स्फटिके २, १, ६]

६६. खघयध भाभ् । २, १, ७
[घोवा पृथकि । २, १, ८ ।
भागिनी पुन्नागे गोमच् । २, १, ९ ।
लशछागे । २, १, १० ।
वः सुभग दुर्भगयोस्त्वे । २, १, ११]
६७. वा सल्लौ खचित पिशाचयोश्चः । २, १, १२
६८. कंटभ शकट सटासु टो ढंच् । २, १, १३
[स्फटिकाद्धो ठयोर्लल्लौ । २, १, १४
लो वा पाटि चपेटा वेणु वडिशादौ ।
२, १, १५ । पिठरे होरद्वडः ।
२, १, १६]
६९. टठडा डठलाश्चिनः । २, १, १७
१००. प्रत्यादौ डस्तोर प्रतिज्ञादावित्त्वे तु
वेतसे । २, १, १८
[गर्भितेणः । २, १, १९ ।
वाऽति मुक्तके । २, १, २० ।
रुदिते सदेर्णाच् । २, १, २१]
१०१. रः सप्तत्यादावतारौकदल्याम् । २, १, २२
[प्रदीपि दोहदातसीशात बाहने लः
२, १, २३ वापलित नितम्ब कदम्बे ।
२, १, २४ ।
ले पीते वः । २, १, २५ ।
भरत वसतौ हः । २, १, २६ ।
ककुद कातर वितस्तिमातुलिङ्गे
चित् । २, १, २७ ।
ढो निषध प्रथममेथि शिधिर
शिथिले । २, १, २८ ।
वोषध पृथिवी निशीथे । २, १, २९ ।
कदन वैदूर्येडः । २, १, ३० ।
दोवक्कदधिते । २, १, ३१]
१०२. नस्यणः । २, १, ३२
१०३. पोः पापद्वौ रः । २, १, ३३
[यमौ कबन्धे । २, १, ३४ ।
शवरेमः । २, १, ३५ ।
वा नीपापीडे । २, १, ३६]
१०४. कोमहौ । २, १, ३७
[विषम भ्रमरयोर्दसौ । २, १, ३८ ।
मोऽभिमन्यौवः । २, १, ३९ ।
कंटमेचित् । २, १, ४०]
१०५. श्रायः वक्षनयोः । २, १, ४१
१०६. वा कृद्यतीयानीये यणोज्जः खेरुत्त-
रीये । २, १, ४२
[छायायामद्युतीहः । २, १, ४३ ।
कतिपयेद्-वचौ । २, १, ४४ ।
वेरमेर किरौडः । २, १, ४५ ।
केः वीरेणः । २, १, ४६]
१०७. लोवरुणादौ । २, १, ४७
[वा वठर जठर निष्ठेर । २, १, ४८
भमरचरणयोः सत्वपादयोश्चित् ।
२, १, ४९ । स्थूलेरः । २, १, ५० ।
वानीवी स्वप्ने । २, १, ५१]
१०८. दशदिवस पाषाण प्रत्यूषे शरीहः । २, १, ५२
[स्नुषार्याण्हः । २, १, ५३ ।
चन्द्राञ्चहोघ । २, १, ५४]
१०९. प्रायोलुप् कचतपगजदपवाम् । २, २, १
[नावर्णात्पः । २, २, २ ।
यश्रवणोऽवर्णः । २, २, ३]
११०. मोत्रित्कामुकचामुण्डा यमुनासु । २, २, ४
[अतिमुक्तके वा २, २, ५]
१११. साचोर्गकोरागत प्राकार व्याकरणे । २, २, ६
[जो दनुज भाजन राजकुले । २, २, ७
यो हृदय किसलय कालायसे । २, २, ८
दो दुर्गा देवी पादपीठ पादपतनो
दुम्बरे । २, २, ९ ।
यावदा वर्तमानावट जीवितताव-
द्देव कुल प्रावारके वः केस्त्वेवमेवे
२, २, १०]

११२. धृति दुहितृ भगनी वनितानां दिहि-
धुवा वहिणी विलयाः । २, २, १४
[धरो गृहस्था पत्नी । २, २, १५
वृहस्पती भयः । २, २, ११]
११३. मातृपितुः स्वसुपुत्रासिञ्जे । २, २, २०
[दाढा वृद्धायाः । २, २, २१]
११४. वा वृक्षपूर्वयो रुक्मपुरिमा । २, २, २२
[क्षिप्तवैदुर्ययोषष्ठरुलिञ्जे ।
२, २, २३]
११५. स्केः । २, ३, १
११६. वा रुग्ण मृदुत्व मुक्त शक्तोकः । २, ३, २
[स्वस्तीक्ष्ण-शुष्के-स्कन्दे तुकेः ।
२, ३, ३ । टिकादी । २, ३, ७ ।
संजायां षक स्कोः । २, ३, ८ ।
क्षस्य वदापि छद्मावापि । २, ३, ९ ।
वा रक्त शुल्कयोगंज्जी । २, ३, १० ।
मृत्त्वलेङ्गच् । २, २, ११]
११७. चश्चत्वर कृत्तौ । २, २, १२
[त्योऽचैत्ये । २, २, १३]
११८. प्रायस्त्वश्वद्वर्षा च छ ज द्वाः । २, २, १४
[ऋक्षोत्सवोत्सुक सामर्थ्ये छः ।
२, २, १७]
११९. लक्ष्म्यादौ चित् । २, २, १७
[क्षमाक्षणयोरिहामयोः । २, २,
१८ । ह्रस्वाद निश्चलेत्सप्तक्ष-
यचाम् २, २, १९]
१२०. जोद्यद्यर्याम् । २, २, २०
[वाज्जश्चाभिमन्यौ । २, २, २१ ।
ओ ष्वजे । २, २, २२ ।
व्यहोश्चित् । २, २, २३]
१२१. टोऽवार्तादीतः । २, २, २५
[वृत्त प्रवृत्त पत्तन भृत्तिका
कदधितो ष्टोसंदष्टे । २, २, २६]
१२२. षट्स्यठः । २, ३, २७
[अस्थिविसं स्थूलार्थेऽघने । २, ३,
२८ । वा चतुर्थस्त्याने । २, ३, २९]
१२३. गर्त वितदिच्छदि विच्छदि सम्मर्द-
मर्दित कपर्दे खेर्द्धच् वातु गर्दमे । २, ३, ३०
[मूर्द्धार्धं श्रद्धदी ङो वा । २, ३, ३१ ।
वृद्ध वृद्धि दग्ध विदग्धे चित् ।
२, ३, ३२]
१२४. दत्तपञ्चदश पञ्चाशतिणः । २, ३, ३५
[सम्नयोः । २, ३, ३६ । ण्टो वृत्ते ।
२, ३, ३७ ण्डः कन्दरिकाभिन्दिपाले ।
२, ३, ३८]
१२५. क्षणश्नणस्न हणहनां ण्हः । २, ३, ३९
[सूक्ष्मे क्षम ङो ण्ह—हो ।
२, ३, ४०]
१२६. स्तश्चित् । २, ३, ४१
[थोवा स्तपारसाहे धेरो हृश्च ।
२, ३, ४२ । मन्युचिह्नयोर्वन्तिन्धौ ।
२, ३, ४३]
१२७. पो भस्मात्मनि । २, ३, ४४
[कम्भमोश्चित् । २, ३, ४५ ।
भीष्म ष्य स्पां फः । २, ३, ४६ ।
खेर्वाश्लेष्मणि । २, ३, ४७ ।
हवोर्ध्वमः । २, ३, ४८ ।
ग्मोमः । २, ३, ४९ ।
ग्मोमच् । २, ३, ५० ।
खेर्वाश्मः श्लेष्मकश्मीर ब्राह्मण ब्रह्मचर्ये ।
२, ३, ५१ ।
आम्न ताम्रे म्वच । २, ३, ५२]
१२८. म्हेच् पक्ष्म क्षम श्म ष्म स्म ह्यामर
श्मिमरे । २, ३, ५३
[रोदशाह्ने । २, ३, ५४ ।
यस्तुर्यं शीण्डीयं सौन्दर्यं ब्रह्मचर्ये
घैर्ये तु वा एतः पर्यन्ते । २, २, ५५]
१२९. आश्चर्येऽतोऽरिपरीभरिज्जाश्च । २, ३, ५७
[पर्यस्त सौकुमार्ये लः स्तस्तु
टो वा । २, ३, ५८]

१३०. हलोल्लहृच् । २, ३, ५६
[वनस्पतिबृहस्पतौ सोवा ।
२, ३, ६० ।
तीर्थं दीर्घं दुःखं दक्षिणं बाष्पेहः ।
२, ३, ६१ ।
कुष्माण्डी कार्षापणे केः । २, ३, ६२]
१३१. निस्पृहनिस्पृह-परस्परस्तम्बं समस्ते
वसोलुप् । २, ३, ६६
१३२. कटतपगउद ॥क॥ पशरामुध्वं
मदे । २, ३, ६७
१३३. नमयामभमभ्रमभशानेऽधः । २, ३, ६८
१३४. रलवामुभपेषामवन्दे । २, ३, ६९
१३५. मध्याह्न-सर्वशोपमयो गविज्ञाने
हज्रोर्वा । २, ३, ७१
१३६. द्वित्वमधीर्चादिचोऽकावस्वयोः शेष
देशयोरहोः । २, ३, ७५
१३७. युग्माभ्यां प्राक्पूर्वौ । २, ३, ७६
१३८. सूकादौ २, ३, ७९
१३९. प्रभूतादौ चित् । २, ३, ८०
१४०. क्षमाश्लाघारत्नेऽन्त्यहलः । २, ३, ८३
[वाङ्मनौ । २, ३, ८४]
१४१. शर्षतप्तवष्प क्रियास्वित् । २, ३, ८५
[श्री ह्रीर्हृदिष्ट्या कुत्स्नहर्षमिर्षं
परामर्शं चित् । २, ३, ८६]
१४२. यात्स्याल्वैत्य मव्यवीर्यं तुल्ये । २, ३, ८७
[लादवलमतुल्ये । २, ३, ८८ ।
नात्स्वप्ने । २, ३, ८९ ।
उत्सूक्ष्मं लुप्तेऽन्त्यात् । २, ३, ९३ ।
पृथ्व्या वा । २, ३, ९६
छद्य पद्य द्वारं सूक्ष्मे । २, ३, ९७
अजिचौ चार्हति । २, ३, ९८]
१४३. व्यत्ययो दह—हर—लन—चलां
हृदमहाराष्ट्रालानाचलपुरेषु । २, ४, १
[वाराणसी करेण्वारणोः । २, ४, २]
१४४. हय—लह—लउ—रसां ह्य—लघुक
—ललाट हरतालेषु वा । २, ४, ३
[निबृहद्वर्षिकारोर्वहकरोः । २, ३, ४]
१४५. इदमर्थं केरच् । २, ३, ५
[आत्मनो णयं । २, ४, ७
युष्मदस्मदोरणोर्दञ्चयः । २, ४, ८]
१४६. मतुपो भामणाल्वा लेल्लोल्ले
रेत्तेस्तमन्त—वन्ता । २, ४, १३
१४७. त्रलो ह—हि—त्याः । २, ४, १७
[वा तसो दो सो । २, ४, १८]
१४८. डिमात्तणोत्वस्य । २, ४, २०
१४९. वा स्वार्थकश्च । २, ४, २२
[विद्युदन्ध पीतपत्रात्तलः । २, ४, २३ ।
डिभ्रणनैसः । २, ४, २६ ।
डय च वा मनाकः । २, ४, २७ ।
डालियोमिश्रात् । २, ४, २८ ।
दीर्घाद्रिः । २, ४, २९]
१५०. अव्ययम् । २, ४, ३२
१५१. प्रश्न विमर्शयोः किणोमणे । २, ४, ३३
१५२. निश्चय निर्धारणयोर्वे ले । २, ४, ३५
१५३. केवले णवर णवरं । २, ४, ४६
१५४. स्वयमोऽर्थोऽपणे । २, ४, ६७
१५५. एवार्थे णइच्च चिअ चेअ । २, ४, ५४
१५७. सिद्धा इवार्थे पिव—मिव—वव्व
विअ विव । २, ४, ७०
१५८. आहणात्सुपो नाम्नः । ३, १, १
१५९. चिद् विसर्गस्य चाक्लीवे । ३, १, १४
१६०. जशशसो दुर्लुप् । ३, १, ४
१६१. वा दुलुबोडौ । ३, १, ४२
१६२. अमोमच् । ३, १, ३
१६३. वाऽदुदोतो भ्यसूशसोरेत् । ३, १, १८
१६४. टायाडेणजातस्तु णः । ३, १, १७
१६५. हि हि हि भिसः । ३, १, ५
१६६. भिस्सुपि चित् । ३, १, १९
१६७. सर्वत्र चतुर्थ्यन्ते । ३, १, ३८
[वा ऊसन्तं तादर्थ्यं ऊन्ते । ३, १, ३९]

१६८. डि हस्थोरेड् दलुपी ।	३, १, १५	२०३. जशशस्डसिडसांणोद् ।	३, १, ५३
१६९. पञ्चम्याहिः ।	३, १, १६	२०४. जनो णो णाडि ण्वित् ।	३, १, ५५
१७०. अणोत्तो पञ्चम्यामचो दीर्घः ।	३, १, ८	२०५. अमामेणं ।	३, १, ५६
१७१. हिन्तो दुदो तो डसेः ।	३, १, ६	२०६. टापाणा ।	३, १, ५४
१७२. सुस्तो च भ्यसः ।	३, १, ७	२०७. टाडसिडसां णाणवोर्डण् ।	३, १, ५८
१७३. डिडसोमिठसठो ।	३, १, ६	२०८. भिस्सप साम्मुप्स्वीत् ।	३, १, ५७
१७४. आर्येड् सः सपूर्वचन्द्रः ।	३, १, १०	२०९. आत्मनष्टायाणिभाणइळा ।	३, १, ६०
१७५. णदामः ।	३, १, ११	२१०. सर्वादेरतो जसोडेच् ।	३, १, ६१
१७६. अक्लीवत्सो दलुप् ।	३, १, २६	२११. डेसिमामः ।	३, १, ६४
१७७. पुंसो जसो डडडओडवोऽप्युतस्तु ।	३, १, २७	२१२. डेम्मिस्सिस्त्याः ।	३, १, ६२
१७८. णसश्च णो ।	३, १, २३	२१३. हिमनेतदिदमोवा कियत्तदश्च-	
१७९. टाया णाच् ।	३, १, २५	स्त्रियामपि ।	३, १, ६३
१८०. इदुतो दीर्घः ।	३, १, २०	२१४. यत्तदेतदिदकिंभ्योडिणाट्टयाः ।	३, १, ७२
१८१. कलोवाचचडसिडसोः ।	३, १, २४	२१५. म्हा डसेः ।	३, १, ६६
१८२. ईदूतोः क्विपः ।	३, १, ४०	२१६. यत्तत्किमोडसः ।	३, १, ६६
१८३. सावात् ।	३, १, ५१	२१७. काले डेरिआहेल्लादः ।	३, १, ६८
१८४. ऋतोड ।	३, १, ४४	२१८. सोत्तदश्चा क्लीवेत्तः सच् ।	३, १, ८७
१८५. वाऽस्वमाम्पुत् संजायान्तु यथा-		२१९. ओउतस्तदेतदो वा ।	३, १, १३
दर्शनम् ।	३, १, ५०	२२०. सुपिक्वचित्तदोणः ।	३, १, ७२
१८६. आच् संजायाम् ।	३, १, ४६	२२१. डोस्तदः ।	३, १, ७०
१८७. डरं संजायाम् ।	३, १, ४५	२२२. तदेतदिदमा वा डसाम्भ्यां सेसिमो ।	३, १, ८३
१८८. वा स्त्रियामुदोदी ।	३, १, २६	२२३. तत्किमः सद् ।	३, १, ६५
१८९. एडापः क्वचिदोऽपि ।	३, १, ४३	२२४. एतदः सुनेणमिणमवेसा ।	३, १, ८४
१९०. अमि ह्रस्वः ।	३, १, ३६	२२५. डसिनात्वेत्ते एत्ताहे ।	३, १, ८५
१९१. टाडिडसां चित् ।	३, १, ३२	२२६. अयमियम्मोम्मिनेतदश्च ।	३, १, ६०
१९२. आन्नानः ।	३, १, ३३	२२७. एत्थच्च्येन ।	३, १, ८६
१९३. डसेरदादि देदः ।	३, १, ३१	२२८. पुंस्त्रियामयामिमिया सुनावा ।	३, १, ७६
१९४. ईतः सोड्वात् ।	३, १, ३०	२२९. इम डदमः ।	३, १, ७५
१९५. संबुद्धेः ।	३, १, ४१	२३०. अमिडभ्यामिणमिहो ।	३, १, ७८
१९६. मातरि जनन्यामाच् ।	३, १, ४७	२३१. हिस्सस्सि सुप्स्वत् ।	३, १, ७७
१९७. देवताया मराच् ।	३, १, ४८	२३२. न त्यः ।	३, १, ७६
१९८. स्वस्त्रादेड्वाच् ।	३, १, ३८	२३३. अत्तसोश्च किमः कच् ।	३, १, ७४
१९९. क्लीवा दवोऽसंबुद्धे मञ्जुपी ।	३, १, २७	२३४. किमोडिणोडोसो ।	३, १, ७१
२००. जशशसोदिदिणिदः ।	३, १, ३०	२३५. सुप्यमुरदसः ।	३, १, ८८
२०१. राजोऽनः ।	३, १, ५२	२३६. अहसुना त्रिलिग्या वा ।	३, १, ८६
२०२. आणोऽनः पुंसिराजवत्पक्षे ।	३, १, ५६		

२३७. सुना युध्मवस्तं तुं तुह तुमं तुवं ।	३, २, १
२३८. जसा भे तु य्हो य्ह तुब्भा तुम्मे ।	३, २, २
२३९. वा व्भा ज्झ म्ही ।	३, २, १४
२४०. अमा तं तुं तुए तुमे तुमं तुह तुवं ।	३, २, ३
२४१. शसा भेवो तुज्झो य्हं तुय्हं तुब्भं ।	३, २, ४
२४२. टा तइ तए तुइ तुए तुमइ तुमाइ तुमए तुमं तुमे तेदिदे भे ।	३, २, ५
२४३. भिसा भे जय्हेहि उज्जेहि उम्हेहि तुय्हेहि तुम्हेहि ।	३, २, ६
२४४. ऊसोतइ तुहु तुम त्व तुब्भ ।	३, २, ७
२४५. ऊसिना तुय्ह तहिन्तो तुब्भ ।	३, २, ८
२४६. भ्यस्युम्होय्ह तुय्ह तुब्भा ।	३, २, ९
२४७. ऊसादिदे इए तुं ते तइ तुम तुमे तुव तुह तुहं तुम्ह तुमो तुमाइ ।	३, २, १०
२४८. डिना सह तए तुमे तुमाइ तुमए । [आमा भे वो तु तुमाण तुवाण तुम्हाणो—म्हाण—तुब्भ तुब्भं तुब्भाणाः । ३, २, ११]	३, २, ११
२४९. डिमुपोस्तु तुमतुव तुह तुब्भाः ।	३, २, १३
२५०. सुनाऽस्मदोहमइम ह्य मम्म्य म्हिम्मयः ।	३, २, १५
२५१. जसा भेऽम्हाऽम्हे ऽम्हो मो वयं ।	३, २, १६
२५२. अमाऽहमम्हाम्हि मम्हणं णे मि मं ममं मिमं ।	३, २, १७
२५३. शसा णेऽम्हेऽम्होऽम्हाः ।	३, २, १८
२५४. टा णे मि मे मइ मए ममाइ मयाइ ममं ममए ।	३, २, १९
२५५. भिसा णे अम्ह अम्हाहि अम्हेहि अम्हे ।	३, २, २०
२५६. ऊसो मइ मज्झ मम महा ।	३, २, २१
२५७. भ्यस्मह ममो ।	३, २, २२
२५८. ऊसाऽम्हऽम्हं मइ मे मज्झ मज्झं महं मम महा ।	३, २, २३

२५९. आमा णे णो ऽम्हे ऽम्हो ऽम्हाम्हं मज्झ मज्झाणाम्हाणममाण- महाणाः ।	३, २, २४
२६०. डिना मि मे मइ ममाइ मए ।	३, २, २५
२६१. सप्तम्या मज्झाम्ह ममहाः ।	३, २, २६
२६२. द्वे व दो कुवे वोणिण दोणिण ।	३, २, २८
२६३. भिसादो वे दो ।	३, २, २९
२६४. अविशत्यादेः संख्याया आमो ण्ह ण्हं ।	३, २, ३२
२६५. जषशसा तिणिण ।	३, २, ३१
२६६. जेस्तिः ।	३, २, ३०
२६७. जषशस्यं चतुरश्चउरो चत्तारि चत्तारो ।	३, २, ३३
२६८. वा चतुरोभ्यसिच ।	३, २, ३१
२६९. यत्तिदिदमंतत्किमोऽस्वमामि ।	३, १, ३७
२७०. सेसाठावी द्भ्यः ।	३, १, ६७
२७१. नित्यं क्लीवे स्वमेदमिणमिणमो ।	३, १, ८१
२७२. किं किमः ।	३, १, ८२
२७३. सर्वत्र चतुर्थ्यन्ते ।	३, २, ३७
२७४. वा तादर्थ्यन्ते ।	३, २, ३९
२७५. बहुवचनान्तं द्विवचनान्ते ।	३, २, ३३
२७६. अजातेः पुंसोवाङीप् ।	३, १, ३८
२७७. प्रत्ययान्तात् ।	३, १, ३५
२७८. छाया हरिद्राभ्याम् ।	३, १, ३६

॥ उत्तरार्द्धम् ॥

२७९. तिबादेरेकत्वे प्रथम स्ये पेपी ।	३, ३, १
२८०. वा वर्तमान विध्यादिशतृपु ।	३, ३, २१
२८१. बहुत्वे न्ति स्ते डरे ।	३, ३, ८
२८२. मध्यमस्यैकत्वे ।	३, ३, ३
२८३. इत्याहूपी बहुत्वे ।	३, ३, ४
२८४. मिहत्तमस्यैकत्वे ।	३, ३, ५
२८५. वा मौ ।	३, ३, १७
२८६. बहुत्वे मुमोमाः ।	३, ३, ९
२८७. मुमोमेष्टिवच्च ।	३, ३, १८
२८८. वर्तमान भविष्यतीश्चउजाजौ ।	३, ३, ३७

२८६. जज जजा जजे जजहि जज सुपुचित् ।	३, ३, २२
२८७. वा विध्या देज्जादित् ।	३, ३, २३
२८८. विध्यादावेकत्वे प्रथमादीनांदुसुमु बहुत्वे न्तु ह मो ।	३, ३, ३४
२८९. मोर्वा हिः ।	३, ३, ३५
२९०. अतो जजे जजहि जज सुलुपः ।	३, ३, ३६
२९१. भूतार्थे व्यञ्जना दीअच् ।	३, ३, ३७
२९२. भविष्यति हिरादिरिवादे रार्षेतु स्सः ।	३, ३, ३८
२९३. भविष्यत्तव्य क्त्वा तुभ्यच्च ।	३, ३, ३९
२९४. मेहिना स्स ।	३, ३, ४०
२९५. हेरुत्तमस्य हा स्सा वा ।	३, ३, ४१
२९६. मुमोमानां त्वास्सा ।	३, ३, ४२
३००. क्रियातिपत्तौ ।	३, ३, ४६
३०१. अतएव सयेपौ ।	३, ३, ४७
३०२. हरपिति ।	४, १, ३
३०३. प्रागिवादेश्चाजन्तात् ।	३, ३, ४८
३०४. अन्ततोऽचो वा ।	३, ३, ४९
३०५. वचः सो हो हीआः ।	३, ३, ५०
३०६. करेः कुणः ।	४, १, ६
३०७. आच् कजोऽतीतानागतयोश्च ।	३, ४, ५
३०८. कृदाभ्यां हं ।	३, ३, ५१
३०९. इषादौ गमि दृशिच्छिदिभिदि विदि छेच्छ मेच्छ वेच्छ रोच्छ भोच्छ मोच्छ वोच्छ सोच्छा हेश्च वा लुप् ।	३, ३, ५२
३१०. वाम्यन्तानां गच्छमादयः ।	३, ३, ५३
३११. तिङाऽस्तेरत्थिः ।	३, ३, ५४
३१२. सिता सिः ।	३, ३, ५५
३१३. वा मिमोमे म्हि म्होम्हाः ।	३, ३, ५६
३१४. तदन्तस्यास्तेरस्य हेसो ।	३, ३, ५७
३१५. णरचावचो ।	३, ३, ५८
३१६. अजेज्जुपुपान्त्य स्यात् आ ।	३, ३, ५९
३१७. एचावेचो च भूते ।	३, ३, ६०
३१८. वा भ्रमेराडः ।	३, ३, ६१
३१९. वा व्यक्कर्मभावयोलु व्यकश्च ।	३, ३, ६२
३२०. चेम्मक् ।	३, ४, ६३

३२१. ग्रहव्या ह्रओर्षे प्पवाहिप्पो ।	३, ४, ६४
३२२. अज्या रमो विव्वपान्ठप्पो ।	३, ४, ६५
३२३. स्पृशे ण्णप्पः ।	३, ४, ६६
३२४. जो णज्ज णप्प णठ्ठाः ।	३, ४, ६७
३२५. सिचिस्सिहोः सिप्पच् ।	३, ४, ६८
३२६. वचि दृओर्षे च दासी ।	३, ४, ६९
३२७. वा द्वित्वं गमादेरन्त्यस्य ।	३, ४, ७०
३२८. कृ ह्र जू आमीरः ।	३, ४, ७१
३२९. दहेज्जः ।	३, ४, ७२
३३०. अनूप समे रुधः ।	३, ४, ७३
३३१. बन्धोन्धः ।	३, ४, ७४
३३२. दुह रुह रुध लिहवहांव्भोऽत उच्च ।	३, ४, ७५
३३३. खनहनोम्मः ।	३, ४, ७६
३३४. शेषादिज्ज कीअचो ।	३, ४, ७७
३३५. भावकर्मक्तेषु च्लु पाविचो ।	३, ३, ७८
३३६. गमयमाशिषां छः ।	३, ४, ७९
३३७. नृतमद्वयजांच्चः ।	३, ४, ८०
३३८. गृध क्रुध रुध बुध युध सिध मुर्हा- ज्जः ।	३, ४, ८१
३३९. रुधोन्ध म्मो वा ।	३, ४, ८२
३४०. पतसदोड्ढच् ।	३, ४, ८३
३४१. भिदिच्छिदोन्दच् ।	३, ४, ८४
३४२. नमिरदो वः ।	३, ४, ८५
३४३. विजेरुदः ।	३, ४, ८६
३४४. सुजेर ।	३, ४, ८७
३४५. द्वित्वं णकादेः ।	३, ४, ८८
३४६. ओर वच् ।	३, ४, ८९
३४७. उररच् ।	३, ४, ९०
३४८. अरिच् कृषादेः ।	३, ४, ९१
३४९. दीघस्तिषा देरचः ।	३, ४, ९२
३५०. किङ्कत्यपि टवोर्गुणः ।	३, ४, ९३
३५१. अचामचः ।	३, ४, ९४
३५२. हलोऽगनीअ ।	३, ४, ९५
३५३. णक् चि जि ह्रस्तु श्रुषू पूल् भ्यो ह्रस्वश्च ।	३, ४, ९६

३५४. इदितां घातूनां वाक्कदेशाः ।	४, १, १	३८३. वेपेरयज्जायम्मो ।	४, २, ३२
३५५. हो हवहु वा भुवेः ।	४, १, २	३८४. स्वपेलिसलेट्ट कम्बसाः ।	४, २, ३३
३५६. कृजेः कुणः ।	४, १, ७	३८५. गमेरई -णो—णाण-—रम्म-बोल	
३५७. को क्व पो क्को व्याहरेः ।	४, १, १६	पदअ-णिवह—णीलुक्क-णिम्महा-	
३५८. प्रसरे ह्वेल पयल्लो ।	४, १, १७	इच्छा वज्जसा—क्कुसोक्कुसाणु	
३५९. गन्धे महमहः ।	४, १, १८	वज्ज [पच्चहु पच्छद्द—परिअल	
३६०. स्मरेः सुमर झर झूर पयर भर		परिअल्लावहरावसेह—णिरिणासाः ।	
पम्हुह—भमशड विम्हराः ।	४, १, २०		४, २, ३५
३६१. विरमु विम्हर—वीसर—पम्हुसाः ।		३८६. प्रविणि हसि संदिशीनां रिअ	
	४, १, २१	मुज्जाप्पाहाः ।	४, ३, १
३६२. शकेः पार—तर—तीर—चयाः ।	४, १, २८	३८७. भवि वलिदलिभ्रक्षाणां भुक्क वम्फ	
३६३. मुज्जे मेल्लाव हेडो सिक्ककठुणि		—विसट्ट चोप्पडाः ।	४, ३, २
लुक्क धंसाव—रेअवाः ।	४, १, २९	३८८. नणेः सेहावसेहावह पडिसा	
३६४. राजेशलज्जाघरीररे हसहाः ।	४, १, ४२	णिवह णिरि णासाः ।	४, ३, ४
३६५. विट्ठवोऽर्जेः ।	४, १, ४५	३८९. भ्रशेषचुक्क भुल्ल किट्ट कुट्ट—फिड	
३६६. घूर्णो घुम्म घुल घोल पहल्लाः ।	४, १, ४६	फुडाः ।	४, ३, ३
३६७. भुजो भुज्जाण्ह कम्म च हु जिम—		३९०. काळ्ळे एह मह सिह वच्च वम्फ	
जेम चमढ समाणाः ।	४, १, ५०	विलुम्पा हिलल्लाहि लद्धाः ।	४, ३, १३
३६८. उपेन कम्मवो वा ।	४, १, ५१	३९१. कृषे रज्ज कड्ढाण च्छाह उछाय	
३६९. युजो जुज्ज जुज्ज जुप्पाः ।	४, १, ५२	उछ सायड्ढाः ।	४, ३, १४
३७०. समेस्तड तहु तडुव विरल्लाः ।	४, २, १	३९२. स्पृणश्लिष छिह फंस फास परि	
३७१. विवुत्तिवध्योर्धं साहो ।	४, २, ३	साहिलुल्लाः ।	४, ३, १६
३७२. घुसल विरोली मन्थेः ।	४, २, ४	३९३. दृशो निअ देक्ख पेच्छ पास वज्ज	
३७३. छिदेलूर णिल्लूर णिव्वर—णिच्छल		पुलअ—पुलोअ सव्वव नियच्छा	
णिज्झोर दुहावाः ।	४, २, ५	वयच्छा वयज्जा वरक्खाव अवक्खो	
३७४. कृधि रुधो जूरो तथल्ली ।	४, २, ६	अवक्खावयासाः ।	४, ३, १७
३७५. छिदजूर विसूरी ।	४, २, ११	३९४. ग्रहो गेण्ह हर पज्ज वल निरुवा	
३७६. व्यापिसमाप्योरोअम्मा समाणो ।	४, २, १३	राहि पच्चुमा ।	४, ३, १४
३७७. निःश्वसि सतप्योर्धंल्लः ।	४, २, १४	३९५. त्रसेडर वज्जवीज्जाः ।	४, ३, २५
३७८. विलपेवडवडवच ।	४, २, १५	३९६. दहेरालल्लाहि ऊली ।	४, ३, २६
३७९. उपालम्भेअल्लवेलव पच्चाराः ।	४, २, १६	३९७. मुहेर्गुम्म मुम्मडो ।	४, ३, २७
३८०. ढवरम्मोरभे राडः ।	४, २, २८	३९८. स्थ ष्ठा थक्क चिट्ठ निरप्पा ।	४, ३, ३६
३८१. लुभेः सम्भावः ।	४, २, २९	३९९. जाणमुणो जः ।	४, ३, ३७
३८२. प्रदोपेरम्मु त्त अवसंधुक्क संधुमाः ।	४, २, ३०	४००. गैधययो गाझी ।	४, ३, ३८

४०१. श्रद्धः सहृदो ।	४, ३, ४०	४११. अन्यार्थे स्वपि घातुः ।	४, ४, ३४
४०२. पिवेः पट्ट—डल्ल—पिज्ज—घोट्टाः ।	४, ३, १	४१२. क्तवोऽत तुं तूण तुआणाः ।	३, ३, ४३
४०३. कथेष्वव जम्प संघ योल्ल सोहसो प्पाल पिसुण—पज्जर वज्जराः ।	४, ४, २	४१३. तुम् क्त्वा तव्ये ग्रहो घेत् ।	३, ४, १
४०४. जगुप्से झुण दुगुच्छ दुगुच्छाः ।	४, ४, २	४१४. भुजभुज रुद वच्चा मच्चाऽन्त्य स्यीत् ।	३, ४, २
४०५. क्षये णिज्जरः ।	४, ४, १२	४१५. श्रुवो वा ।	३, ४, ३
४०६. णेश्छ दे छवक णुमनूम सन्नुमपव्वा लौम्वालाः ।	४, ४, १३	४१६. तत्तेन दृशोऽट्टच् ।	३, ४, ४
४०७. अप्पेश्वच्चु पालिक्क पणामाः ।	४, ४, १४	४१७. सत्तुआनवोः ।	३, ४, ४१
४०८. दृशेदंस दावदक्ख वाः ।	४, ४, १७	४१८. स्त्रियाभीच ।	३, ४, ४२
४०९. प्रस्थापेः पण्डव पट्टवो ।	४, ४, २३	४१९. क्ते चित् ।	३, ३, १६
४१०. विज्जपेवोक्का बुक्को ।	४, ४, ३२	४२०. दीर्घे देरविः ।	३, ३, १४
		४२१. आक्रान्तादीनामप्फुणादयः ।	४, ४, ३५

॥ अथ शौरसेनी भाषा सूत्राणि ॥

४२२. शौरसेन्यामनादावसंयुक्तस्य तो दः ।	४२५. अतोऽसे दुद्दीदौ ।	५, १, १४
४२३. ववाप्यघः ।	४२६. राणिगिदानीमः ।	५, १, १५
४२४. वाणावरयादेः ।	४२७. हर्षेऽम्हेहे ।	५, १, १६
४२५. घस्थस्य ।	४२८. हो ही वंदुषके ।	५, १, १७
४२६. हस्येहृहपोः ।	४२९. एवार्थं ज्येवेव्वी ।	५, १, १८
४२७. भुवो भः ।	४३०. णं नन्वर्थं वाक्यालङ्कारे ।	५, १, १९
४२८. र्यस्य र्यः ।	४३१. चटयाह्वाने हञ्जे ।	५, १, २०
४२९. सौमवदादे नोर्मच् ।	४३२. निर्वेद विस्मये हीमाणहे ।	५, १, २१
४३०. सम्बुद्धौ वा ।	४३३. इपेपोदिः ।	५, १, २२
४३१. आदिनः ।	४३४. अतो देच ।	५, १, २३
४३२. पूर्वोरादगधस्वश्च ।	४३५. एष्यति हेः स्तिः ।	५, १, २४
४३३. णगस्त्यान्मादिदेतोः ।	४३६. इयद्वणी वत्वो वा ।	५, १, २५
४३४. तस्मात् स्ताच् ।	४३७. सिद्धमनुक्तं प्राकृतवत् ।	५, १, २६

॥ अथ मागधी भाषा सूत्राणि ॥

४४८. मागध्यामनादेः क्षः कः ।	४४९. ष्टह्योष्टः ।	५, २, ९
४४९. प्राङ्भ्यामीक्षचक्षोः स्कः ।	४५०. स्तः स्थर्ययोः ।	५, २, १०
४५०. छः श्चः ।	४५१. पुंस्यत् एत्सौ ।	५, २, ११
४५१. जजोजोजः ।	४५२. वाडवर्णञ्च सोडाहः ।	५, २, १२
४५२. जञ्जण्यन्याम् ।	४५३. आमोडाहं ।	५, २, १३
४५३. जघोयंय्यौ ।	४५४. अहंवयमोहंगेच् ।	५, २, १४
४५४. सरोः शली ।	४५५. तिष्ठस्य चिष्ठः ।	५, २, १५
४५५. स्कोषसोरगनीष्मे सः ।	४५६. अनुक्तं शौरसेनीवत् ।	५, २, १६

॥ अथ पैशाची भाषा सूत्राणि ॥

४६७. पैशाच्यां टोस्तुर्वा ।	५, २, १७	४८१. एष्यति केवलमेव ।	५, २, ३१
४६८. लो नक्ष ।	५, २, १८	४८२. तूतः क्तः ।	५, २, ३२
४६९. तस्तदोः ।	५, २, १९	४८३. दून त्वन दूनाः ष्टः ।	५, २, ३३
४७०. पो यस्य हृदये ।	५, २, २०	४८४. इष्योयकः ।	५, २, ३४
४७१. लो लस्य ।	५, २, २१	४८५. कुत्रोडोरः ।	५, २, ३५
४७२. सः शपोः ।	५, २, २२	४८६. अनुक्तं शीरसेनीवत् ।	५, २, ३६
४७३. ज्ञप्यन्धाञ्जोराज्ञे चिञ्च ।	५, २, २३	४८७. न कोल कर्पेत्यादि विभाषाऽति—	
४७४. नवचिस्नष्टयसीसिनसटरियाः ।	५, २, २४	मुक्तकेऽन्त सूत्रोक्तम् ।	५, २, ३७
४७५. अतो डसेस्तुतोदो ।	५, २, २५	॥ अथ चूलिका पैशाची सूत्राणि ॥	
४७६. टान्तेदंतदो नैन ।	५, २, २६	४८८. चूलिका पैशाच्यां तृतीय चतुर्थयोः	
४७७. स्त्रियां नाए ।	५, २, २७	किखी ।	५, २, ३८
४७८. यादृशादौ दुस्तिः ।	५, २, २८	४८९. वा पदादिश्रुज्योः	५, २, ३९
४७९. इपेपोः ।	५, २, २९	४९०. रोलः ।	५, २, ४०
४८०. असस्ते च ।	५, २, ३०	४९१. अनुक्तं पैशाचीवत् ।	५, २, ४१

॥ अथापञ्चश भाषा सूत्राणि ॥

४६२. अचामन्नः प्रायोऽपञ्चशे ।	५, ३, १	५२१. स्वमियत्तदोद्गुञ्जमौ ।	
४६३. सुपि दीर्घं ह्रस्वौ ।	५, ३, २	५२२. एतदः पुंस्त्रीकलीवेष्वेहो जेह	
४६४. स्वञ्जषण्ड सामां लुप् ।	५, ३, ३	जेहुचः ।	५, ३, ३२
४६५. सम्बोधन जसो होः ।	५, ३, ४	५२३. जषणसोरेडः ।	५, ३, ३३
४६६. हि भिस्सुप. ।	५, ३, ५	५२४. ओहर दसः ।	५, ३, ३४
४६७. अतः स्वमोरुत् ।	५, ३, ६	५२५. इदमः सुप्यायः ।	५, ३, ३५
४६८. वा पुंम्योत्सो ।	५, ३, ७	५२६. हहे स्त्रियाम् ।	५, ३, ३६
४६९. टाया मेच्छटश्चणचन्द्रौ ।	५, ३, ८	५२७. इदम डमुच् क्लीवे ।	५, ३, ३७
५००. भिसिवा ।	५, ३, ९	५२८. मुना युष्मदस्तुहु ।	५, ३, ३८
५०१. डसेश्चितीहेह ।	५, ३, १०	५२९. जषणसा तुम्हे तुम्हइ ।	५, ३, ३९
५०२. हुंभ्यसः ।	५, ३, ११	५३०. अम्टाङ्गिता तइ पइ ।	५, ३, ४०
५०३. सुस्सुहवो डसः ।	५, ३, १२	५३१. भिसा तुम्हेहि ।	५, ३, ४१
५०४. हमामः ।	५, ३, १३	५३२. डसिडसा तउतुज्जतुध्याः ।	५, ३, ४२
५०५. इदेती ङिना ।	५, ३, १४	५३३. भ्यसामा तुम्हइ ।	५, ३, ४३
५०६. डदुद्भ्यां टाया एं णचन्द्रा ।	५, ३, १५	५३४. सुपा तुम्हासु ।	५, ३, ४४
५०७. डसिङ्ग्योर्हो ही ।	५, ३, १६	५३५. सुनाऽस्मदो हउं ।	५, ३, ४५
५०८. भ्यसोहु ।	५, ३, १७	५३६. जषणसाऽम्हेऽम्हइ ।	५, ३, ४६
५०९. हंचामः ।	५, ३, १८	५३७. अम्टाङ्गिता मइ ।	५, ३, ४७
५१०. जषणसोरुदोत्स्त्रियाम् ।	५, ३, १९	५३८. भिसाऽम्हेहि ।	५, ३, ४८
५११. टाया ए ।	५, ३, २०	५३९. डसिडसामहुमज्झू ।	५, ३, ४९
५१२. हे डं सि डसोः ।	५, ३, २१	५४०. भ्यसामाऽम्हहं ।	५, ३, ५०
५१३. हुंभ्ये सामोः ।	५, ३, २२	५४१. सुपाऽस्मासु ।	५, ३, ५१
५१४. हि डः ।	५, ३, २३	५४२. वा तिवादेः प्रथमस्य बहो हि ।	५, ३, ५२
५१५. जषणसोरि क्लीवे ।	५, ३, २४	५४३. मध्यमस्यैक बहवोहि ह ।	५, ३, ५३
५१६. अतः स्वमोरुं स्वाधिकस्य ।	५, ३, २५	५४४. उं हु मावुत्तमस्य ।	५, ३, ५४
५१७. कि सच्चयो वी कवण साही ।	५, ३, २६	५४५. हिस्वयो रिदुदेतः ।	५, ३, ५५
५१८. सवदिङ्गसि ड्यो ही हिमौ ।	५, ३, २७	५४६. भविष्यति सः स्यस्य ।	५, ३, ५६
५१९. किमोडसेर्वाडिहे ।	५, ३, २८	५४७. कुर्वे करोभ्योः कीसु ।	५, ३, ५७
५२०. कि यत्तदभ्यो डसोडासुः ।	५, ३, २९	५४८. तनो णयच् ।	५, ३, ५८

५४६. दृश ग्रह व्रज प्रभु वां प्रस्त गृणह वृत्र पटुच्चाः ।	५. ३, ५८	५७४. किमेवं ध्रुवं समं परमां काश्मेन्व ध्रुवु समाणु पराः ।	५. ४, २७
५४७. व्रजो व्रुवः ।	५. ३, ५९	५७५. प्रत्युत पश्चादेव किलानां पञ्चलि- उपचक्रद्—वि—किराः ।	५. ४, २८
५४८. ह्योरचः स्कौलघुश्चचारः ।	५. ४, १	५७६. एकशो विना पुनरामे वकसि विणु पुणवः ।	५. ४, २९
५४९. कादिष्वेतेतोः ।	५. ४, २	५७७. कुत्तसः कउ कहन्तिहु ।	५. ४, ३०
५५०. पदान्ते चन्द्रस्स ।	५. ४, ३	५७८. तदारुतसोस्तो ।	५. ४, ३१
५५१. अघोऽकावस्कीनां कच्छतथपफांगधव भाः ।	५. ४, ४	५७९. प्रायसः प्राउ—प्राइव—प्राइम्ब— पगिम्बाः ।	५. ४, ३२
५५२. वा मोवज् ।	५. ४, ५	५८०. मामनाग्दिवा नहि सहानां मं— मणाउ—दिवे—नाहि—सहुम ।	५. ४, ३३
५५३. म्हो म्भः ।	५. ४, ६	५८१. अनुरन्यथो वा ।	५. ४, ३४
५५४. इच् संपाद्व पदापदां दः ।	५. ४, १०	५८२. इवार्थे नं—नाइ—नावइ—नउ— जणु—जणिच ।	५. ४, ३५
५५५. यथा तथाकथमामथा थमो रिधे हेमेमाः ।	५. ४, ११	५८३. तादर्थ्ये तणेण—केहि—तेहि रेसि —रेसयः ।	५. ४, ३६
५५६. कीदृगी दृग्या दृक्ता दृशामोदृशा दृशोरेहः ।	५. ४, १२	५८४. चेष्टा शब्दानुकरणयांनुंम्भ हुहुवा- दयः ।	५. ४, ३७
५५७. अइसोऽताम् ।	५. ४, १३	५८५. षडमादयोऽर्थशून्याः ।	५. ४, ३८
५५८. एतावत एत्तुलः ।	५. ४, १४	५८६. तथ्यस्य एवा एव्वउ इएव्वउ ।	५. ४, ३९
५५९. कियदिम द्वावत्तावता मियदावतो रेवश्च ।	५. ४, १५	५८७. इ—इउ—इवि—अवय. कत्व ।	५. ४, ४०
५६०. अलन्तानामेत्तेहे अलोऽच्चा ।	५. ४, १६	५८८. एवमणहमणहिमणास्तुधुनः ।	५. ४, ४१
५६१. एत्थु वाऽत्र कुत्रे ।	५. ४, १७	५८९. उभयो रेण्येप्पिण्वेव्येविणवः ।	५. ४, ४२
५६२. यत्रतत्रे उत्तुच ।	५. ४, १८	५९०. गमेवर्षिपणू ।	५. ४, ४३
५६३. स्वतलोः प्यणच् ।	५. ४, १९	५९१. अ—उ—डुल्लायोगजाश्च स्वार्थे ।	५. ४, ४४
५६४. गुणमदादेरुत्तुण डारः ।	५. ४, २०	५९२. स्त्रियामे तदन्ताडुप् ।	५. ४, ४५
५६५. अन्यादृशोऽवराइ सान्ताइसी ।	५. ४, २१	५९३. आन्तान्ताडुप् ।	५. ४, ४६
५६६. वत्थोक्त विषण्णानां विच्च वृत्त वृन्नाः ।	५. ४, २२	५९४. डाप्यत इत्तु ।	५. ४, ४७
५६७. आत्मीयादीनामप्यणादयः ।	५. ४, २३	५९५. लिङ्गमव्यवस्थितम् ।	५. ४, ४८
५६८. अवययस्य यावत्ता यतोर्वत उंमहिमाः ।	५. ४, २४	५९६. अनुक्तं शौरसनीवत् ।	५. ४, ४९
५६९. अयवैवमेवंतासिदानीमाम ह्वइ एम्बइ एत्तहे एम्बहि ।	५. ४, २५	५९७. व्यत्ययोऽप्येषाम् ।	५. ४, ५०
५७०. अवश्यमोऽवसेमवसी ।	५. ४, २६	५९८. सिद्धमनुक्तं संस्कृतयत् ।	५. ४, ५१

॥ प्राकृतचिन्तामणि-ग्रन्थकर्तुः प्रशस्तिः ॥

श्री बद्धमानं हृदये निधाय श्री गौतमं जैनसरस्वतीं च ।
वदाम्यहं प्राकृतसूत्रपञ्चाध्यायी विनिर्माणप्रवृत्तिहेतुम् ॥ १ ॥

सन्तो विजानन्तु विवेकबुद्ध्या विचारयन्तो हृदयेन सम्यक् ।
हितं कियद्वाऽप्यहितं कियद्वा लोकेऽथवाऽस्त्यत्र परत्रलोके ॥ २ ॥

जगत्यनन्ते बिलसन्त्यनन्ताः पदार्थसार्था न परन्तु सर्वे ।
भवन्त्युपादेयतमा जनानां परं पुमर्थस्त्वभिवाञ्छनीयः ॥ ३ ॥

धर्मार्थकामा - विषयप्रधाना ददत्यवश्यं विषयेषु सौख्यम् ।
परन्तु लोकोत्तरसौख्यदाता त्राता च मोक्षयो हृदकर्मबन्धात् ॥ ४ ॥

मोक्षस्यमार्गस्तु समस्ति सम्यग् ज्ञानं तथा दर्शनक तपश्च ।
चारित्र्यमेतन्मिलितं समस्तं ज्ञानं प्रधानं परमं तु तत्र ॥ ५ ॥

ज्ञानस्य तस्यापि प्रधानहेतुः समस्ति शास्त्रं द्विविधं हितं च ।
स्यात्संस्कृतं प्राकृतमेव तस्माद् द्वयं जनानां समपेक्षणीयम् ॥ ६ ॥

तत्रापि धीमज्जनतोपकृत्यै प्रकल्पते संस्कृतशास्त्रदीपः ।
परन्त्वयं प्राकृतशास्त्रदीपः प्रकल्पते प्राकृतमानवेऽपि ॥ ७ ॥

तत्त्वं विजानन्तु सुखादवश्यं स्त्रीबाल - लोका - अपि मन्दमूढाः ।
यस्मादहो प्राकृतशास्त्रदीपात् तस्मादहं प्राकृतमातनोमि ॥ ८ ॥

यथैवलोकेष्वखिलेषु बोध-प्रदीपमाला वितता समन्तात् ।
प्रकाशयन्ती सकलान्यदार्थान् भवेत्तथा स्यान्महता प्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

इत्येव हेतोस्त्रिपदीं जिनेन्द्रा उपादिशन् प्राकृतभाषयेव ।
दयामुधाद्र्गणनायकश्च व्यधापि तत्प्राकृतशास्त्रजातम् ॥ १० ॥

तथा नवीनैरपि तत्त्वविज्ञैः कवीन्द्रवर्यैश्च मुनीन्द्रवर्यैः ।
आविष्कृताः प्राकृतशास्त्रदीपा विनाशयन्त्यन्धतमोजगत्याम् ॥ ११ ॥

महत्तमं व्याकरणं च प्राकृतं प्रसिद्धमेवादिकविमंहर्षिः ।
वाल्मीकिरेवास्ति यदीय कर्त्ता प्रसिद्धरामायणजन्मदाता ॥ १२ ॥

अत्र प्रमाणं तु गवेष्यते चेद् गवेष्यतां प्राकृतरत्नदीपैः ।
प्रस्तावनायां प्रतिपादितस्त न्न कोऽपि शंकावसरः कदाचित् ॥ १३ ॥

कौर्वं विनिन्देति^१ पद्यखण्डादारभ्य वै प्राकृत एव स स्यात् ।
 इत्येतदन्तं तु महत्त्वपूर्णं प्रमाणयत्येव हि प्राकृतं वै ॥ १४ ॥
 पुरातनं वारहचं च तूत्तं श्री हेमचन्द्रैरपि प्राकृतेऽस्मिन् ।
 अन्यैश्च विद्वद्भिरपि प्रणीतं विराजते व्याकरणं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥
 नवीन - प्राचीन - मनीषिणास्त्राण्यधित्यघासीमुनिना नितान्तम् ।
 विनिर्मिता प्राकृतसूत्रपञ्चाध्यायी नवीना जनतोपकृत्यै ॥ १६ ॥
 अनेदियं प्राकृतमानवानामवश्यमत्यन्तसुखावबोधा ।
 बुद्धयानवैवाश्रमप्रवृत्तिर्न कारणं किञ्चिदतो न्यदस्ति ॥ १७ ॥
 अस्यां च प्राक्प्राकृतमस्ति पश्चांन्निवेशमास्ते किल शौरसेनी ।
 ततोनिविष्टा मगधस्य भाषा पिशाचभाषा च ततोऽपि पश्चात् ॥ १८ ॥
 अनन्तरं चूलिकया विशिष्टा पिशाचभाषैव तु सन्निविष्टा ।
 पश्चादपभ्रंशमयी च भाषा निविश्यमाना नितरां विभाति ॥ १९ ॥
 टीका तदीया द्विविधा सुबोधा कृता मया बालहिताय सम्यक् ।
 या कौमुदी सा बृहती तदन्या लघूस्तु चिन्तामणि नामिका च ॥ २० ॥
 तयोर्द्वयोस्तत्त्वप्रदीपिकाऽपि प्रदीपिकावत्पुरतो व्यधायि ।
 सदाभृशं या विनिहन्त्यवश्यं मोहनमः प्राकृतमानवानाम् ॥ २१ ॥
 निमज्जतां प्राकृतशास्त्रसिन्धौ या प्राणिनां नीरुपकारिणीवत् ।
 आरुह्य यास्यन्ति जनाः सुखात्तां पारम्परं शास्त्रमहार्णवाय ॥ २२ ॥
 मात्सर्यमुत्सार्य विवेकदृष्ट्या लोका मदीया कृतिमाकलय्य ।
 शुभाशिषैर्मामभिनन्दयन्तो भवन्त्यवश्यं मुदिता नितान्तम् ॥ २३ ॥
 श्री वर्द्धमानस्य तदीयवाचः श्री गौतमस्याऽपि मनीषिणां च ।
 कृपाद्रं दृष्ट्या नितरां मदीया कृतिर्जगत्यां जयतात् समन्तात् ॥ २४ ॥
 वीरप्रसादादियमद्यलब्धा प्रकाश्यते लोकहिताय सम्यक् ।
 प्रकाशितेया मुखमातनोतु जिज्ञासु लोकेष्वतिप्राकृतेषु ॥ २५ ॥
 न केवलं प्राकृतमानवानामपीह धीमद्विदुषां जनानाम् ।
 अवश्यमेवोपकरिष्यतीयं वीरप्रसादादनिशं नितान्तम् ॥ २६ ॥
 इमां कृतिं श्री मुनि घासीलालः समर्प्य वीरे सुखमादधामः ।
 भवन्तु लोकाः सुखिनो जगत्यामित्येव वाञ्छामनिशं करोति ॥ २७ ॥

॥ इति ग्रन्थ कर्तुः प्रशस्तिः ॥

- १ - कौर्वं विनिन्देदिमाभाषां भारती मुखभाषिताम् । यस्याः प्रचेतसः पुत्रोव्याकर्ता भगवानृषिः ॥ १ ॥
 गार्ग्य - गालव - शाकल्य - पाणिन्याद्या यथार्थयः । शब्दराज्ञे-संस्कृतस्य व्याकर्तारो महत्तमाः ॥ २ ॥
 तथैव प्राकृतादीनां षड्भाषाणां महामुनिः । आदिकाव्यकृदाचार्यो व्याकर्ता लोकविश्रुतः ॥ ३ ॥
 यथैव रामचरितं संस्कृतं तेन निर्मितम् । तथैव प्राकृतेनाऽपि निर्मितं हि सतामुदे ॥ ४ ॥
 पाणिन्या धैः शिक्षित स्वात् सांस्कृतोस्याद्यथोत्तमाम् । प्राचेतसः व्याकृतत्वात्प्राकृत्यपि तथोत्तमा ॥ ५ ॥
 प्राकृतं चाषमेवेदं यद्धि बालमोकिशिक्षितम् । तदनार्षं वदेद्यावै प्राकृतः स्यात्स एव हि ॥ ६ ॥

प्राकृत चिन्तामणि ग्रन्थकार कृत प्रशस्ति

भगवान् श्री वर्द्धमान स्वामी एवं गणधर गौतम स्वामी को तथा जिनवाणी (सरस्वती) को नमस्कार करके प्राकृत सूत्र पंचाध्यायी के निर्माण का हेतु बताना चाहता है। (१)

सस्त जन सम्मक् विवेक वृद्धि से यह जानते हैं, कि जगत में हित क्या है, अहित क्या है? इस लोक-परलोक में कल्याणकारी क्या है? (२)

इस जग में अनन्त-अनन्त पदार्थ हैं, किन्तु सभी उपादेय नहीं हैं। जिससे पुरुषार्थ-आत्मार्य-सिद्ध होता है वही वांछनीय है। (३)

संसार में धर्म, अर्थ, काम रूप पुरुषार्थ=भौतिक सुख अवश्य प्रदान करता है, किन्तु लोकोत्तर सुखों का दाता और कर्म बन्धन से भुक्ति प्रदाता तो 'भोक्ष' नामक चतुर्थ पुरुषार्थ ही है। (४)

इनमें मोक्ष का मार्ग है—सम्यग् ज्ञान-दर्शन-तप एवं चारित्र्य। ये चारों सम्मिलित रूप में ही मोक्ष मार्ग है। सम्यग् ज्ञान इनमें प्रधान—प्रमुख है। (५)

ज्ञान प्राप्ति का प्रधान कारण है—शास्त्र! शास्त्र प्रायः संस्कृत एवं प्राकृत भाषा-निबद्ध है। अतः जिज्ञासु जनों को दोनों भाषाओं का अध्ययन अपेक्षणीय है। (६)

वृद्धिमान जनों के लिए प्रायः संस्कृत भाषा में शास्त्र लिखे जाते हैं। परन्तु सामान्य मानवों को बोध देने के लिए प्राकृत भाषा में शास्त्र-प्रकाशन भी जरूरी है। (७)

प्राकृत भाषा रूप शास्त्र-दीपक के प्रकाश में स्त्री-बालक-मन्दजानी आदि सामान्य जन भी सुखपूर्वक ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। अतः मैं प्राकृत भाषा में व्याकरण का विस्तार करता हूँ। (८)

जिस प्रकार दीपक माला समूचे लोक में चारों तरफ प्रकाश फैलाती है, उसी प्रकार जिनेन्द्रदेव द्वारा उपदिष्ट त्रिपदी—जोकि प्राकृत भाषा में है, समस्त जगत में ज्ञान का प्रकाश फैलाती है। (९-१०)

प्राकृत भाषा का ज्ञान कराने के लिए अनेक कृपालु आचार्यों ने प्राकृत व्याकरण आदि का निर्माण किया है। अनेक नवीन विद्वान् तत्त्व विज्ञानों भी प्राकृत-दीप का प्रकाशकर जगत का अज्ञानांधकार दूर करने का प्रयास किया है। (११)

गुप्तसिद्ध आदि कवि महर्षि वाल्मीकि जो रामायण के जन्मदाता (सर्जक) थे उन्होंने प्राकृत भाषा का महान व्याकरण बनाया। उसका यदि कोई प्रमाण देखना चाहें तो प्राकृतरत्नदीपिका की प्रस्तावना में देख सकते हैं। (टिप्पणगत श्लोक गृष्ठ १०६ परदेखें।) (१२-१३)

प्राकृत भाषा के अनेक खण्ड काव्य, व्याकरण आदि भी प्रसिद्ध हैं। वररुचिकृतप्राचीन प्राकृत व्याकरण तथा आचार्य श्री हेमचन्द्र रचित नवीन प्राकृत व्याकरण भी प्रसिद्ध हैं। (१४-१५)

प्राचीन एवं नवीन मनीषियों द्वारा रचित शास्त्रों का अध्ययन कर घासी मुनि (मैंने) प्राकृत सूत्र पंचाध्यायी (नवीन कृति) का जनता के उपकार हेतु निर्माण किया है। (१६)

यह प्राकृत—सामान्य मानवों के लिए सरलता से समझी जा सकेगी—ऐसी मेरी कामना है, इसी कारण मैंने यह प्रयत्न किया है। (१७)

इसमें सर्वप्रथम—प्राकृत भाषा व फिर शौरसेनी, उसके पश्चात् मागधीभाषा, पेशावी भाषा उसके पश्चात् चूलिका पेशावी पश्चात् अपभ्रंश भाषा का वर्णन किया गया है। (१८-१९)

इसमें दो प्रकार की सुबोध टीका मैंने बनाई है—१. प्राकृतकौमुदी—यह बृहद टीका है ।
२. प्राकृत चिन्तामणि—यह लघु टीका है । (२०)

इन दोनों में प्रदीपिका (दीपक) की तरह प्रकाश करने वाली दीपिका बनाई है—जो पाठकों के अज्ञान मोह रूप अन्धकार को दूर करती रहेगी । (२१)

यह प्राकृत चिन्तामणि तत्वदीपिका प्राकृत-भाषा रूप महासमुद्र में उतरने वालों के लिए नौका के समान उपकार कारिणी है । इस पर आरुढ़ होकर सुखपूर्वक प्राकृत भाषा सागर को पार कर सकेंगे । (२२)

विद्वद्गण मत्सरता त्यागकर गुणज्ञ दृष्टि से मेरी इस कृति का आकलन करेंगे तो अवश्य ही वे शुभाशीषों द्वारा अभिनन्दन कर प्रमोद भाव का अनुभव कर सकेंगे । (२३)

भगवान श्री वर्द्धमान स्वामी गणधर गौतम जैसे मनीषी के कृपा प्रसाद से मेरी यह लघु कृति जगत में विजयी बने । (२४)

भगवान वीर की कृपा का प्रसाद प्राप्त कर मैंने लोकहित के लिए इसका विस्तार=प्रकाश किया है । यह सभी जिज्ञासु लोगों एवं प्राकृत भाषा के पाठकों को सुख प्रदान करें । (२५)

यह कृति न केवल प्राकृत मानव (सामान्य मानव); किन्तु बुद्धिमान जनों के लिए भी अवश्यमेव उपकारिणी सिद्ध होगी । (२६)

इस कृति-पुष्प को प्रभु के चरणों में समर्पित कर आनन्द अनुभव करता हूँ । और जगत के समस्त लोक सुखी होवे, यही हादिक भावना करता हूँ । (२७)

॥ प्रशस्ति समाप्त ॥